

УДК 930.1(082.1)
ББК 63я43
М 54

Редакційна колегія:

канд. іст. наук, доц. *С. Д. Литовченко* (відп. редактор)
канд. іст. наук, доц. *О. І. Тумаков* (відп. секретар)
докт. іст. наук, проф. *С. Б. Сорочан*
докт. іст. наук, проф. *С. І. Посохов*
канд. іст. наук, проф. *В. М. Духопельников*
канд. іст. наук, проф. *С. М. Куделко*
канд. іст. наук, доц. *М. З. Бердута*
канд. іст. наук, доц. *В. І. Бутенко*
канд. іст. наук, доц. *Л. Ю. Посохова*
канд. іст. наук, доц. *В. О. Куліков*
канд. іст. наук, доц. *В. Ю. Іващенко*
ст. бібліограф ЦНБ університету *Ю. Г. Шевченко*

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61077 Харків, пл. Свободи, 4, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, історичний факультет.
Тел.: (057) 707-53-37; факс (057) 702-03-79
E-mail: metodvest1@gmail.com; сайт: <http://www-history.univer.kharkov.ua>

*Друкуються за рішенням вченої ради історичного факультету
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 10 від 16. 12. 2011 р.)*

М 54 **Методичний вісник історичного факультету № 10.** – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 200 с.

Матеріали «Методичного вісника» відображають основні напрямки науково-методичних досліджень з проблеми середньої та вищої освіти. Більшість публікацій «Методичного вісника № 10» присвячено вузівським та шкільним підручникам нового покоління, аналізу досвіду вітчизняної й зарубіжної практики викладання історії.

Материалы «Методического вестника» отражают основные направления научно-методических исследований проблем среднего и высшего образования. Большинство публикаций «Методического вестника № 10» посвящено вузовским и школьным учебникам нового поколения, анализу опыта отечественной и зарубежной практики преподавания истории.

© Харківський національний
університет
імені В. Н. Каразіна, 2012
© Автори

Зміст

Бердута М. З.

Методичний вісник історичного факультету:
перші підсумки (2002–2012 рр.)

5

Підручники нового покоління в вузі та школі

Домановський А. М.

Відтворення віртуальної Візантії, або Василевс. «De administrando
«Візантійською цивілізацією» засобами Інтернету»

7

Дьячков С. В.

Новые учебники, старые проблемы: история Древнего мира и
Средних веков в общеобразовательной школе

19

Кізілов О. І., Кізілова К. О., Малікова Н. Л.

Шкільні підручники з історії: переваги, недоліки та толерантність
у викладенні матеріалу (за результатами загальнонаціонального
соціологічного дослідження)

40

Корытникова Н. В.

Школьное историческое образование: миссия, компетенции,
толерантность

56

Іващенко В. Ю., Куликов В. О.,

Викладання історії у школі: на шляху до толерантності. Контент-
аналіз підручників з історії України

73

Литовченко С. Д.

Школьный учебник и исторический источник

86

Скирда І. М., Шведова Л. А.

Методичне та дидактичне забезпечення шкільних курсів «Історія
України» та «Всесвітня історія» (на прикладі співпраці учителів,
викладачів, науковців та видавництва)

90

Татарінов М. В.

Створення системи методично-дидактичного забезпечення
процесу навчання історії учнів у основній допрофільній та
старшій профільній школі на регіональному рівні

96

Міжнародний досвід

Бутенко В. І.

ООН про цілі освіти в XXI сторіччі

100

Шалигіна Д. Л.

Alma Mater Berolinensis: «єдність навчання та науки»

109

Рецензії та огляди

- Визирякина О. М., Тумакова В. Д., Тумаков А. И.*
[Т. В. Ладыченко. Всемирная история. Учебник для 11 класса общеобразовательных учебных заведений (уровень стандарта, академический уровень). – К.: Грамота, 2011. – 224 с.] 116
- Домановський А. М.*
4,5 літри путівника парадигмами Візантійської цивілізації
[Сорочан С. Б. Византия. Парадигмы быта, сознания, культуры: Учебное пособие. – Х., 2011. – 952 с.] 119
- Духопельников В. М. Дьячков С. В.*
Галопом по Европам... [Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія. Новий час (XV – XVIIIст.). 8 клас: Підручник для загальноосвіт. навч. закл. – Х.: Ранок, 2008. – 256 с.: іл.] 127
- Лиман С. И.*
В цветах порфиры и «греческого огня»: летопись растерзанного величия [Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І, Мельник М., Сорочан С., Файда О. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. – Львів: Апріорі, 2011. – 880 с.: іл.] 136
- Майстренко В. С.*
Новий підручник з історії України для 11-го класу загальноосвітніх навчальних закладів [История Украины: Учебник для 11 кл. общеобразоват. учеб. зав.: уровень стандарта, академический уровень/ Е. И. Пометун, Н. Н. Гупан.- К.: Освіта, 2011. – 336 с.: ил.] 143
- Сидорчук В. П., Наумов С. О.*
Обласна учнівська олімпіада з історії у 2011 році: спроба попереднього аналізу 145
- Штан Г. В.*
Нова література з проблем викладання в ЗОСШ та вищій школі 155
- Список статей, що були опубліковані в «Методичному віснику історичного факультету» в 2002-2011 рр. 180

Наші автори

198

Методичний вісник історичного факультету: перші підсумки (2002–2012 рр.)

Бердута М. З.

З часу проголошення незалежності України розпочався процес оновлення змісту шкільної та вищої освіти. Ця проблема стала предметом дослідження наукових установ Академії педагогічних наук України, методичних рад вищих навчальних закладів (вишів), обговорювалася на сторінках фахових журналів ученими, методистами, вчителями. Відбувався пошук нових парадигм освіти та оптимальних моделей її структури і змісту.

На історичному факультеті Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна постійна увага приділяється необхідності нового ставлення до змісту сучасної освіти, організації навчального процесу, спрямованого на набуття студентами умінь застосувати свої знання під час фахової діяльності.

Проводячи на факультеті науково-методичні та методологічні семінари, круглі столи з питань викладання і удосконалення сучасної історичної освіти, сутності інновацій у процесі викладання історії в школах і вузах, поставили керівництво факультету перед необхідністю мати факультетське методичне видання. Передбачалося, що в ньому будуть друкувати праці провідні вчителі міста Харкова і області, науковці, а також буде надана можливість ознайомитися з педагогічними прийомами, що потребують розмірковувань, взяти участь в обговоренні суперечливих питань з історії, які є цікавими для широкого кола вчителів-істориків.

У вересні 2001 року декан факультету С. І. Посохов і голова навчально-методичної комісії факультету М. З. Бердута підготували обґрунтування для розгляду вченої ради факультету про видання на історичному факультеті «Методичного вісника».

У грудні 2001 р. вченою радою факультету була затверджена редакційна колегія Методичного вісника у складі: доц. М. З. Бердута (відповідальний редактор)*, доц. В. І. Бутенко (відповідальний секретар)** , члени колегії: проф. С.І. Посохов, проф. С.Б. Сорочан, проф. В. М. Духопельников, проф. С. М. Куделко, доц. О. І. Тумаков*** .

У березні 2002 р. вийшов з друку перший номер Методичного вісника, в змісті якого було сім розділів: «Проблеми вищої освіти», «З історії освіти на Слобожанщині», «Нові напрями в шкільній освіті»,

* з 2011 р. – доц. С.Д. Литовченко.

** з 2005 р. – доц. О.І. Тумаков.

*** З 2008 р. членами редколегії стали: доц. Л.Ю. Посохова, доц. В.О. Куликов, доц. В.Ю. Іващенко, ст. бібліограф ЦНБ університету Ю.Г. Шевченко.

«На допомогу викладачу історії та суспільно-політичних дисциплін», «З досвіду освітньої роботи викладача історії», «Нова література з проблем викладання в ЗОСШ та вищій школі», «Рецензії». У подальші роки з'явилися розділи: «Нові напрями в шкільній освіті» (2003 р.), «Інформаційні технології в історичній науці та освіті» (2007 р.).

На сторінках Методичного вісника часто друкують праці провідні вчителі-методисти Харкова і Харківської області. Вже в першому номері (2002 р.) взяли участь 13 вчителів, серед них Н.В. Зоркіна – вчитель-методист Чугуївської ЗОСШ № 2 Харківської області, Т. М. Плотникова – вчитель-методист УВК № 116, М.В. Татарinov – вчитель історії вищої кваліфікаційної категорії, старший вчитель ЗОСШ № 104 м. Харкова та інші. Всього в десяти випусках Методичного вісника взяли участь 35 вчителів.

Поряд з вчителями-методистами у Віснику опубліковані ґрунтовні науково-теоретичні статті з питань реформування шкільної та вищої освіти проф. С.І. Посохова – «Болонський процес і Україна: складні взаємодії» (2008, № 7), «Харківський університет як центр регіональної освітньої системи: історія, проблеми, перспективи» (2009, № 9), доц. В. І. Бутенко – «Запровадження інновацій у навчальний процес при підготовці майбутнього вчителя-історика: науково-теоретичний контекст» (2004, № 3), «Творчо-імпровізаційна модель навчання історії в школі: теоретичні засади, практичні здобутки», доц. С.Д. Литовченко «Зовнішнє оцінювання випускників середніх шкіл і застосування комп'ютерних технологій» (2006, № 5) та інші.

У восьмому номері Методичного вісника (2010 р.) надруковані Матеріали двох міжнародних семінарів, присвячених проблемам використання інформаційних технологій в історичній освіті, проведених у жовтні 2009 р. і січні 2010 р.

Майже в кожному номері Методичного вісника друкуються рецензії на підручники для шкіл, курси лекцій, навчально-методичні посібники, монографії. Всього опубліковано 25 рецензій. Окрім того, надаються відомості про нову навчально-методичну літературу з проблем викладання історії та суспільно-політичних дисциплін в ЗОСШ та вищій школі.

Починаючи з десятого номера Вісника публікуються матеріали постійних методичних семінарів факультету.

Отже в сучасних умовах впровадження освітніх рівнів «бакалавр», «спеціаліст» та «магістр» різко зростає значення компетентності спеціалістів, професіоналізму, соціальної відповідальності за результати своєї праці, зростає роль вищих навчальних закладів освіти у підготовці фахівців-істориків. На вирішення цих завдань спрямоване видання Методичного вісника історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна.

Підручники нового покоління в вузі та школі

Відтворення віртуальної Візантії, або Василевс. «De administrando «Візантійською цивілізацією» засобами Інтернету»

Домановський А. М.

Домановский А. Н. Воссоздание виртуальной Византии, или Василевс. «De administrando «Византийской цивилизацией» средствами Интернет». В статье на примере тематического сайта по истории Византии «Василевс. Украинская византинистика», размещенного в сети Интернет на блоговой платформе, рассматриваются информационные и методические возможности использования регулярно обновляемого онлайн-ресурса в популяризации науки и учебном процессе.

Чому б не відтворити у мережі ... Візантію?

(Ю. Петрунин [1, с. 116; 2, с. 40])

13 листопада 2011 р. блог «Василевс. Українська візантиністика» [3] посів, за результатами народного онлайн-голосування користувачів, перше місце на Конкурсі українських блогів BUBA (Best Ukrainian Blogs Awards) 2011 [4] у номінації «Тематичні або професійні блоги», набравши, у підсумку, 1406 голосів [5]. Цьому інформаційному ресурсу вдалося вибороти перемогу в номінації, в якій змагалися понад 220 проектів. Відрив «Василевса» від найближчого суперника становив майже 250 голосів, а в цілому, якщо взяти всі блоги, заявлені, в тому числі, й у інших номінаціях, він посів друге місце.

Ця подія не лише привертає увагу до ресурсу «Василевс. Українська візантиністика» (про неї, услід за повідомленням «Релігійно-інформаційної служби в Україні» [6], згадали на кількох українських сайтах релігійної спрямованості [7; 8]), але й змушує замислитися над феноменом науково-навчального сайту або блогу, який починає ставати важливою складовою організації навчального процесу. Як слушно зазначав Н. І. Бистріцькій, «незамінним для науковця і викладача стає використання інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). ...Інформаційні ресурси (ІР) є корисним інструментом ІКТ для науковця-історика, а їхнє грамотне використання відкриває практично необмежені дослідницькі і просвітницькі можливості» [9, с. 49, 50; див. також: 10].

Блог, як видно вже з самої назви, присвячено візантинознавчій тематиці. Його специфіка полягає в тому, що тут, поряд з матеріалами суто наукового характеру – статтями, авторефератами дисертацій, анотаціями монографій, інформацією про наукові конференції, гранти, стипендії програми тощо, – сусідять матеріали науково-популярного характеру, які розповідають як про історію й культуру Візантійської імперії, так і про сприйняття Візантії в сучасній художній літературі, музиці, політиці. Інформаційний ресурс є, таким чином, цікавим як для вузького фахівця – візантиніста, так і для всіх, хто цікавиться історією та культурою Візантійської цивілізації.

Історія блогу «Василевс. Українська візантиністика» почалася з вересня 2006 р., коли ще аспірантом і переважно для особистих потреб впорядкування лавини інформації з візантиністики, я створив на базі сайту Східного інституту українознавства імені Ковальських візантинознавчу новинарну сторінку [11]. Вже за кілька місяців вона почала привертати увагу колег-візантиністів як в Україні, так і поза її межами, що стало підґрунтям, зокрема, і для ближчого знайомства з кількома колегами з інших українських наукових центрів – Олегом Файдою (Львівський національний університет імені Івана Франка), Олегом Луговим (Одеський національний університет імені І. І. Мечникова), Дмитром Лукіним (тоді – Київський національний університет імені Тараса Шевченка) та Дмитром Гордієнком (нині – Інститут української археології та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України). Усі вони, тією або іншою мірою, час від часу долучалися до роботи над сайтом, допомагаючи у розробці структури сайту, створенні його дизайну, наповненні його тематичною інформацією.

Через рік після створення сайт «Василевс. Українська візантиністика» було презентовано колегам під час роботи секції «Проблеми візантинознавства в сучасній Україні» і круглого столу українських візантиністів, які відбулися 25-27 жовтня 2007 р. у Харкові в рамках V Дріновських читань «Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. та історична доля болгарського народу» [див.: 12-15]. Інформаційний ресурс викликав жваве обговорення, чимало цінних порад, мірою можливостей, було враховано під час його подальшого вдосконалення.

На жаль, суто технічно створений у 2006 р. сайт «Василевс. Українська візантиністика» (умовно його можна назвати «Василевс-1») був далеким від досконалості. Недопрацьована програмна основа, «сира» структура з кількома зайвими, нічим не наповненими або ж неробочими рубриками, аматорське оформлення, неможливість відслідковувати коментарі й відсікати спам, і, зрештою, часті проблеми з доступом до сайту внаслідок нестабільної роботи серверу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, на якому сайт було

розміщено, не дозволяли йому повною мірою виконувати заплановані завдання, а саме – стати одним з головних електронних українських інформаційних ресурсів у мережі Інтернет.

Траплялося, що доступ до «Василевса-1» був неможливим для користувачів Інтернету впродовж кількох і навіть кільканадцяти днів (!), що аж ніяк не сприяло зростанню популярності цього інформаційного ресурсу. Вагомим негативним чинником була також нерівномірна оновлюваність новин на сайті – часом новинарна сторінка «простоювала» кілька тижнів, а потім раптово оживала на один день, у ній з'являлося з десяток новин, – і вона знову надовго завмирала. Нарешті, внаслідок недосконалого програмного забезпечення і неможливості відслідковувати коментарі користувачі мережі, навіть ті, хто зареєструвався на сайті, або взагалі не могли отримувати повідомлення про нові публікації на «Василевсі-1», або відбувалося це нерегулярно, з великою затримкою.

Наведені недоліки за доби швидкісного Інтернету зводили ефективність «Василевса-1» майже нанівець. Особливо дошкуляла нестабільність роботи університетського серверу. Тому, зрештою, було прийнято рішення перевести «Василевса» на іншу, відкриту платформу, для чого було обрано WordPress – «просту, – як зазначено у Вікіпедії, – у встановленні та використанні систему..., (яка – А. Д.) ...широко використовується для створення веб-сайтів, зокрема, блогів. Написана на мові програмування PHP з використанням бази даних MySQL. Ліцензія — GNU General Public License. Сфера застосування – від блогів до складних веб-сайтів. Вбудована система «тем» і «плагінів» в поєднанні з вдалою архітектурою дозволяє конструювати на основі WordPress практично будь-які веб-проекти» [16].

Перша публікація оновленого ресурсу «Василевс. Українська візантиністика» («Василевс-2») з'явилася 15 грудня 2010 р. Це було оголошення про семінар «Методика архітектурного комп'ютерного моделювання в дослідженні археологічних об'єктів древності і середньовіччя» [17], що його проводило того дня Харківське історико-археологічне товариство. Згодом на нову платформу було перенесено також чимало матеріалів з «Василевса-1», хоча, на жаль, маємо зазначити, що далеко не всі гідні уваги дописи було переопубліковано. Зокрема, не було перенесено на нову платформу коментарі фахівців-візантиністів (в тому числі й мої особисті) щодо висловлювань сучасних українських політиків і громадських діячів про Візантію, «візантійське», «візантійщину» тощо. Ці дописи значно пожвавлювали сайт, були написані у гострому публіцистичному стилі й, зрештою, були цікавими в контексті вивчення сучасного сприйняття Візантії й усього «візантійського». Втім, частину з них було використано мною під час виступу на Методологічному семінарі історичного факультету

30 листопада 2011 р. з повідомленням «Візантійські ОбрАзи {скетч-доповідь у трьох наголосах, з епіграфом, передмовою, висновками і мораллю}» [18], і є підстави сподіватися, що їх таки буде враховано у подальших дослідженнях.

Починаючи з середини грудня 2010 р. робота інформаційного ресурсу стабілізувалася. Мало не щодня з'являються нові дописи, про які зареєстровані користувачі «Василевса» (таких на сьогодні нараховується майже 90) мають змогу дізнатися завдяки стабільній електронній розсилці. Значно поліпшився дизайн, який нещодавно ще раз було змінено. Зрештою набула усталених форм структура інформаційного ресурсу, яка включає на сьогодні такі рубрики: «Статті»; «Анонси»; «Анотації»; «Візантійські вмотивування»; «Візантійські віддзеркалення»; «Візантійські відлуння»; «Візантійські відповіді»; «Візантія і сучасність»; «Гранти, конкурси, програми»; «Електронні ресурси»; «Захист дисертацій»; «Конференції»; «Наукова хроніка»; «Новини візантиністики»; «Про нас»; «Рецензії»; «Українські візантиністи» [3].

28 квітня 2011 р. відбулася презентація оновленого блогу «Василевс. Українська візантиністика» учасникам з'їзду Міжнародної асоціації гуманітаріїв у рамках Міждисциплінарного наукового семінару «Візантійська традиція в Україні», організованого спільно кафедрою історії стародавнього світу і середніх віків історичного факультету і кафедрою українознавства філософського факультету, Центром українських студій імені Д.І.Багалія і Східним інститутом українознавства імені Ковальських [19; 20]. Інформаційний ресурс викликав чималий інтерес з боку гуманітаріїв як з України, так і з-поза її меж, які відзначили перспективність створення і розвитку такого роду тематичних блогів або сайтів [21; 22].

Дійсно, як показують відгуки колег у коментарях до окремих публікацій, «Василевс» послуговується дедалі більшою увагою як в Україні, так і поза її межами. Відзначимо також, що все частіше посилання на нього з'являються на тематичних ресурсах України, близького і далекого зарубіжжя [23; 24], а окремі новини з нього передруковуються на інших інформаційних ресурсах, зокрема й закордонних [25; 26]. На окрему згадку заслуговує той факт, що на англomовному блозі «Byzantine» «Василевса» (з посиланням ще на його першу версію) позначено як «Ukrainian Byzantine institute journal» [27].

Поза сумнівом, зростання популярності ресурсу обумовлене його інформаційним наповненням. Колегам-візантиністам цікавим є, перш за все, розділ «Статті», який містить електронні варіанти (або перепосилання на повні електронні варіанти) наукових і науково-популярних статей українських науковців. Нерідко, видані у збірках з дуже малими накладками вони відразу стають бібліографічною рідкістю,

важкодоступною навіть у найближчих містах України, не кажучи вже про закордон, й тому «Василевс» в цьому плані виконує вкрай важливу функцію поширення наукової інформації серед колег. Зауважимо, що значною мірою тут представлені праці саме істориків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, наявні також і наукові публікації колег з інших наукових центрів України. Цікаво, що з часом посилання на «Василевса» почали з'являтися на бібліотечних сайтах у розділах «Бази даних». Зокрема, бачимо таке посилання на сайті Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка [28].

Не менш важливим, ніж «Статті», є розділ «Анотації», в якому надається коротка інформація про книги з візантиністики, опубліковані в Україні (йдеться як оригінальні дослідження, так і про переклади). Часто саме звідси колеги, особливо з-за кордону, дізнаються про нові монографічні дослідження українських колег. Показовим є інтерес, зокрема, до монографій С. Б. Сорочана: сторінки сайту, на яких йдеться про книги цього харківського візантиніста, завжди послуговуються високою відвідуваністю, а перепосилання на них чи не найчастіше з'являються на інших інформаційних ресурсах мережі Інтернет.

Розділ «Захист дисертацій» містить анотації і автореферати дисертаційних досліджень, захищених в Україні. Зауважимо, що на сайті їх нараховується понад 40 від 1998 р. Доволі значна кількість досліджень за останні 15 років у такій складній «орхідейній» дисципліні, якою є візантиністика, попри різний рівень і якість самих праць, переконливо засвідчує, що українська наука про Візантію існує й має перспективи для подальшого розвитку.

Цікаво відзначити той момент, що завдяки оперативному оновлюванню сайту й прискіпливій увазі його команди до всього, що відбувається в Україні в царині візантиністики, інформація про кілька нових дисертацій, що захищалися у 2011 р., з'являлася на сайті завчасно, ще до захисту. Супроводжувана повним електронним текстом автореферату вона дозволяла всім зацікавленим фахівцям оперативно відреагувати на подію, підготувавши офіційний відгук на автореферат. Вважаємо це важливим прецедентом формування тематичної спільноти науковців, яка, за допомогою сучасних засобів комунікації здатна застосовувати значно більш дієві механізми інформування, ніж традиційно передбачена вимогами щодо захисту дисертацій розсилка автореферату до провідних бібліотек України і закордону за так званим «обов'язковим» списком.

Зрештою, саме так, за допомогою спеціального електронного інформаційного ресурсу, має відбуватися повідомлення колег про захист нової кваліфікаційної роботи. Більше того, це дозволило б взагалі відмовитися від авторефератів, бо увесь текст дисертації міг би бути

наданий для ознайомлення усім зацікавленим фахівцям у електронній формі. Наголосимо нарешті також і на тому, що застарілими є й самі Спеціалізовані ради, в яких дисертацію нерідко оцінюють спеціалісти, чії наукові розробки майже, а то й зовсім не співвідносяться з темою наукового дослідження дисертанта. Альтернативою мало б стати створення спеціалізованих комісій (на постійній або ситуативній основі), до яких входили б фахівці, чії наукові дослідження є, щонайменше, дотичними до теми дисертації, яка виноситься на захист. За часів цифрових технологій і миттєвого поширення інформації суто технічно ця проблема могла б вирішуватися швидко і легко, і для забезпечення присутності на захисті навіть не потрібно було б їхати через всю Україну, скажімо, з Харкова до Чернівців, оскільки багатоканальний онлайн-зв'язок дозволяв би забезпечувати віртуальну присутність на захисті фахівців не лише з України, але й з будь-якої точки Земної кулі. Інша справа, що це ще потрібно якось оформити з бюрократичної точки зору, бо, як показує досвід, саме виконання формалізованих приписів і умов оформлення тексту дослідження, документів до і після захисту, дотримання усталеної процедури є для наших керівників від науки визначальними.

Корисними для фахівців є розділи «Конференції», «Рецензії», «Гранти, конкурси, програми», «Наукова хроніка», а для більш широкого кола зацікавлених візантійською тематикою – «Анонси» (де йдеться про найближчі події в Україні, пов'язані з візантинознавчими студіями), «Новини візантиністики», і, нарешті, особливо «Візантійські віддзеркалення», «Візантійські відлуння», «Візантійські відповіді», «Візантійські вмотивування» і «Візантія і сучасність». У них, відповідно, йдеться про образи Візантії в українській і світовій літературі (містить як оригінальні, так і перекладені твори), світовій музиці, а також рецепцію візантійського цивілізаційного спадку Україною і, ширше, слов'янським світом.

Останнє видається особливо цікавим, оскільки широко вживаними є означення «візантійський», «візантійщина» та похідні від них на позначення зрадливості, підступності, улесливості, рабської покорі, ницості тощо. Таке стереотипне сприйняття Візантії, закорінене у працях французьких просвітителів XVIII ст. і дослідженні Едварда Гіббона «Історія занепаду і падіння Римської імперії» (1737-1794). В підрозділі однієї з глав цієї багатотомної праці, промовисто названому «Бідність візантійської історії», дослідник зазначав, зокрема, що «піддані Східної імперії, які засвоїли і збезчестили назви греків і римлян, являють мляву одоманітність нищих вад, для яких не можна знайти виправдання у притаманних людській натурі слабкостях і в яких не видно навіть тієї енергії, яка надихає видатних злочинців» [29, с. 184]. Це спрощене, примітивізоване уявлення було подолано наукою

уже у середині – другій половині XIX ст. і, тим більше, воно зовсім не відповідає сучасному рівню вивчення візантійської цивілізації. Водночас саме це негативістське сприйняття Візантії і всього візантійського продовжує побутувати у широкому вжитку і зараз, що наочно демонструє слабку, вкрай поверхову обізнаність нашого суспільства з культурою і цивілізаційним спадком Візантійської імперії.

Подолання хибних стереотипів щодо Візантії також є, таким чином, одним із завдань блогу «Василевс. Українська візантиністика». Маємо згадати у цьому контексті також, що цього року науковці з Харкова та Львова зробили вагомий внесок, опублікувавши два підручники з історії Візантії. Це книга С. Б. Сорочана «Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры» [30] і підготовлений колективом харківських і львівських науковців за редакцією С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича (завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка) підручник «Історія Візантії. Вступ до візантиністики» [31]. Другу з названих книг присвячено світлій пам'яті найвідомішого українського візантиніста світової слави – Ігоря Івановича Шевченка (1922-2009), а на її обкладинці наведено його слова, що стали, значною мірою, лейтмотивом авторського колективу: «Візантія була не тільки багатонаціональною державою, а країною, яка мала величезний вплив на цілий ряд культур – на південноіталійську, сирійську, вірменську, південнослов'янську і східнослов'янську. І на східнослов'янську вона мала вплив від – уявіть собі! – IX і до XVIII століття. Під візантійським впливом перебувала Русь-Україна, цього ж впливу зазнали Петро Могила та Епифаній Славинецький, і навіть – хоч він цього не знав, бо думав, що він є під польським впливом, – гетьман Мазепа. Отже, в цьому розрізі я україніст, і може, це моя перспектива. Мені дає певну перевагу над іншими українцями те, що я бачу речі в загальній перспективі...» [32, с. 45].

Подібну мету має і спеціальний курс «Візантійська цивілізація», який викладається як на історичному, так і на філософському факультеті Харківського університету [33]. Блог «Василевс. Українська візантиністика» став зрештою складовою частиною цього спецкурсу, доповнивши дистанційний курс «Візантійська цивілізація», створений в середовищі Moodle на сайті «Електронне навчання ХНУ імені В. Н. Каразіна» [34]. Власне, вже згадувані перемоги блогу в народному голосуванні забезпечили, передусім, студенти, чимало з яких є давніми читачами, а дехто, час від часу, і дописувачем блогу.

Найважливішими рубриками «Василевса» під кутом зору викладання спецкурсу стали «Візантія і сучасність», «Візантійські вмотивування» і «Візантійські відповіді».

Перша з них містить наукові розвідки, записи лекцій, інтерв'ю тощо провідних сучасних інтелектуалів – візантиністів, філософів, культурологів – з проблем значення візантійської спадщини для сучасного світу в цілому, для Східної Європи і для України зокрема. У ній йдеться про те, чи є цивілізаційна спадщина Візантії гальмом, а чи, навпаки, рушієм прогресу для народів, які свого часу опинилися в колі впливу візантійської культури, чим була в минулому, є зараз і має стати в майбутньому межа між світом Східного (ортодоксального або православного) і Західного (католицизму, протестантизму) християнства – неподоланим бар'єром або ж точкою дотику і плідної взаємодії. Як показує досвід, ці питання, з відповідною увагою до головних, визначальних парадигм функціонування і відтворення Візантійської цивілізації привертають пильну увагу студентів, спричиняючи жваве обговорення під час семінарських занять за спецкурсом. Часом відлуння цього обговорення «Візантії після Візантії» потрапляють і в коментарі на «Василевсі».

Розділ «Візантійські вмотивування» містить, як зазначено у підзаголовку, «Демотиватори і мотиватори від Василевса». По суті, це створені за формою популярного серед сучасних студентів Інтернет-мему демотиватора ((де)мотиваційного постера) наочні посібники, що ілюструють найважливіші, кардинальні ознаки Візантійської цивілізації, принципи візантійської внутрішньої та зовнішньої політики, її найважливіші здобутки, найвидатніші перемоги і найбільочісні поразки тощо. Демотиватори, створювані за достатньо жорстким каноном, зажди привертають увагу і мають бути яскравими, відразу западати у свідомість. Постер містить зображення в рамці, яке ілюструє його головну ідею, коротке гасло, набране великим шрифтом, і «набране дрібнішим шрифтом уточнення, пояснення або цитата, що висвітлюють ідею детальніше» [35]. Супроводжувані до того ж відповідним коментарем під час демотиватори «Василевса» слугують вельми дієвим навчальним матеріалом, дозволяють викладачу легко пояснити, а студентові – зрозуміти і запам'ятати той чи інший матеріал. Скажімо, демотиватор, який ілюструє один з головних принципів візантійської зовнішньої політики містить зображення імператора на троні, який сидить поміж двома іноземними володарями, набране великими літерами гасло «ДОКТРИНА ВАСИЛЕВСА» і пояснення «Divide et impera». Коментарі, як то кажуть, зайві.

Нарешті, важливим став розділ «Візантійські відповіді», який містить «Опитування від Василевса». Увагу не лише студентів, які вивчають спецкурс, але й доволі широкої й строкатої аудиторії користувачів привернули запитання: «Яким є тлумачення слова “візантійський”?» чи «Яка країна найбільшою мірою успадкувала візантійську традицію?». Опитування є постійними, але звертати увагу на результати того або

іншого з них можна як безпосередньо на самому занятті, так і звернувшись до них через різні засоби Інтернет-комунікації. Уже підготовлено до розміщення на «Василевсі» опитування: «Що є головним стрижнем візантійської цивілізації?», «Візантія: Європа чи Азія?», «Перспективи Візантії: чи вичерпано візантійський цивілізаційний потенціал?» та інші, які, швидше за все, з'являться у мережі ще до виходу у світ цієї статті. Як сама постановка питання, так і результати опитування також стають предметом обговорення на спецкурсі, а за їхніми результатами студенти мають написати короткі аналітичні есе, які б розкривали суть опитування і пояснювали його результати.

Більші за обсягом модульні роботи студенти мають підготувати за матеріалами рубрик «Візантійські віддзеркалення», «Візантійські відлуння», «Візантія і сучасність», а також, головним чином, за результатами самостійного пошуку і обробки інформації, переважно у мережі Інтернет. В цих дописах має йтися про значення терміну «візантійський» у сучасному суспільно-політичному дискурсі як в Україні, так і поза її межами, а також про образи Візантії в художніх творах – прозових, поетичних і драматичних літературних творах, кінематографі, живописі, музиці тощо.

Нарешті, ще одним завданням, пов'язаним з блогом, є обов'язкове розміщення на ньому хоча б однієї тематичної новини за два місяці, про яку не знає викладач. Як показує досвід, студентам, хоч і не без труднощів, це зазвичай вдається. Виконання цього завдання відпрацьовує і поліпшує вже сформовані раніше навички пошуку інформації за певною науковою темою, перш за все вміння користуватися пошуковими системами в мережі Інтернет.

Звичайно, наведені приклади використання блогу в навчальному процесі не є вичерпними, чимало можливих варіантів використання цього навчального інформаційного ресурсу перебувають у розробці і, маємо надію, будуть реалізовані згодом. Але в цілому вже й зараз «Василевс» виступає доволі ефективним засобом не лише з точки зору розповсюдження наукової інформації, але й дієвим навчальним посібником, тісно інтегрованим до дистанційного курсу «Візантійська цивілізація» (в рамках якого і виконуються та здаються заплановані письмові роботи, здійснюється ознайомлення з розміщеними у електронних форматах науковими працями з візантиністики, проводиться тестування тощо). Втім, детальний розгляд досвіду роботи власне самого дистанційного спецкурсу (чи, точніше, дистанційних елементів спецкурсу звичайного) – то вже тема для іншої статті.

Наразі ж маємо наголосити на слушності висновку Н. І. Бистріцького про своєчасність створення «єдиного інформаційного середовища для обміну історичними науковими знаннями між науковцями і

працівниками освіти, яке б забезпечувало серйозний синергетичний ефект у дослідженнях і дозволяло прискорити підготовку наукових праць світового рівня» [9, с. 54]. Про те ж саме, щоправда, у ще більш глобальному вимірі відтворення Візантії засобами мережі Інтернет, пише Ю. Ю. Петрунін: «Чому б не відтворити у мережі ... Візантію? ...Логічно було б запровадити домен верхнього рівня типу .bc (від французького Byzance, оскільки .bz зайняте Белізом, а .by – Білоруссю), якщо використовувати національний принцип поділу, або трьохлітерний .buz, якщо мати на увазі функціональний принцип доменних імен. На думку автора, природнішим був би другий підхід, оскільки йдеться не про національне відродження, а про відродження іншого роду. До такого домену належали б і навчальні установи, які вивчають історію і культуру Візантії, і релігійні організації, зводять до Візантії корені своєї духовної традиції, і громадські організації, що розвивають політичні, культурні чи інші ідеали Візантії. ...Віртуальна Візантія має створюватися не за національним принципом, вона має об'єднати людей, споріднених за духом, а не за кров'ю чи державною приналежністю» [1, с. 116-117; 2, с. 40-41]. У підсумку, завершує дослідник, «ми можемо отримати унікальну спільноту науковців, викладачів, політичних і релігійних діячів, пов'язаних спільною любов'ю до державно-культурного утворення, яке так багато зробило для всього людства» [1, с. 117; 2, с. 43].

Маємо підстави сподіватися, що ресурс «Василевс. Українська візантиністика», мірою його можливостей, також робить свій внесок до шляхетної мети відтворення віртуальної Візантії.

Література

1. *Петрунін Ю.* Возрождение Византии: Интернет-проект // Высшее образование в России. – 2002. – № 2.
2. *Петрунін Ю. Ю.* Призрак Царьграда: неразрешимые задачи в русской и европейской культуре. – М., 2006.
3. Василевс. Українська візантиністика. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://byzantina.wordpress.com>. Доступ: 30.11.2011.
4. Конкурс українських блогів BUBA (Best Ukrainian Blogs Awards) 2011. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://watcher.com.ua/buba>. Доступ: 30.11.2011.
5. Результати Конкурсу українських блогів BUBA (Best Ukrainian Blogs Awards) 2011. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://watcher.com.ua/buba/results>. Доступ: 30.11.2011.
6. Релігійні блоги є популярними в українському Інтернеті // Релігійно-інформаційна служба України. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/culture/religious_media_and_Internet/45420. Доступ: 30.11.2011.

7. Релігійні блоги є популярними в українському Інтернеті // Блог Релігійної Публіцистики. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://berest.blogspot.com/2011/11/blog-post_16.html. Доступ: 30.11.2011.
8. Релігійні блоги є популярними в українському Інтернеті // Релігія в Україні. Міркуй разом з нами. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/13053-religijni-blogi-ye-populyarnimi-v-ukrayinskomu-interneti.html. Доступ: 30.11.2011.
9. Быстрицкий Н. И. Развитие византиноведческих информационных ресурсов // Российское византиноведение: Традиции и перспективы. Тезисы докладов XIX Всероссийской научной сессии византинистов. – М., 2011.
10. Быстрицкий Н. И. Опыт создания базы данных по византийской библиографии // Кондаковские чтения-3. Человек и эпоха: Античность – Византия – Древняя Русь. – Белгород, 2010. – С. 198-202.
11. Василевс. Українська візантиністика. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://keui.univer.kharkov.ua/byzantium/index.php>. Доступ: 30.11.2010.
12. Домановский А. Н., Файда О. В. Круглый стол «Проблемы византиноведения в современной Украине» (Харьков, 25-27 октября 2007 г.) // Классическая и византийская традиция. 2008: материалы II Международного научного семинара молодых ученых, аспирантов, студентов. – Белгород, 2008.
13. Домановский А. Н., Файда О. В. Проблемы византиноведения в современной Украине (Харьков, 25-27 октября 2007 г.) // Византийский временник. – 2010. – Т. 69 (94).
14. Домановський А. М., Пархоменко М. В. Українська візантиністика в Харківському університеті // Історичний журнал. – 2008. – № 2.
15. Страшнюк С. Ю., Пригарін О. В., Домановський А. М. Російсько-турецька війна 1877-1878 рр. та історична доля болгарського народу. V Дриновські читання у Харкові // Дриновський збірник. – Харків; Софія, 2009. – Т. 3.
16. WordPress. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/WordPress>. Доступ: 30.11.2011.
17. Семинар «Методика архитектурного компьютерного моделирования в исследовании археологических объектов древности и средневековья». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://byzantina.wordpress.com/2010/12/15/seminar>. Доступ: 30.11.2011.
18. Домановський А. Візантійські ОбрАЗИ {скетч-доповідь у трьох наголосах, з епіграфом, передмовою, висновками і мораллю}. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://byzantina.wordpress.com/2011/11/28/news-268>. Доступ: 30.11.2011.
19. Міждисциплінарний науковий семінар «Візантійська традиція в Україні» (28.04.2011). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://byzantina.wordpress.com/2011/04/26/seminar-4>. Доступ: 30.11.2011.

20. Міждисциплінарний науковий семінар «Візантійська традиція в Україні» (28.04.2011). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://keui.wordpress.com/2011/04/26/seminar>. Доступ: 30.11.2011.
21. Міждисциплінарний науковий семінар «Візантійська традиція в Україні» [Повідомлення про подію]. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://keui.wordpress.com/2011/05/17/news-78>. Доступ: 30.11.2011.
22. Міждисциплінарний науковий семінар «Візантійська традиція в Україні» [Повідомлення про подію]. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://byzantina.wordpress.com/2011/05/17/news-46>. Доступ: 30.11.2011.
23. Українське патрологічне товариство. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://patrologia.org.ua>. Доступ: 30.11.2011.
24. Paleografia Greca. Novità e risorse per lo studio della scrittura greca nel millennio bizantino. Blogroll [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://paleografia-greca.blogspot.com>. Доступ: 30.11.2011.
25. В Ужгородской богословской академии отметили «1500-летие украинской государственности». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://antimodern.wordpress.com/2011/11/15/uzhgorod>. Доступ: 30.11.2011.
26. Книги інтернета: С. Б. Сорочан. Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.bogoslov.ru/text/2268521>. Доступ: 30.11.2011.
27. Byzantine. Links. BYZANTINE STUDIES (academic societies; journals; reviews). [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://byzantineee.blogspot.com/p/links.html>. Доступ: 30.11.2011.
28. Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка. Бази даних. Візантиністика. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://library.lnu.edu.ua/bibl/index.php?option=com_content&view=article&id=460&Itemid=182. Доступ: 30.11.2011.
29. Гиббон Э. История упадка и разрушения Римской империи. – Ч. 5. – М., 1999.
30. Сорочан С. Б. Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры. – Харьков, 2011.
31. Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б., Лильо І. М., Мельник М. М., Сорочан С. Б., Файда О. В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. – Львів, 2011.
32. Ігор Шевченко: «...говорити зовсім нормально...» (Розмову вела Людмила Тарнашинська) // Слово і час. – 1991. – № 2.
33. Спеціальний курс кафедри українознавства «Візантійська цивілізація». [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www-philosophy.univer.kharkov.ua/ua/kafedra/study_ua/byzant.html. Доступ: 30.11.2011.
34. Домановський А. М. Візантійська цивілізація. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://dist-edu.univer.kharkov.ua/course/search.php?search=%D0%92%D1%96%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D1%82%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B0+%D1%86%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F>. Доступ: 30.11.2011.

35. Демотиватор. Матеріал з Вікіпедії – вільної енциклопедії. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%82%D0%B8%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80>. Доступ: 30.11.2011.

Ключові слова: Візантія, візантиністика, блог, сайт, популяризація, дистанційне навчання.

Ключевые слова: Византия, византинистика, блог, сайт, популяризация, дистанционное обучение.

Новые учебники, старые проблемы: история Древнего мира и Средних веков в общеобразовательной школе

Дьячков С. В.

Д'ячков С. В. Нові підручники, старі проблеми: історія Стародавнього світу і Середніх віків у загальноосвітній школі. У статті розглядається стан видання та використання нових підручників з історії Стародавнього світу і Середніх віків у загальноосвітній школі. На думку автора, реформування шкільної історичної освіти у 6-7-х класах гальмується внаслідок недосконалості державних програм з цих історичних курсів. Автор аналізує головні вади програм, що потребують корективки, а саме: перевантаження їх фактичним матеріалом, складними поняттями та термінами, гострий дефіцит учбового часу для вивчення Середніх віків та європоцентризм у відборі навчального матеріалу. Автор дає кратку характеристику основних підручників з історії Стародавнього світу і Середніх віків, що проходили апробацію в школах України у 2006-2010 рр., та виділяє їх переваги, успіхи та недоліки.

Многолетний личный опыт работы в средней школе показывает, что в 6-7-х классах закладывается устойчивое личностное отношение школьника к учебному предмету. Поэтому для формирования позитивного отношения к истории (важнейшей мировоззренческой науки) преподавание этой дисциплины в средних классах имеет огромное значение. Разумеется, решающую роль в этом плане играет, безусловно, учитель. На его долю выпадает основная работа по формированию азов исторического мышления школьника, подготовка его к дальнейшему изучению сложных курсов истории нового и новейшего времени. Главным же союзником учителя,

несомненно, выступает учебник, который для младших подростков еще остается «непрекрасимым» авторитетом. О нынешнем положении дел с учебниками по всемирной истории в 6-7-х классах пойдет речь в настоящей статье.

Благие намерения. Новые, современные учебники для украинских школ должны были стать важной составной частью реформы общеобразовательной средней школы, развернувшейся в нашей стране с началом III тысячелетия н.э. В частности, предполагалось освободить «школьную историю» от чрезмерной политизации, устранить отжившие «исторические мифы», серьезно изменить содержание учебников, выведя их из-под административно-цензурного контроля, а также покончить с царившей в советские времена монополией отдельных учебников. Провозглашалась необходимость «очеловечить историю», устранив существовавший перекос в сторону изучения социально-экономических проблем и вопросов классовой борьбы. Неплохой задел в этом направлении был сделан еще в середине 90-х – начале 2000-х годов, когда появились первые украинские учебники для средней школы по древней и средневековой истории. Эти учебники были написаны известными в Украине, серьезными специалистами в области древней и средневековой истории (А.Г. Бандровский, Е.К. Бунятян, В. М. Духопельников, В.М. Зубарь, О.П. Крыжановский, Н.Г. Подальск др.). Новому качеству исторического образования должна была способствовать возможность выбора учебника. Вариативность учебных книг, как планировалось, позволит учителю (или педагогу) подобрать учебник наиболее соответствующий уровню подготовки школьников, взглядам учителя на историю, его учебно-методическому потенциалу. Пять лет работы с новыми учебниками, прошедшими горнило Всеукраинских конкурсов, позволяют констатировать, к сожалению, что эти, безоговорочно, благие намерения на нынешнем этапе реформирования школы реализованы лишь частично.

Первые шаги. В результате проведенных Всеукраинских конкурсов 2006 и 2007 гг. выявлено семь учебников-победителей для 6-7-х классов, которые были изданы с грифом «Рекомендовано Министерством образования и науки Украины» [1-7]. Впрочем, появление некоторых учебников в образовательном пространстве страны имело откровенно детективный сюжет. Например, конкурс 2006 г. выявил *трех* победителей среди учебников по истории древнего мира для 6-го класса, допущенных к тендеру на производство учебных книг. В результате неправомочных действий со стороны сотрудников министерства учебник С. В. Дьячкова и А. П. Мартемьянова [3] был отстранен от тендера, очевидно, по банальной причине (значительно выгоднее делить бюджетные деньги на двоих, а не на троих). После судебного разбирательства честное имя учебника было восстановлено, однако он

был выпущен в свет ограниченным тиражом на средства издательства. В министерском перечне учебников, допущенных к использованию в учебном процессе в 2006-2007 уч. г., были указаны *четыре* учебника [8, с. 66-67]. К учебникам, победившим в конкурсе, без каких-либо объяснений добавили учебную книгу А. Г. Бандровского и В. С. Власова [1]. В том же году, в приказном порядке *три* учебника-победителя были направлены в школы на апробацию [9, с. 9-10]. В 2008-2009 уч. г. без проведения дополнительных конкурсов министерство рекомендует к использованию уже *пять* учебников [10, с. 6]. В списке рекомендованных учебников появился учебник Е. П. Бунятян и В.М. Зубаря [11]. Такого «рекомендованного» многообразия школьных учебников страна не знала ни по одному предмету. В следующем году рекомендованных учебников вновь становится *четыре* [12, с. 12]. Автору этих строк не удалось найти документов, вразумительно объясняющих упомянутую чехарду с учебными книгами. Остается надеяться, что эта неразбериха связана с «трудностями роста».

Среди безоговорочно положительных изменений в преподавании истории Древнего мира и Средних веков в общеобразовательной школе упомянем большое количество учебно-методических пособий, призванных обогатить методический арсенал учителя и, в какой-то степени, сгладить откровенные недостатки и недочеты основных учебников. Свою помощь учителю и ученику предлагают разнообразные «Методические рекомендации», «Календарно-тематические планы», «Дидактические материалы», «Контурные карты-схемы», «Рабочие тетради» и т.п. Подчеркнем, что практически все рекомендованные министерством учебники вышли в свет «в сопровождении» комплекса рабочих тетрадей, контурных карт и других пособий для учителя. Качество упомянутой выше учебно-методической продукции очень разное и заслуживает специального изучения. Отрадно, что ныне учитель и любознательный ученик получили возможность реального выбора необходимой и доступной ему вспомогательной учебно-методической литературы.

Из большого числа учебно-методических пособий необходимо выделить добротный труд коллектива авторов, предлагающий план-конспект 70-ти уроков по интегрированному курсу истории Древнего мира и истории Украины для 6 класса [13]. Безусловно, это пособие облегчает жизнь учителя, однако оно скорее «натаскивает» на конкретный урок и лишь эмпирически учит методическим навыкам, мышлению и ремеслу. Иными словами, на современном уровне развития украинской школы в нашей стране пока нет методических трудов уровня работ Г. И. Годера [14] и Г. М. Донского [15], которые, в свое время, были не только поурочными пособиями, но и «учебниками» по методике преподавания истории.

Заложники програми. Среди основных параметров оценки учебников, участвовавших в конкурсе, было совершенно справедливое требование соответствия его содержания утвержденной министерством государственной программе. С сожалением приходится констатировать, что ныне действующие программы по истории Древнего мира и Средних веков весьма далеки от совершенства и это обстоятельство объясняет многие изъяны современных учебников [16, с.3-7; 17, с. 8-10].

Одним из немногочисленных удачных положений программы для 6-го класса является объединение курсов древней истории и истории Украины. Это решение позволяет оптимизировать изучение всемирной и отечественной истории в их естественном и гармоничном сочетании. Относительно истории украинских земель в эпоху древности авторы программы сумели выделить основные исторические этапы и проблемы, обоснованные и содержательно, и методически.

Как и прежде, авторы программы по истории Древнего мира, а вслед за ними и авторы учебников, предлагают учителям и школьникам *усеченный вариант университетского курса истории*. Эта традиция тянется еще с дореволюционной школы, ученики которой во многом были ориентированы на заучивание большого объема фактического материала. Программа интегрированного курса для 6-го класса по-прежнему не отвечает возрастным особенностям и образовательным потребностям шестиклассников. Она перегружена сложным для понимания фактическим материалом, а также понятиями и терминами, усвоение которых требует большого количества учебного времени. Например, 11-летнему ребенку предлагают разобраться в таких исключительно специальных археологических терминах, как «палеолит», «мезолит», «неолит», «энеолит». Эта терминология предполагает серьезную содержательную и хронологическую нагрузку. Ребенку приходится оперировать временными отрезками в сотни и десятки тысяч лет. Школьник «тупо» заучивает хронологический материал, понять и освоить который, в силу возрастных особенностей, он не может.

Практически каждый раздел программы по истории Древнего мира нуждается в оптимизации и коррекции. Например, горькое сожаление вызывает тот факт, что изучение культуры Древней Греции, на которую в советское время отводилась самостоятельная тема на четыре урока (Олимпийские игры, театр, наука, искусство), ныне распорошена по разным урокам, а основной массив учебного материала втиснут в один урочный час. В целом, составители программы выхолостили в учебном курсе наиболее выдающиеся достижения античности, а также ее вклад в современную европейскую цивилизацию. В программе используются устаревшие клише типа «*Античные города-государства Северного Причерноморья*», послушно повторяемые авторами учебников [4, §37].

Историко-археологические исследования последних десятилетий доказали, что в Северном Причерноморье возникли и успешно развивались древнегреческие *территориальные государства* с полисной системой управления. В состав ольвийского государства, например, входили десятки поселений. Херсонес в III – II вв. до н.э. владел землями по всему побережью Юго-Западного Крыма, включая города Керкинитида, Калос Лимен и др. В восточной части Крыма, в Приазовье и на Тамани постепенно сложилась достаточно крупная, централизованная монархическая держава – Боспорское царство.

В отношении собственно истории Древнего мира («История первобытного общества», «Древний Восток», «Древняя Греция», «Древний Рим») нынешняя школьная программа по сути своей на 80% повторяет программы 80-х и 90-х гг. прошлого тысячелетия. Впрочем, традиционализм и преемственность в изучении древней истории, наверное, вполне допустимы и оправданы.

Наибольший ущерб изучению всемирной истории в школе нанесен в 7-м классе. Учебное время на изучение истории Средних веков сокращено вдвое [17, с. 8-10]. Столь значительное сокращение учебных часов на изучение очень важного и сложного периода истории человечества привело к появлению ныне действующей убогой и карикатурной программы. Основные претензии к этому документу можно свести к трем положениям.

В истории средних веков не нашлось места полноценному феодализму. Программой не предусмотрено изучение таких понятий как «феод», «феодализм», «барщина», «десятина», «оброк», «личная зависимость». Понятие «феодальная лестница» вводится, но без понятий «вассал» и «сеньор». Разумеется, из программы «исчезли» Уот Тайлер, Гильом Каль, «жакерия», «крестьянские восстания». По всей видимости, авторы программы, игнорируя источники, рассматривают эти события, как некие эпизодические недоразумения. Поэтому в некоторых учениках настойчиво проводится мысль о «социальном мире» между господами и зависимыми крестьянами [5, с. 39]. Так или иначе, в программе не соблюдается разумный баланс между социальной, экономической и политической историей средневековья. Засилье сюжетов классовой в борьбы и эксплуатации в советских учениках бросило нас в другую крайность. Мы чрезмерно увлеклись изложением политических событий, историй церкви (преимущественно католической), бытописанием явно в ущерб вопросам экономическим и социальным. Разумеется, изучение истории через призму «человека в истории», предложенное школой «Анналов», по прежнему остается одним из магистральных путей развития исторической науки, в том числе, и школьной системы исторического образования. Однако «человек в истории» - это «космос», включающий в себя *все* аспекты

жизни людей, в том числе и ожесточенную, кровопролитную социальную борьбу.

Структурная беспомощность. Основа структуры программы для 7-го класса «слизана» с программных документов советского периода. А вот последовательность подачи учебного материала в нынешней программе напоминает телегу, стоящую впереди лошади. Каким образом можно рассказать школьникам о крестовых походах, объяснить их сущность, специфику и значение, если они еще не познакомились с историей Византийской империи? Если они не изучали проблем возникновения ислама, арабских и тюркских завоеваний? Особого внимания заслуживает «Тема 3. Византия. Арабский мир». Исправляя программу 2005 г., авторы новой редакции объединили в одной теме, рассчитанной на два часа, тысячелетнюю историю двух средневековых цивилизаций. «Тема 4. Европейские государства в эпоху средневековья» за пять (!) учебных часов предлагает школьникам и учителям изучить средневековую историю десятков западноевропейских стран и государств. Такой винегрет не сможет «пережевать» даже многоопытный учитель, не говоря уже о семикласснике. Отдельные положения этих разделов не укладываются даже в рамки формальной логики. Ни для кого не секрет, что долгое время Скандинавия была отсталой периферией европейского средневековья. Тем не менее, на изучение истории скандинавских стран отводится столько же времени, сколько и на Византийскую империю или арабо-мусульманскую цивилизацию в средние века, включая халифат и культуру арабского мира! Насколько уместна в школьной программе политкорректность, осуществляемая за счет искажения исторических реалий? Столь же аморфно в смысле содержания выглядит и «Тема 6. Славяне и их соседи». В качестве «соседа» уделяется внимание только Османскому государству. Великое княжество Литовское в программе не упоминается, очевидно, ее история может интересовать лишь в русле истории Украины.

Европоцентризм. Изучение и преподавание истории Древнего мира и Средних веков должно всегда отвечать вызовам современности! Эта простая, но крайне важная мысль игнорируется содержанием школьной программы. Динамика развития современных восточных государств, их постоянно возрастающий вес в мировой политике и экономике показывают, что история стран и цивилизаций Востока должна занимать в наших программах значительно более достойное место. Вполне может случиться так, что через два-три поколения дряхлеющая Европа превратится в «китайский огород». Мы должны быть готовы к этому и принять вызов. Кроме того, с точки зрения исторической справедливости, в Средние века страны Востока значительно опережали Запад в цивилизованном развитии. Львиная доля организационных,

технических, технологических, культурных достижений стран Востока «захудалая» Европа впитывала с опозданием на 300 – 500 – 1000 лет. Поэтому знание проблем истории восточных стран в нашей стране, значительная часть которой, начиная со скифских времен, входила в состав «Востока» (Хазарский каганат, половецкая степь, Золотая Орда, Османская держава и т. п.), для нас имеет не меньшее значение, нежели понимание процессов исторического развития европейских государств.

Таким образом, действующая программа несет в себе многие пережитки минувших десятилетий, когда в европейских странах (в том числе, и в Советском Союзе) упивались своим колониальным величием, и считали, что история творилась лишь в Европе. История восточных цивилизаций и государств в программе показана «пунктирно». *Программой отводится три учебных часа на изучение трех цивилизаций Востока: арабо-мусульманской, индо-буддийской, китайско-конфуцианской.* Школьник должен знать, когда возникли Скандинавские королевства, но в программе даже не упоминаются понятия «Монгольская империя» и «Золотая Орда». Среди «выдающихся исторических личностей» указана византийская императрица Феодора, но забыты Чингисхан, Батый, Мамай и др. В документе не упоминаются имена арабских халифов, китайских императоров, делийских султанов. Среди османских правителей упомянут лишь Мехмед II. Можно утешиться тем обстоятельством, что упомянутые выше понятия и имена станут известны школьникам из курса истории Украины. Однако тем самым, мы сводим Монгольскую державу, Золотую Орду, Чингисхана и чингисидов до уровня эпизода в истории Украины, лишая школьников понимания истинного величия этих исторических явлений и персон.

Разумеется, некоторые авторы учебников, как могли, исправили «программные нелепицы», однако необходимость серьезной корректировки существующих учебных программ по истории Средних веков остается насущной. В противном случае, в этом разделе преподавания всемирной истории средняя школа останется в состоянии стагнации. В сложившейся ситуации имеется простой и проверенный временем выход. Историю средневековья необходимо объединить с историей Украины в одном интегрированном учебном курсе. В этом случае можно будет гармонично и пропорционально изложить основные вехи средневековой истории Украины, Европы и восточных стран.

Дефицит учебного времени, отведенного на изучение средневековья, привел к небывалому «разбуханию» текстов учебников, объемы которых превосходят все допустимые санитарно-гигиенические, методические нормы и здравый смысл. Этому печальному факту есть простое объяснение. Если сравнивать нынешнюю программу с аналогичным документом советского периода, то количество учебного

времени, как уже указывалось, сокращено с 68 до 35 часов, а объем конкретно-исторического материала значительно увеличен.

В начале XX в. директор Царскосельской Николаевской гимназии К. А. Иванов предложил серию учебных книг, посвященных вопросам повседневной и духовной жизни средневекового человека: «Средневековый город и его обитатели», «Средневековый замок и его обитатели», «Средневековая деревня и ее обитатели» и т.д. Многократно переизданные книги К. А. Иванова до сих пор пользуются успехом среди учителей в России и Украине [18]. Быть может, этот опыт следует использовать в современных условиях, разгрузив основной учебник и удовлетворяя интерес и потребности любознательных школьников за счет вспомогательной учебно-познавательной литературы.

Общие проблемы. Несовершенство учебных программ вызывает к жизни общие проблемы характерные для большинства учебников – победителей конкурса. Среди этих проблем наиболее болезненной следует признать *огромные объемы информации* и размеры текстов учебных параграфов. Например, в учебнике С. А. Голованова и С.В. Костырко в § 2 «Возникновение человека» [2, с. 20-24] шестикласснику предлагается освоить 14 (!) понятий выделенных жирным шрифтом. Среди них: *дриопитек, австралопитек, презинджантроп, питекантроп, синантроп*. Чтобы школьнику было понятнее, эти сложнейшие термины, связанные с эволюцией человека, на всякий случай авторы дублируют на латыни. Кроме этого, в параграфе упоминаются *палеолит, мезолит, неолит, энеолит и железный век*. Текст параграфа дополняют три схемы и 10 иллюстраций с подписями. Здесь же допущена и фактическая ошибка, поскольку текст иллюстрируют изображения, связанные с жизнью «человека разумного», о котором, к счастью, в параграфе умалчивается («Мезинская стоянка», «Первобытное жилище»). Нужен ли комментарий к этому информационному беспределу?

В учебнике по истории Средних веков Н. М. Лихтея количество знаков в параграфе, как правило, превышает 30 тысяч, а § 6 «Хозяйственная и повседневная жизнь в средневековой Европе» [6, с. 69-86] состоит из 43500 (!) знаков учебного текста без учета заданий и подписей к иллюстрациям. Таким образом, объем учебного текста в 3,5 раза превышает предельно допустимые нормы для семиклассника. Поэтому не удивительно, что учебник по истории Средних веков Н.М. Лихтея (295 страниц на 35 учебных часов) [6] по объему равен учебнику этого же издательства по истории Древнего мира С.А. Голованова и С.В. Костырко (295 страниц на 70 учебных часов) [2]. Больше других в «пухлом» учебнике заинтересовано, разумеется, издательство (в данном случае «Грамота»): кто же будет экономить

бюджетные деньги? Интересы и возможности школьника (12-13 тысяч знаков в параграфе) в расчет не принимаются.

В последнее десятилетие в отечественной учебной практике принято насыщать учебники *непомерно раздутым методическим аппаратом*. Хорошей считается учебная книга, содержащая многочисленные вопросы и задания перед параграфом, внутри учебного текста, а также после него, причем, желательно иметь много вопросов различного уровня сложности. Нужны задания к иллюстрациям, весьма желательны таблицы, схемы, планы и т.п. В качестве весьма желательного требование размещения тестовых заданий в конце каждой темы для повторения изученного материала. На наш взгляд, *чрезмерный методический уклон* отнюдь не делает учебники лучше. На реальном уроке учитель успевает рассмотреть не более 2-4-х вопросов из того, что предлагается учебником. Что же касается тестов, то их бесполезность в учебниках вполне очевидна. Для учеников 6-7-х классов тесты сводятся, в конечном итоге, к заданиям типа «что?», «где?», «когда»? Поскольку в учебниках, принадлежащих школе, нельзя ставить значки и делать записи, то тестирование проводится устно. Об эффективности такой работы говорить не приходится. К тому же, многочисленные рабочие тетради и другие учебно-методические пособия для школьников содержат разнообразные задания, в том числе и тестовые, в необходимом количестве. Их дублирование усложняет и без того громоздкую структуру учебников.

Издательская небрежность – характерная черта многих современных школьных учебников. В погоне за барышом издательства не брезгают осуществлять перевод авторского текста (!) с украинского на русский язык и обратно с помощью компьютерного переводчика. Так в тексты учебников проникают «волосатые короли» вместо «длинноволосых», а золотари (ассенизаторы) становятся ювелирами [6, с. 19, 64]. Школьный учебник издательства «Грамота» [6] весьма богат на грамматические ошибки и опечатки: «похожих» (с. 32), «за значимостью» (с. 50), «в окружении Анни Ярославни» (с. 68), самоусовершенствование (с. 92), сердце (с. 182) и т. д. и т.п. В другом учебнике, автор утверждает, что буддизм является древнейшей мировой религией, однако на украинском языке в тексте учебника появляется фраза иного толкования: «Буддизм – найдавніша релігія світу» [3, с. 112]. Если верить карте школьного учебника, последнее морское сражение галерных флотов при Лепанто в 1571 г. состоялось среди горных круч Балканского полуострова [5, с. 232].

История Древнего мира. Учебник по истории древнего мира А. Г. Бандровского и В. С. Власова уже около десяти лет находится на рынке учебной литературы Украины. Он вполне может рассматриваться

как один из основных учебников для шестиклассников в нашей стране [1].

Небрежно выполненные форзацы с синхронной «линией времени» и фактическими ошибками открывают и закрывают учебник по истории Древнего мира С. А. Голованова и С. В. Костырко [2]. Эта учебная книга, безусловно, имеет свое лицо, своеобразный дизайн, много удачных иллюстраций (оригинальных и рисованных). К числу сильных сторон учебников издательства «Грамота» [2; 6] следует отнести очень выразительные карты, соответствующие возрастным особенностям школьников и учебным потребностям. Впрочем, размещение некоторых карт вызывает, мягко говоря, удивление. С какой целью издатели разместили на одном развороте две карты: «Первые люди на земле» и «Киммерийцы и скифы»? [2, с.18-19] Таким же загадочным образом карта, посвященная древнему Китаю, оказалась среди материалов из истории древней Индии [2, с. 119].

Изучение истории Древнего мира С. А. Голованов и С. В. Костырко попытались представить в виде путешествия в древность, что, конечно же, отличает данную учебную книгу от иных скучных текстов. Тем не менее, нынешняя редакция учебника нуждается в очень серьезной переработке. Как уже отмечалось выше, учебник перегружен информацией, не отвечающей программным и санитарно-гигиеническим требованиям. Например, разворот учебника на страницах 194 и 195 содержит 24 имени и термина, выделенных полужирным шрифтом. В этом месте текст учебника превратился в малопонятное перечисление имен, стран и терминов. А § 32 *«Быт, традиции и хозяйство греков. Греческая культура»* состоит из девяти (!) пунктов [2, с. 170-178]. По объему этот параграф тяжело одолеть даже за два урока. В данном случае авторы почему-то слепо следовали требованиям программы, и в результате получился трудно усваиваемый блок информации, который С. А. Голованов и С. В. Костырко закончили блестящей по своей банальности фразой: «Произведения великих греческих мастеров – свидетельство высокого подъема искусства Древней Греции» [2, с. 178].

Откровенно слабыми в учебнике С. А. Голованова и С. В. Костырко получились параграфы, посвященные древней истории Северного Причерноморья. § 33 содержит много натяжек и ничем не подкрепленных утверждений. Например, авторы пишут об актерах-гастролерах в херсонесском театре, или о местных вазописцах, превзошедших мастеров Эллады. Скупой текст параграфа состоит лишь из двух пунктов [2, с. 180-181]. Название карты «Античные городо-государства Причерноморья», предваряющей текст параграфа, противоречит ее содержанию, поскольку на карте четко указано, что Ольвия, Херсонес и Боспор обладали значительными территориями, заметно превосходящими хору обычного полиса. Совершенно

противоречит данным многочисленных источников утверждение С.А. Голованова и С. В. Костырко о том, что греческие города Причерноморья, контролируемые Римом, «пребывали в плачевном состоянии» [2, с. 264].

Не все методические решения учебника можно признать удачными. Например, «*Узелки на память*» - разделы повторения и обобщения изученного материала, - превратились в разноцветные, громоздкие справочные таблицы, пользоваться которыми без комментария учителя обычному школьнику не по силам [2, с. 49, 71, 106, 130 и др.]. Весьма спорным методическим приемом представляется дополнительная информация в виде таблиц о современных государствах, расположенных на территории древних стран. Например, все позиции правой колонки таблицы «Египет сегодня» нуждаются в комментариях и разъяснительной работе учителя: «Каир», «арабский язык», «египетский фунт», «республика» [2, с. 52]. Нужно ли «впихивать» в учебник все, что можно найти в Интернете? К тому же, страноведческий материал программой не предусмотрен.

Иллюстративный материал учебника заслуживает, в целом, высокой оценки, хотя и здесь не обошлось без досадных промахов. Разворот учебника, который предваряет раздел «Передняя Азия» (III - I тыс. до н.э.), украшен картиной, в деталях изображающей распятие Христа на Голгофе (?) Здесь же нашлось место изображениям ассирийских ристаний, а также гвардейца ахеменидского владыки [2, с. 72-73]. Комментарии излишни.

В некоторых случаях, С. А. Голованова и С. В. Костырко подводит элементарная профессиональная порядочность. Каким иным образом можно объяснить появление в тексте учебной книги такой сентенции: «*Трипольская культура заложила фундамент для формирования украинского народа и его культуры (?). Трипольцы передали своим потомкам лучшие человеческие качества, которые были им свойственны: трудолюбие, настойчивость, сплоченность, любовь к родной земле*» [2, с. 271]. Хотелось бы знать, на основании каких исторических источников авторы учебника пришли к столь нравоучительным выводам?

На обложке учебника С. А. Голованова и С. В. Костырко смело утверждается, что учебники издательства «Грамота» являются надежным компасом в океане знаний. Будем надеяться, что это так, но «компас» следует, все же, серьезно проверить и откорректировать.

Скандально неудачным получился учебник А. И. Шалагиновой и Б.Б. Шалагинова [4], который уже давно вышел на рынок учебной литературы для 6-го класса. Его активно рекламировали и «продвигали в массы». К сожалению, непрофессионализм авторов, а именно, — отсутствие исторического образования — обнаруживается во всех

структурних елементах учебной книги и сводит на нет так называемое «экономическое и маркетинговое сопровождение» учебника. Быть может в написании учебников по зарубежной литературе для школьников и студентов Б. Б. Шалагинов и добился успехов [19; 20], но об учебнике по истории Древнего мира, к сожалению, об успехах говорить не приходится.

Учебная книга А. И. Шалагиновой и Б. Б. Шалагинова получилась структурно «сырой». Например, в тексте отсутствуют преамбулы к главам. Поэтому переход от первобытности к истории Востока или от Древнего Египта к Передней Азии и т.п. осуществляется лишь с помощью переворачивания страницы. В этом сложном элементе учебника авторы доверились компетенции учителя. Не выдерживает критики структура параграфов. Отказ от традиционных пунктов, которые несут конкретную учебную, смысловую и методическую нагрузку, привел к тому, что параграф разделен на аморфные, часто не связанные между собой, кратко озаглавленные отрывки информации неравномерного объема. Такое «деление» учебного текста трудно объяснить методически и, кстати, крайне неудобно в работе с учебником на уроке и дома. Встречаются логические казусы. Например, абзац о царе Хаммурапи (три предложения) оторван от рассказа о знаменитых законах царя (один из главных результатов его правления) четырьмя отрывками текста, явно нарушающими логику изложения учебного материала [4, с. 78-79]. Абзац «Исторические хроники» откровенно вырван из контекста и не имеет логической связи ни с предыдущим материалом «Рассказ о всемирном потопе», ни с последующим «Поэма «Полет Этаны на небо» [4, с. 81]. К сожалению, такая рыхлость текста характерна для всего учебника.

А. И. Шалагинова и Б. Б. Шалагинов явно испытывают затруднения, когда вынуждены рассказывать школьникам об археологических и вещественных источниках и памятниках. В связи с этим, в тексте появляются нелепицы о том, что ученые (!) якобы раскопали Помпеи всего лишь (!) 250 лет назад. Авторам ученика, видимо, невдомек, что археология, как наука, зарождается только во второй половине XIX в., а Помпеи, кстати, и ныне раскопаны лишь на одну треть. «Новодел», который соорудили в Киеве для приманки туристов, Шалагиновы интерпретируют как «сохранившиеся» «Золотые ворота» [4, с. 5] и т. п. Безусловно, похвально стремление авторов широко использовать и включать в учебное повествование тексты исторических источников. Но в итоге учебник переполнен разного рода историческими анекдотами, пересказанными древними писателями. Шалагиновы преподносят их как исторически достоверные данные [4, с. 107, 156, 166 и др.]. Авторы слабо ориентируются в реалиях древности. Именно это обстоятельство приводит к откровенно ошибочным и невероятным утверждениям.

Например, о том, что римский гарнизон в Херсонесе состоял из трех легионов [4, с. 275]. Следует понимать, что таких «гарнизонов» не было, и не могло быть в римской истории. Численный состав одного легиона (от 5 до 8 тысяч воинов) был, приблизительно, равен численности населения Херсонеса.

В целом, для авторов учебника характерна небрежность в дефинициях. Откровенное недоумение вызывает, например, определение цивилизации – сложнейшего исторического и культурологического понятия: *«Цивилизация – это такой уровень развития человека (?), когда основу жизни составляют результаты деятельности самих людей»* [4, с. 33]. Это «определение» подходит для характеристики уровня жизни любого коллектива: сельской общины первобытных земледельцев, кочевья скотоводов, колхоза или артели по написанию учебников. Работа с понятием *цивилизация* предусматривает знакомство авторов учебника, по меньшей мере, с трудами А. Тойнби и Ф. Броделя – классиками современной исторической науки [21, с. 91-106; 22, с. 39-53].

Шалагиновы смело, без оговорок, называют трипольскую археологическую культуру «Трипольской цивилизацией» [4, с. 42], отодвигая на третий план древних египтян, шумеров и прочих крито-микенцев. Впрочем, если следовать авторской трактовке сути цивилизации, то это выглядит комично, но логично. Подтверждая свою позицию, авторы учебника приводят «авторитетную» цитату Н. Полонской-Василенко о всемирно-историческом значении трипольской культуры. Следует отметить, что цитируемый историк никогда не была специалистом ни в области трипольской культуры, ни в археологии в целом, о чем свидетельствуют грубые фактические ошибки и натяжки в приведенной в учебнике фразе. Дело в том, что трипольская культура погибла задолго до появления Крито-Микенской цивилизации, которая, таким образом, не могла что-либо заимствовать у трипольцев. К тому же исторические труды Н. Полонской-Василенко уже безнадежно устарели и представляют исключительно историографический интерес [4, с. 42].

Далее в учебнике Шалагиновых провозглашается, что Ассирия стала «мировой империей» [4, с. 86]. Почему «империей», - в учебнике говорится, но почему «мировой» авторы объяснить не смогли, - очевидно, мало оснований для такого утверждения.

Отнюдь не самой сильной стороной учебника являются иллюстрации, а также подписи к ним. Например, карикатурно смотрится украинский парубок в шароварах на вершине «Исторического развития человека», а вот подпись к рисунку все ставит на свои места *«Село Триполье (Украина) 8 – 4 тыс. лет назад»* [4, с.13]. Доверчивый шестиклассник будет абсолютно уверен в том, что уже 8 тысяч лет назад в с. Триполье наши предки в шароварах пахали землю волами... На этой

же странице помещено изображение человеческой головы, вырезанной из бивня мамонта. «Неандерталец» имеет грубоватые, но абсолютно правильные и современные черты лица. Видимо, авторы забыли, что искусство и скульптура малых форм возникли лишь с появлением кроманьонца.

Авторы широко используют современные фотографии древних объектов, что, безусловно, вполне оправдано. Однако этот иллюстративный материал следует использовать корректно. Фотография капподокийских пещер в Турции, которые, как известно, были высечены в местных скалах мягкого известняка и широко использовались в Средние века (!), в учебнике интерпретируется как «древние пещеры, в которых до сих пор живут люди» [4, с. 27]. Некоторые подписи к иллюстрациям шокируют своей безапелляционной безграмотностью «Здесь, над Днепром (!) испокон веков жили наши предки - хлеборобы» (возле г. Триполье Киевской области)» [4, с. 37]. Труды египетских стекольщиков иллюстрируются продукцией финикийских мастеров [4, с. 54]. Современная фотография ольвийского городища, по мнению Шалагиновых, может рассказать о том, какой «увидели греки свою новую родину 2,5 тысячи лет назад» [4, с. 145]. Очевидно, авторы не допускают мысль о том, что 2,5 тысячи лет назад, не только пейзаж, даже ландшафт местности мог выглядеть иначе. Фотография «Афинский акрополь времен Перикла» (фотографировал, очевидно, сам первый стратег) содержит изображения современных зданий, а на первом плане Одеон Герода Аттика II в. н.э. [4, с. 165]. Крайне неудачной представляется фотография, которая должна, по задумке авторов, иллюстрировать древнегреческий театр [4, с. 170]. Действительно, театр в Аспендосе (Турция) сохранился великолепно, но он относится к римскому периоду, когда в архитектуре театральных сооружений произошли серьезные изменения. Кроме того, на представленном фото не видно оркестру, что снижает методическую ценность иллюстрации.

Шалагиновы предлагают крайне неожиданную трактовку проблемы введения современного христианского летоисчисления. Оказывается, оно возникло по воле неких «ученых», которые уславились считать Рождество Христово началом «нашей истории» [4, с. 7]. Вероятно, римский монах Дионисий Малый, предложивший в VI в. вести счет лет от рождения Иисуса, должен порадоваться такому толкованию его социального статуса. Имеет место в учебнике и другой вариант измерения явремени: «На Востоке время измеряется вечностью» [4, с. 262]. А как же самый точный в древности египетский календарь, который насчитывал 365 дней?

Особенно богат текст учебника Шалагиновых на примитивные «ляпы». В частности, мы узнаем, что эскимосы и сегодня используют жир мамонтов в качестве топлива [4, с. 19]. «Все (!) трипольские города

когда-то (?) погибли от гигантского пожара...» - по всей видимости, «пожар» полыхал от Среднего Поднепровья до Дуная. Столь апокалиптическая картина дополняется жуткой багрово-зеленой иллюстрацией в стиле фэнтези, на которой изображены входящие из морских глубин неведомые воины в масках, вооруженные невероятными топорами. Подпись гласит: «Гибель трипольской цивилизации» [4, с. 42-43]. Древнее название Черного моря – *Понт Аксинский* авторы переводят как «Темно-синее море». Однако в общепринятом переводе с древнегреческого языка это название означает «Море Негостеприимное» (Πόντος Ἀξενός). На денежных купюрах Украины (1 гривня) раньше можно было увидеть не оборонительные стены Херсонеса, как утверждают авторы [4, с. 178], а христианскую базилику VI в. Шалагиновы считают, что херсонеситы занимались скотоводством (?), земледелием и виноградарством [4, с. 178]. О том, что город (!) Херсонес был крупнейшим ремесленным, торговым и промысловым центром скромно умалчивается. Утверждения типа: «Варвары не были патриотами Рима» [4, с. 258] или «В Риме придумали винт» [4, с. 263] можно не комментировать. К сожалению, таких мелких ляпов в учебнике изрядное количество.

Особенно озадачены авторы учебника поисками предков. Оказывается, что *«Украина (sic!) входила в Средиземноморскую культурную зону, где когда-то (!) впервые были окультурены злаки, например, пшеница, приручены животные»* (4, с. 4). В современной науке, впрочем, считается, что так называемый «плодородный полумесяц» – родина земледелия и скотоводства – ограничен долиной Нила, территорией Ближнего Востока, югом Малой Азии, а также Передней Азией. Стремление во что бы то ни стало найти украинцев среди древнейших народов, приводит к анекдотическим дефинициям и утверждениям: *«Скифы стали связующим звеном между нашими далекими предками-земледельцами и греческими городами-колониями в Причерноморье»* [4, с.181]. Из дальнейшего текста невозможно установить, кто же они наши неведомые «предки-земледельцы», у которых скифы ходили в посредниках? Ведь в лесах Полесья жили охотники-невры и далее «людоеды-андрофаги» (там же). Никакими историческими источниками не подтверждается следующий размышлизм: *«Много веков греческая цивилизация через города-государства Ольвию, Херсонес, Пантикапей и другие благотворно влияла на наших предков славян. Греки научили их выращивать виноград, именно от них берут начало знаменитые виноградники на юге крымского полуострова»* [4, с. 275]. К сожалению, таким же ложным с исторической и вредным с этической точки зрения пафосом пронизан весь §56, который откровенно противоречит историческим фактам и пронизан ксенофобией ко всем неукраинцам.

В этом случае стоит вспомнить присказку про пирожника и сапожника, и безоговорочно согласиться с О. Удодом о том, что учебники по истории должны писать историки [23, с. 15].

История Средних веков. Несмотря на провальную программу по всемирной истории для 7-го класса, школьные учебники по истории средневековья, в целом, соответствуют достаточно высоким современным требованиям. Добрых слов, безусловно, заслуживает учебник Н. Г. Подалаяк [7]. О том, что учебник написан для детей, убедительно свидетельствуют названия параграфов: «§ 8. Тисячоліття (!) Візантії. § 14. Розмаїття середземноморського світу. § 21. Індія: країна скарбів і мудрості» и т.п. «Очеловеченные» названия параграфов детского учебника выгодно отличают его от прочих, фантазии которых хватает лишь на кальку с программы.

Учебная книга Н. Г. Подалаяк имеет хорошо продуманную структуру подачи материала, которая невелирует недостатки программы. Учебный текст дополняют удачно подобранные оригинальные иллюстрации, фотографии, выразительные карты, а также понятные школьникам схемы и таблицы [7, с. 57]. Учебник методически выдержан. К каждому параграфу предлагается разумное количество вопросов для повторения и заданий, в том числе творческих. Автору удалось подобрать оптимальное количество фрагментов письменных источников, уместно дополняющих учебный текст. Конечно, «прокрустово ложе» программных установок в полной мере «смягчить» невозможно. Только этим можно объяснить отдельные неудачи в указанном учебнике. Например, в § 3, посвященном материальному миру и повседневной жизни, разворот страниц 40 и 41 получился практически «слепым», т.е. заполненным сплошным «серым» текстом. Две небольшие иллюстрации ситуацию не меняют, поскольку только на этот разворот приходится 6000 знаков (половина допустимого объема информации).

В целом, необходимо подчеркнуть, что Н. Г. Подалаяк удалось гармонично соединить добрые и проверенные традиции, с современными методическими инновациями, что выдвигает ее учебник в число лучших, на мой взгляд, в отечественной учебной литературе.

Успешным проектом следует считать учебную книгу О.П. Крыжановского и О. О. Хирной [5]. Творческий союз ученого и школьного учителя в содружестве с львовским издательством позволил создать очень добротный учебник, удобный в преподавании, а также понятный и интересный для школьника. Текст учебника написан интересно, доступным языком. Сложные понятия объясняются просто и доходчиво. Четкость и выразительность характерны для большинства графических иллюстраций, которые широко используются в учебнике. Большинство методических решений уместны и эффективны. Рубрики «Джерело», «Для допитливих», «Віч-на-віч», «Для всезнайок» не только

разнообразят основной текст, но и добавляют ему убедительности. Контрольные вопросы в тексте, выделенные цветным шрифтом, позволяют держать «читателя» в тонусе и направлять процесс усвоения материала.

Названия пунктов параграфов в учебнике вызывают интерес у школьников: «Король помер – хай живут королі!», «Мандрівочка – рідна тіточка», «Мій дім – моя фортеця», «Не відразу Москва будувалась» и т.п. Впрочем, некоторые названия вряд ли можно считать удачными или вынужденными «Інший люд», «Коломия не село, Коломия – місто. А середньовічний Париж?», «Інженери не дрімали».

Попытка авторов отказаться от традиционной структуры отечественных учебников привела к спорному решению проблемы. В соответствии с программой, в учебнике выделено пять учебных тем, разделенных на параграфы без сквозной нумерации. Таким образом, в учебной книге О. П. Крыжановского и О. О. Хирной оказалось пять первых параграфов, пять вторых и т.п. Количество озаглавленных, но не пронумерованных пунктов в параграфе колеблется от 3-х до 12. Столь рваное распределение учебного материала вряд ли можно считать удачным. Имеются в учебнике и мелкие погрешности. Например, Тимуру авторы приписывают завоевание Китая и Монголии, однако «Великий хромой» до «Поднебесной» не добрался – умер в дороге [5, с. 229]. Тем не менее, учебник по истории средних веков О.П. Крыжановского и О. О. Хирной имеет все основания претендовать на статус одного из основных учебников в Украине.

Достаточно большой учебно-методический потенциал заложен в учебнике по истории Средних веков Н. М. Лихтея, однако раскрыть его в полной мере не удалось [6]. Во ступительном слове автор высказывает надежду, что ученики, благодаря учебнику, смогут почувствовать «живое дыхание прошлого». С этой, благовидной целью Н. М. Лихтей с первых страниц книги обрушивает на школьников лавину информации с множеством незнакомых терминов и понятий: «*ученые-гуманисты*», «*костры инквизиции*», «*великие халифы*», «*ротонда*», «*аббатство*» и т.п. [6, с. 6-9].

Погрешности в учебнике начинаются с первых страниц текста. Автор справедливо ограничивает средневековье концом XV века, однако среди архитектурных памятников, «переносящих нас в далекое прошлое», выделяет Голубую мечеть в Стамбуле, построенную в XVII веке [6, с. 9].

Поверхностное отношение к историческим источникам, к сожалению, является отличительной чертой авторов, сотрудничающих с издательством «Грамота». Н. М. Лихтей не видит разницы между текстом, созданным в средние века, и страницами романа Вальтера Скотта (1771-1832). Труды основоположника жанра исторического романа не могут быть источником наших знаний об отношении

средневекового человека к природе [6, с. 28]. При всем уважении к украинскому ученому, не корректно ставить И. Крипьякевича в один ряд с Й. Хейзингой и М. Блоком [6, с. 11].

Весьма спорными представляются некоторые методические решения автора. Перед текстом параграфов школьникам предлагаются задания с пиктограммой *«Вспомним усвоенное ранее»*. На наш взгляд, не все задания под этой рубрикой методически обоснованы. Например, с какой целью семиклассник должен называть причины возникновения государства в Древнем Египте и Междуречье, перед тем как приступить к изучению государства в средневековой Европе? Сопоставление в данном случае неуместно. Зачем школьнику устанавливать соответствие между понятиями «мастер», «цех», «меняла», «Ганза» и др. перед изучением параграфа о повседневной жизни средневековой Европы, материал которого не связан с упомянутыми понятиями? «§ 20. Индия» предваряется семью (!) вопросами рубрики *«Вспомним усвоенное ранее»*. Если действительно отвечать на все эти вопросы, то время, отведенное на урок, будет исчерпано. Следовательно, автор надеется на самостоятельную работу школьника. Однако на часть вопросов можно найти ответ только прочитав параграф [6, с. 257-258]. Кстати, «неприкасаемые» не являются кастой, как полагает автор, они никогда не входили в социальную организацию индийского общества. Обобщение изученного материала (как и в учебнике этого издательства для 6-го класса) представлено в форме больших разноцветных таблиц справочного характера, которые трудно признать удачным и эффективным методическим приемом.

Автор решительно нарушает все мыслимые требования и без того громоздкой программы и безжалостно вводит в текст сложнейшие исторические понятия и термины. Он предлагает школьнику запомнить и выучить не только понятие *«лично зависимые крестьяне»*, но и дополняющие его специфические термины *«вилланы»*, *«ременсы»*, *«сервы»* [6, с. 45]. Не уверен, что выпускник университетского исторического факультета сразу вспомнит, кто же такие «ременсы»? Кругом пойдет голова у семиклассника, которому предлагают разобраться и запомнить различные виды *«органов сословного представительства»*: *«парламент»*, *«кортесы»*, *«рейхстаг»*, *«ландтаг»*, *«сейм»*, *«Генеральные штаты»*, *«Государственное собрание»* [6, с. 50]. Как это автор не включил в свой перечень «Земский собор»?

В учебнике Н. М. Лихтея часто встречаются фактические погрешности. Очень хорошо, что в учебнике рассказывает о генуэзской Кафе и захвате турками в Северного Причерноморья. Однако, несмотря на утверждения автора, Кафа никогда не была в вассальной зависимости от Османской Турции. Султаны завоевали южный берег Крыма, а в

бывшей генуэзской колонии Кафе (Феодосии) разместили свой гарнизон. Город стал центром Кефийского кадылыка (округа) и резиденцией бейлер-бея [6, с. 250]. О каком вассалитете идет речь?

Относительно иллюстраций в учебнике Н. М. Лихтея, следует отметить, что их много, однако качество печати и методический подбор наглядности оставляет желать много лучшего. Некоторые страницы учебника перенасыщены фотографиями, рисунками или средневековыми миниатюрами, без которых вполне можно обойтись. Например, скопление иллюстраций, заполнивших страницу 42, посвящены жизни рыцаря, но они не позволяют дать ответ на вопрос в подрисуночной подписи: «Какими моральными достоинствами должен обладать рыцарь»? [6, с. 42]. Каким образом, любимая автором, Голубая мечеть в Стамбуле (XVII в.) иллюстрирует деяния пророка Мухаммада и зарождение ислама (VII в.) [6, с. 143]? Трудно понять, каким образом «неизвестный автор XIV в.» мог нарисовать скандинавские суда IX в., используя живописный стиль XX в. [6, с. 153]? Уже отмечалось, что карты учебников издательства «Грамота» заслуживают высокой оценки. Однако название карты «Страны Азии в XIII-XVI вв. Монгольские завоевания» абсолютно не соответствует ее содержанию, а также историческим событиям и реалиям указанного периода [6, с. 256].

В конце учебника, после краткого, но оптимального словаря понятий и терминов, школьнику предлагается познакомиться со средневековыми играми и развлечениями [6, с. 288-293]. Этот, безусловно, интересный прием вызывает интерес у семиклассников и «очеловечивает» рассказ об истории средневековья. Завершают учебник скупая подборка «Произведений украинских художников о средневековье» [6, с. 294-295]. Почему именно украинских? Они это делают лучше других? Или это очередное проявление нашего хуторянства?

Таким образом, на мой взгляд, учебник Н. М. Лихтея по истории средних веков для 7-го класса, безусловно, нуждается в серьезной доработке, прежде всего, в плане соответствия утвержденной программе с учетом возрастных особенностей и возможностей школьников.

Гримасы распределения. В одной из последних своих высказываний А. Удод дал высокую оценку достижений Украины в деле подготовки и издания новой концепции преподавания истории, создания современных учебных программ и учебников [24, с. 7]. Действительно, заметные положительные сдвиги в методике и практике преподавания истории в Украине есть. Тем не менее, к сожалению, реальная жизнь «пересічного» преподавателя истории не дает оснований для чрезмерного оптимизма. Сегодня не решена одна из главных проблем. Учитель и ученик не имеют возможности *выбирать* учебник. Кто, и по каким учебникам будет учиться, ныне решает кто угодно, только не участники процесса обучения, т.е. учитель и ученики. Как говорится в

народной присказке: «Получите и распишитесь». Особенно безнадежной стала ситуация после грозного окрика министра И. А. Вакарчука: «Не смей продавать!»! Только частные учебные заведения, а также отчаянно смелые учителя и директора в классах с «хорошо подготовленными родителями» имеют шанс выбрать понравившийся учебник. Таким образом, «вариативность учебников», о которой так долго и много говорили учителя, на сегодня останется фикцией.

Накануне нового «витка» конкурсных состязаний школьных учебников всем заинтересованным и задействованным в процессе лицам и сторонам следует помнить, что учебник – это учебная книга для школьника, ребенка 11 – 13 лет. Она должна быть интересной, понятной и красивой. Вот и все.

Література

1. *Бандровський О. Г., Власов В. С.* Історія стародавнього світу: Підруч. для 6-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К., 2006.
2. *Голованов С. А., Костырко С. В.* История Древнего мира: Учебн. для 6-го кл. - К., 2006.
3. *Д'ячков С. В., Мартем'янов О. П.* Історія стародавнього світу. Давня історія українських земель. 6 клас: Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів. – Х., 2006.
4. *Шалагинова А. И., Шалагинов Б. Б.* История Древнего мира: Учебник для 6 кл. общеобразоват. учеб.заведений. – К., 2006.
5. *Крижановський О. П., Хірна О. О.* Історія Середніх віків: Підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – Л., 2007.
6. *Лихтей И. М.* История Средних веков: Учебн. для 7-го кл. – К., 2007.
7. *Подаяк Н. Г.* Історія Середніх віків: Підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К., 2007.
8. *Перелік програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням українською мовою в 2006/2007 навчальному році. Основна і старша школа // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2006. - № 25-26-27.*
9. *Про проведення апробації навчальної літератури для загальноосвітніх навчальних закладів у 2006/07 – 2007/08 навчальних роках / Наказ Міністерства освіти і науки України № 743 від 02.11.06 // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2007. - № 11.*
10. *Перелік програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в основній і старшій школі у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням українською мовою в 2008/2009 навчальному році. // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2008. - № 28-29-30.*

11. Бунятян К. П., Зубар В. М. Історія стародавнього світу. 6 клас: Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів. – К., 2006.
12. *Перелік програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для використання в основній і старшій школі у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням українською мовою в 2009/2010 навчальному році.* // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2009. - № 25-26-27.
13. Ладиченко Т. В., Камбалова Я. М., Теремецька Т. В. Викладання всесвітньої історії. Методичний посібник для учителів. – К., 2006.
14. Годер Г. И. Методическое пособие по истории древнего мира: Пособие для учителя. – М., 1988.
15. Агибалова Е. В., Донской Г. М. Методическое пособие по истории средних веков: Пособие для учителя. – М., 1988.
16. *Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія (інтегрований курс). Затверджено Міністерством освіти і науки України (протокол №2/7 від 26.02.2009 р.). 6 клас (70 год).* // Історія в школах України. – 2009. – № 10.
17. *Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Всесвітня історія 7 – 12 класи. Рівень стандарту. 7 клас (35 год)* // Історія в школах України. – 2009. – № 10.
18. Иванов К. А. Многоликое средневековье. – М., 1996.
19. Шалагінов Б. Б. Зарубіжна література Західної Європи від античності до початку XIX с.: Підруч. для 9 кл. серед. шк. – К., 1999.
20. Шалагінов Б. Б. Зарубіжна література: від античності до початку XIX сторіччя: Історико-естетичний нарис: Навчальний посібник для вузів. – К., 2004.
21. Тойнби А. Постижение истории. – М., 1991.
22. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций. – М., 2008
23. Удод О. Про актуальні проблеми інтеграції історичної освіти і науки // Історія в школах України. – 2007. - № 7.
24. Удод О. Історики повинні вести діалог // Освіта Укарїни. 31 жовтня 2011 року. - № 83-84 (1254).

Ключові слова: Історія Стародавнього світу, історія Середніх віків, шкільний підручник, викладання історії в школі.

Ключевые слова: История Древнего мира, история Средних веков, школьный учебник, преподавание истории в школе.

Шкільні підручники з історії: переваги, недоліки та толерантність у викладенні матеріалу (за результатами загальнонаціонального соціологічного дослідження)

Кізілов О. І., Кізілова К. О., Маликова Н. Л.

Кизилов А. И., Кизилова К. А., Маликова Н. Л. Школьные ученики по истории: преимущества, недостатки и толерантность в изложении материала (по результатам общенационального социологического исследования). Статья посвящена анализу результатов общенационального исследования, проведенного в рамках реализации проекта «Преподавание истории в школе: на пути к толерантности». Результаты исследования позволяют описать место учебников по истории среди источников исторической информации, дать оценку учебников, их преимуществ и недостатков с точки зрения учителей и школьников, представить рейтинг учебников по истории с позиций учителей и экспертов, показать отношение учителей истории и родителей школьников к разработке общего учебника по истории в рамках концепции добрососедства.

Сьогодні Україна прагне бути сучасною європейською державою, в якій відстоюються і поширюються європейські демократичні цінності, однією з яких є толерантність в усій різноманітності її форм. Слід відзначити, що в Україні фіксується недостатнє усвідомлення різними групами громадськості цінності практик толерантності. Це знаходить свій вираз в усіх сферах суспільного життя, зокрема – в історії та шкільній історичній освіті. Так, формування толерантності у шкільній молоді все ще не стало визначальним напрямком її соціалізації. Відмічається недостатність впливу сучасної школи на процес поширення толерантності й боротьби з екстремізмом в різних його формах, а також відсутність стратегічної лінії школи в подоланні негативних наслідків соціальної диференціації, яка провокує інтолерантність. Значною мірою це є наслідком браку інновацій у викладанні історії України і всесвітньої історії, здатних виховувати толерантні відносини і сприяти порозумінню між представниками різних культур. Залишається розколотою історична пам'ять українського народу, точаться дискусії щодо висвітлення історії України та всесвітньої історії, панує невизначеність щодо оцінки різними групами громадськості України стану, напрямків і технологій впливу історичної освіти на формування толерантного соціального простору в українському суспільстві [1, 2].

Зазначені вище проблеми в галузі викладання історії знаходять свій вираз і у підручниках з історії, у способі викладення матеріалу в них. Сучасні шкільні підручники з історії відповідають чинній нормативно-правовій базі та виконують переважно інформативну та виховну функції, але дедалі помітнішими стають проблеми зі змістом та інтерпретаціями. Подібні проблеми останнім часом порушують батьки, учителі, громадськість. До таких проблем можна, по-перше, віднести надмірний етноцентризм матеріалу, тобто історія, викладена у підручниках, є більшою мірою історією етнічних українців, тоді як решта етносів, що жили й живуть в Україні, лише іноді згадуються чи взагалі слугують негативним тлом або представлені як вороги. У сучасних українських підручниках майже повністю нехтуються засади поліетнічності, мультикультурності та поліконфесійності, хоча це належить до пріоритетів сучасної шкільної дидактики у відкритих суспільствах. Висвітлення історії в школах України недостатньо пропагує діалог між різними культурними та іншими групами, а також не навчає компромісу заради соціальної злагоди [3]. По-друге, - це проблема розгляду України поза контекстом подій на європейських та євразійських просторах, неувага до цивілізаційних успіхів України, її культурних, мистецьких, наукових досягнень; натомість спостерігається надмірна захопленість політичною історією. По-третє, сьогодні актуальною проблемою залишається наповнення шкільних підручників з історії, робочих зошитів, методичних посібників матеріалом, який сприяв би формуванню в учнів особистісно-ціннісного підходу до історії України. Для авторів шкільних підручників з історії існує проблема розкриття понять, що мають ціннісно-сенсове забарвлення у країні, де не склалося консенсусу щодо базових цінностей суспільства. В-четвертих, варто також окремо зазначити проблему депресивності змісту підручників з історії, у яких постійно наголошується на ідеї страждань і втрат українців, що прищеплює комплекс національної меншовартості й відчуття цивілізаційної та соціальної маргінальності українців. Наразі у підручниках необхідно вказувати на позитивні приклади та інтерпретації, що можуть посприяти у формуванні позитивного образу та самооцінки нації [4, 5]. В якості ще однієї проблеми сучасних українських підручників з історії є надмірна мілітаризованість, для якої характерна непропорційно велика увага до воєн, винищень та вбивств, страждань, а цінність таких демократичних надбань, як злагода та права людини, набуває відносного значення. Також у підручниках спрощується та схематизується пояснення причинно-наслідкового зв'язку історичних подій, домінує спрямованість на механічне засвоєння знань, внаслідок чого в учнів не розвиваються навички самостійного критичного мислення [6, 7].

Зазначені вище проблеми вже підіймалися та обговорювалися раніше українськими та зарубіжними фахівцями на рівні академічних дискусій і публікацій, а також на рівні публіцистики. Важливим доповненням або ж навіть певним науковим підґрунтям для цих дискусій є результати досліджень, проведених у цій сфері істориками та соціологами. Одним з таких досліджень є проект «Викладання історії в школі: на шляху до толерантності», реалізований колективом Східноукраїнського Фонду соціальних досліджень, співробітниками Інституту соціально-гуманітарних досліджень та спеціалістами історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Це загальнонаціональне дослідження концепції шкільної історичної освіти в Україні, завдяки якому з'ясовувалось, як відбувається викладання історії в школах, яким є зміст шкільних курсів та підручників з погляду етнічної, культурної, гендерної та інших типів толерантності, вивчення змісту підручників історії та думки учнів, їх батьків і педагогів щодо концепції історичної освіти. Проект було спрямовано на вирішення існуючої проблеми у галузі шкільної освіти, а саме невідповідності навчально-виховного процесу викладання історії України та Всесвітньої історії сучасному стану історичної науки, європейським критеріям історичної дидактики та теперішнім потребам українського суспільства. Методом дослідження було анкетування. Обсяг вибіркової сукупності склав 450 інтерв'ю з вчителями шкіл (n=450), 2046 інтерв'ю з учнями 8-11 класів (n=2046), 784 інтерв'ю з батьками школярів (n=784) та 51 інтерв'ю з експертами (n=51). Саме означена кількість анкет аналізується в роботі. Також в межах проекту було проведено фокусоване групове інтерв'ю з вчителями історії. Звернемося вибірково до результатів дослідження та розглянемо, яку роль відіграє підручник з історії для школярів серед джерел історичної інформації, як оцінюють сучасні підручники українські вчителі історії, школярі, їхні батьки та експерти [8].

Перш за все ми намагалися з'ясувати, що **вчителі** використовують під час підготовки до своїх уроків. Так, відповідаючи на питання: «Що Ви зазвичай використовуєте для підготовки до уроків з історії?», переважна більшість (88%) вчителів відзначили, що використовують підручники та навчальні посібники, які рекомендовані МОНМС України. На другому місці за популярністю знаходиться Інтернет (59%). Третє місце посідають статті у газетах або журналах про історію (54%), наукова історична література, книги, які написані істориками (54%) та фільми, передачі, сюжети на історичну тематику (53%). Значно менш популярні серед вчителів є інші підручники, які не є рекомендованими МОНМС – їх під час підготовки до уроків використовують близько 49% опитаних. Близько 41% опитаних використовують художню літературу історичної тематики під час підготовки до уроків. Менш популярними серед вчителів є результати наукових досліджень в галузі історії (24%)

та консультації з колегами (13%). Відносно високий рівень популярності більшості з зазначених джерел інформації свідчить про те, що вчителі під час підготовки до уроків історії намагаються отримати інформацію з різних джерел, у яких представлені різні точки зору на історичні події, і таким чином сформувані всебічну картину бачення історичних подій минулого.

Школярам під час дослідження також було запропоновано визначити ті джерела інформації, які вони частіше за все використовують під час підготовки до занять. Опитані школярі більш схильні використовувати під час підготовки до уроків історії підручники та конспект. Так, згідно з отриманими даними, найбільш популярними для підготовки до уроку історії серед школярів є підручник, отриманий у шкільній бібліотеці (77%) та конспект, який диктує вчитель на уроці (63%). Такі результати є природними, бо ці джерела інформації є найбільш доступними для пересічного школяра. Слід також відмітити, що майже половина опитаних школярів (48%) для підготовки до уроків використовують всесвітню мережу Інтернет, що свідчить, по-перше, про наявність у них такої технічної можливості, а по-друге, про інтерес, викликаний уроками історії та бажання школярів отримати більше різносторонньої інформації стосовно минулого. У кожного десятого сучасного українського школяра в арсеналі для підготовки до уроку історії значиться підручник, який порадив вчитель, історичні книги, хроніки, мемуари та наукова історична література, книги, що написані істориками. Позиція «інше» включила в себе додаткові джерела історичної інформації, які використовують школярі під час підготовки до уроків історії. Тут школярі згадували енциклопедії, посібники у таблицях, історично-документальні фільми та телепередачі, спогади батьків та інших родичів, підручники для підготовки до ЗНО, історичні карти тощо.

Підручники є однією з найважливіших складових навчального процесу з будь-якої дисципліни, і як ми бачимо з відповідей школярів, саме до них звертаються діти в першу чергу при підготовці до занять з історії. Тому, одним із завдань дослідження було проаналізувати, які підручники використовуються найбільш за все у сучасній українській школі, яким чином їх отримують школярі, і які недоліки в них бачать школярі та вчителі. У ході дослідження **вчителів та школярів** було запитано, які підручники вони частіше за все використовують при роботі/навчанні у рамках курсу «Історія України» та «Всесвітня Історія». Отримані дані свідчать про те, що у 8-му класі підручником з курсу «Історія України», яким користується найбільша кількість респондентів, є підручник Власова В.С., його обрали 29% вчителів та 38% восьмикласників. Дев'ятикласники частіше за все користуються підручником авторів Реєнт О.П., Малій О.В для 9-го класу (34%),

десятикласники користуються підручником Турченка Ф.Г. (51%), а школярі, які навчаються в 11 класі, частіше використовують для навчання підручник авторів Ф.Г. Турченко, П.П. Панченко, С.М. Тимченко (43%). Ці данні трохи відрізняються від даних, отриманих стосовно вчителів. Так, вчителі, які використовують підручники для викладання курсу Історії України, частіше відмічали, що для роботи з дев'ятим класом вони використовують підручник Турченка Ф.Г., Мороко В.М. (для 9-го класу), для роботи з десятим та одинадцятим класом - підручник Турченко Ф.Г.

У ході дослідження було з'ясовано, що школярі, які навчаються у 8-му класі при підготовці до уроку «Всесвітня Історія» частіше використовують підручник Ліхтея І.М. (23%) та Д'ячкова С.В., Литовченка С.Д. (19%). Аналогічні дані були отримані і стосовно вчителів, які викладають у восьмих класах (15% та 12% відповідно). Дев'ятикласники частіше використовують підручники Гісема О.В., Мартинока О.О. (30%) та Бердичевського Я.М., Щупака І.Я., Морозової Л.В. (25%), вчителі, які викладають у дев'ятих класах, також використовують ці підручники (15% та 19% відповідно). Школярі, що навчаються у 10 класі, та вчителі, що викладають у цих класах, частіше використовують підручник Полянського П.Б. (70% та 40% відповідно). Учні 11 класів та вчителі, що викладають в 11 класах, переважно використовують у навчанні та роботі підручник Бураков Ю.М., Кипаренко Г.М., Мовчан С.П. (73% та 22% відповідно).

В ході інтерв'ю **експертів** також просили визначити, які підручники, на їхню думку, є найкращими, які вони рекомендують вчителям та які є найважливішими для засвоєння школярами курсу «Історія України» та «Всесвітня Історія». Думка провідних фахівців у сфері методики викладання історичних дисциплін стосовно одного з головних джерел історичного знання та одного з факторів формування толерантності школярів є досить важливою у межах дослідження. Опитані експерти у своїй більшості недовірили ставляться до підручників з історії, які рекомендовані Міністерством освіти. Висловлювання значної частини респондентів щодо усіх підручників, за якими ведеться викладання історичних дисциплін у сучасній школі, мали досить негативний характер.

Згідно з отриманими даними, можна зазначити, що експертам було досить важко визначитися з найкращими підручниками з курсу «Історія України». Перше місце, на думку експертів, безумовно, посідає підручник Власова В. для 8-го класу. Друге місце у переважних відгуках респондентів відводиться підручникам під редакцією Пометуну О. І. (у співавторстві з Гупан Н.М., Фрейман Г.О. для 10 та 11 класів) та підручнику під редакцію Турченка Ф. Г. Також треба відмітити підручник Швидько Г. К. для 8 класу та Кульчицького С. В. для 10 класу. Особливо кризову ситуацію з підручниками респонденти

відмічали у 10-11 класах – найкращі підручники для цих класів експертам було зазначити найважче. Характеризуючи переваги зазначених підручників з історії України, експерти відзначали наступні їхні переваги: наявність різноманітних завдань (творчих, для самоперевірки та ін.), наявність карт, ілюстрацій, історичних документів, оновленість матеріалу, доступність викладеного матеріалу для школярів, відповідний (відносно невеликий) розмір параграфів, спрямованість на розвиток критичного мислення школярів, їхньої комунікативної, логічної та аксіологічної компетентності, наявність результатів останніх досліджень в галузі історії, наявність нових тем у підручнику (зокрема голодомор, гендерна історія, інше трактування подій ВОВ в Україні). Зокрема експерти відзначали, що названі ними підручники є добре структурованими, спонукають до розвитку у школярів навичок самостійної роботи, вчать працювати з різним джерелами історичної інформації. Разом з тим, говорячи про кращі підручники з історії, ціла низка експертів наполягала на їхніх перевагах саме в сфері «толерантної» подачі інформації. Толерантність в цьому випадку уточнювалась цілим спектром тверджень, котрі мали пояснити позицію експерта. До цих тверджень можна віднести: «об'єктивність», «виваженість та комплексність в оцінках історичних подій», «автори не нав'язують учневі свою точку зору», «текст підручника написаний політично нейтрально», «подаються різні точки зору на історичні події та історичні постаті», «наведено різні позиції фахівців в оцінці тих чи інших історичних подій», «історичні події висвітлено без упередженості та перекручування», «викладено різні точки зору при висвітленні спірних подій» та ін.

Аналізуючи відповіді експертів стосовно підручників з курсу «Всесвітня історія» для середніх навчальних закладів, можна сказати, що це завдання далось їм легше за попереднє і відповіді на нього більш однорідними. Так, більшість респондентів зазначили, що найкращими є підручники Ладиченко Т.В., Осмоловського С.О. для 9 класу та Полянського П. Б. для 10 та 11 класів. Також експерти згадували, однак значно рідше, підручник Бердичевського Я. М., Щупак І. Я., Морозової Л.В. для 9 класу та Д'ячкова С.В., Литовченко С.Д. для 8 класу. Характеризуючи переваги цих підручників, експерти говорили про грамотність, доступність, послідовність, виваженість, лаконічність, чіткість та наукову точність викладення матеріалу. До переваг експерти часто відносили наявність великої кількості різних джерел, які було використано для написання підручника, а також присутність у підручнику достатньої кількості ілюстрацій, історичних документів, карт, довідок, визначень понять, додаткової інформації, різних завдань для школярів. Певними перевагами експерти вважають комплексність, системність та добру структурованість матеріалу підручників. Тема

толерантного викладення історичного матеріалу також піднімалася експертами в контексті обговорення переваг підручників з всесвітньої історії. Експерти говорили про наявність у підручнику різних точок зору на історичні події, його меншу заангажованість на тлі інших підручників, толерантність та об'єктивність у викладення матеріалу.

Одним із завдань дослідження було виявити, **які недоліки властиві підручникам**, за якими навчаються сучасні школярі на уроках історії, та чи реалізовано в цих підручниках ідею толерантного викладення історичного матеріалу. Згідно з отриманими даними, головними недоліками підручників з «Історії України», на думку як школярів, так і вчителів, є недостатня представленість деяких тем (27% та 42% відповідно) та нецікаве викладення матеріалу (23% та 28% відповідно). Разом з тим слід зазначити, що оцінки підручників з боку школярів та вчителів мають багато розбіжностей. Так, школярі згадали, що в їхніх підручниках немає достатньої кількості необхідних ілюстрацій (карт, портретів, фотографій) (21%), а вчителі більше переймаються тим, що мова викладання у підручнику занадто важка для сприйняття (36%), що також відзначили вчителі під час проведення фокусованого групового інтерв'ю.

Викладач історії у ліцеї, 59 років: *Всі підручники сучасні написані складною академічною мовою, які розраховані на студента. І на хорошого студента. Розраховані на учня високого рівня, но не тоді, коли перед тобою сидить зовсім інший контингент дітей.*

Цікаво, що самі школярі згадують складність мови викладання у підручнику як недолік значно рідше (20%), ніж вчителі. Вчителі також значно частіше (25%), ніж учні (14%) вважають, що підручники є досить суб'єктивними – в них постійно простежується лише одна, суб'єктивна точка зору на перебіг історичних подій.

Близько чверті (24%) вчителів та майже кожний п'ятий (18%) опитаний школяр вважають, що у підручнику з всесвітньої історії деяким темам приділяється забагато уваги, а параграфи є дуже великими. Це підтверджують вчителі-учасники фокусованого групового інтерв'ю.

Викладач історії у ліцеї, 59 років: *Підручники дуже складні, дуже. Я до речі буквально в понеділок на Районо писала анотацію по новому підручнику для дев'ятого класу по історії України Мороко і Турченко. Ну, по-перше, діти як? Вони все сприймають візуально. І коли вони дивляться, що параграф десять сторінок, все, крапка. Чисто візуально. Він не знає, легке чи що, але велике. А не одна ж історія. Параграфи дуже великі.*

Ще одним з недоліків підручників вчителі вважають їхню завантаженість фактичним матеріалом та датами, що негативно впливає на опанування історії школярами. Слід зазначити, що школярі, розповідаючи про те, з якими труднощами вони стикаються, насправді в

першу чергу (56%) відмітили необхідність запам'ятовувати велику кількість дат та подій.

Викладач історії у ліцеї, 59 років: Далі, дуже перезавантажено хронологічними подіями. А ми ж всі прекрасно знаємо, дорослі люди, що не кожна людина навіть доросла здатна до запам'ятовування цифрового матеріалу. Це теж дуже складно.

Також до певних недоліків підручників вчителі відносять відсутність у підручниках додаткової пізнавальної інформації – цитат з газет того часу, статистичної інформації, коментарів відомих особистостей. Це зазначили близько 17% опитаних вчителів. Також згадували про це і вчителі, які взяли участь у фокусованому груповому інтерв'ю.

Викладач історії у загальноосвітній школі, 47 років: Я вважаю так, що якщо створювати підручник, треба створити підручник, в якому буде викладено... Я не можу зараз пригадати авторів підручнику, є підручник для 10-го класу, є для 11-го класу. Вони академічні і там не має навіть запитань на повторення. Там викладений просто фактаж. З іншого боку, в іншій книжечці скласти документи... І не так як з купюрами там, три точки, а повністю давати документ по можливості.

Викладач історії у ліцеї, 59 років: Так, в кінці кожного параграфу є уривки історичних документів, але якщо, наприклад, ми проходимо олімпіади районні і ось тут зараз, і третій тур, то там уривки із дійсно історичних документів яких, на превеликий жаль, для користування немає.

До числа недоліків підручників вчителі також відносять погану структурованість, нелогічність викладення матеріалу та у зв'язку з цим низький рівень підручника взагалі.

Викладач історії у загальноосвітній школі, 35 років: Інколи складається враження, що підручники видаються ось так: в мене є матеріал, зараз я його отак порубав, впхнув, завтра я отак порубав, впхнув.

Варто додати, що до причин низької якості підручників, окрім некомпетентності деяких авторів, вчителі відносять також і той факт, що до написання підручників вони, тобто викладачі історії середніх шкіл, не залучені. На їхню думку, автори підручників – професори та академіки – є компетентними в галузі історії, проте не дуже добре обізнані із тим, як зробити матеріал цікавим та доступним саме для учнів середньої школи.

Викладач історії у загальноосвітній школі, 47 років: І було б ще дуже не погано, я вже говорив один раз, я спробую ще раз це сказати: було б непогано, щоб підручники для школи писали вчителі, які працюють в школі. А не шановні, поважні професори. Які взагалі не уявляють, що в п'ятому класі отой підручник, що вони написали, хоч він і буде толерантним але, вибачте, він не годиться.

Окрім запропонованих у списку, школярі та вчителі мали змогу самостійно назвати недоліки підручників, які не було згадано, у позиції «інше». Серед них найчастіше згадувалося те, що підручник написано українською мовою, а не російською, якою навчаються школярі (найпопулярніший недолік серед «інших»), що немає стислого викладення головного матеріалу, немає табличок з датами, відсутній термінологічний словник у підручнику, що теми, викладені в підручнику, є важкими для сприйняття тощо.

Таблиця 1

Розподіл відповідей на питання:

«Які з перерахованих нижче недоліків мають підручники з «Історії України», за якими Ви навчатесь/ викладаєте?», %

	<i>Школярі</i>	<i>Вчителі</i>
Недостатньо представлені деякі теми	27	42
Матеріал підручника викладено нецікаво	23	28
У підручнику немає достатньої кількості необхідних ілюстрацій (карт, портретів, фотографій)	21	22
Мова викладання у підручнику занадто важка для сприйняття	20	36
Деяким темами приділяється занадто багато уваги	18	24
У підручниках викладено забагато зайвої, другорядної інформації	17	24
У підручнику переважає (постійно простежується) лише одна, суб'єктивна точка зору на перебіг історичних подій	14	25
Підручники спрямовані на механічне запам'ятовування дат, подій і не розвивають навички самостійного мислення	12	18
У підручнику немає додаткової пізнавальної інформації (цитат з газет того часу, статистичної інформації, коментарів відомих особистостей)	12	17
У викладі фактичної інформації багато неточностей	11	9
У підручнику присутнє явне перекручення історичних фактів	9	8
У підручнику занадто багато непотрібних ілюстрацій (карт, портретів, фотографій)	6	2
У підручниках зустрічається некоректне використання термінів і понять	5	5
У підручниках присутні пропагандистські заяви різного характеру	3	6
У підручниках присутні некоректні висловлювання стосовно представників інших культур та національностей	3	3
Нічого з перерахованого вище	19	8
Інше	2	2

Масив: усі опитані школярі (n=2046), усі опитані вчителі історії (n=450)

Розглянемо тепер, які недоліки, на думку школярів та вчителів, мають підручники з «Всесвітньої Історії». Загалом можна зазначити, що рейтинг базових недоліків шкільних підручників в групах школярів та вчителів є схожим. Разом з тим вчителі у своїх оцінках підручників були більш вимогливішими та категоричними. Так, наприклад, частка школярів (25%), які вважають, що підручники не мають недоліків, є вдвічі більшою, ніж серед вчителів (12%). Школярі та вчителі частіше за все виділяють такі недоліки підручників, як недостатність представленості деяких тем (23% та 34% відповідно) та нецікаве викладання матеріалу у підручнику (по 22%). Так само як і у підручниках з історії України, у підручниках з всесвітньої мова викладання є занадто важкою для школярів. При чому це досить часто відзначають як вчителі (32%), так і школярі (20%). Тема складності та занадто великої деталізованості матеріалу в підручниках з всесвітньої історії піднімалася також вчителями на фокусованому груповому інтерв'ю. Вчителі та школярі скаржаться на занадто великий за обсягом розмір параграфів та зазначають, що деяким темам у підручнику приділяється забагато уваги (24% та 27% відповідно), а також підручники містять забагато зайвої, другорядної інформації (23% та 17% відповідно). Вчителі в якості недоліків вказують на спрямованість підручників на механічне запам'ятовування дат, подій, що не розвиває навички самостійного мислення (16%). Окрім запропонованих у списку, школярі та вчителі мали також змогу самостійно назвати недоліки підручників з всесвітньої історії (позиція «інше»). Серед них також найчастіше згадувалося те, що підручник написано українською мовою, а не російською, якою навчаються школярі в школі (найпопулярніший недолік серед «інших»), що відсутній термінологічний словник у підручнику, що теми, викладені у підручнику, є громіздкими, нецікавими, важкими для сприйняття та запам'ятовування.

Таблиця 2

Розподіл відповідей вчителів та школярів на питання:
**«Які з перерахованих нижче недоліків мають підручники з
 «Всесвітньої історії», за якими Ви навчатесь/ викладаєте?», %**

	Школярі	Вчителі
Недостатньо представлені деякі теми	23	34
Матеріал підручника викладено нецікаво	22	22
Мова викладання у підручнику занадто важка для сприйняття	20	32
У підручнику немає достатньої кількості необхідних ілюстрацій (карт, портретів, фотографій)	17	14
Деяким темам приділяється занадто багато уваги	17	24
У підручниках викладено забагато зайвої, другорядної інформації	17	23

У підручнику немає додаткової пізнавальної інформації (цитат з газет того часу, статистичної інформації та ін.)	12	13
Підручники спрямовані на механічне запам'ятовування дат, подій і не розвивають навички самостійного мислення	10	16
У підручнику переважає (постійно простежується) лише одна, суб'єктивна точка зору на перебіг історичних подій	8	12
У викладі фактичної інформації багато неточностей	8	6
У підручнику присутнє явне перекручення історичних фактів	8	6
У підручниках зустрічається некоректне використання термінів і понять	6	1
У підручнику занадто багато непотрібних ілюстрацій (карт, портретів, фотографій)	5	3
У підручниках присутні пропагандистські заяви різного характеру	3	4
У підручниках присутні некоректні висловлювання стосовно представників інших культур та національностей	3	1
Нічого з перерахованого вище	25	13
Інше		1

Масив: усі опитані школярі (n=2046), усі опитані вчителі історії (n=450)

Як було з'ясовано, **вчителі** переважно використовують у своїй педагогічній діяльності підручники, які є у наявності у шкільних бібліотеках та взагалі є доступними для школярів. Через це було важливо проаналізувати, чи завжди вчителі погоджується з тим, що викладається у підручнику, та чи не виникають ситуації, коли їхня думка відрізняється від того, що викладено у підручнику і, що найважливіше, як поводить себе вчитель у подібних ситуаціях, що він розповідає школярам – матеріал підручника чи власні погляди. Як свідчать отримані дані, ситуації незгоди з підручником часто або принаймні іноді виникають у майже двох третин (61%) опитаних вчителів, ще у третини (32%) вони виникають рідко. Лише 5% опитаних вчителів з таким ніколи не стикалися, а 2% респондентів було важко відповісти на це питання. Можна припустити, що вчителям досить важко викладати в таких умовах, коли їхня думка та погляди, що вони мають викладати за програмою, суттєво відрізняються. Розглянемо, що в таких випадках роблять вчителі – викладають учням матеріал підручника чи розповідають власне бачення історії. Згідно з отриманими даними, найпоширенішою виявилася наступна стратегія: вчителі розповідають учням про існуючі точки зору і пропонують їм самостійно зробити вибір, що вважати істиною (60% опитаних вчителів). Другою за

популярністю є стратегія, згідно з якою вчителі розповідають учням про існуючі точки зору, але пропонують їм прийняти офіційну позицію, яку запропоновано у підручнику (23% респондентів). Ще близько 10% опитаних вчителів, незважаючи на власну думку, викладають учням позицію, запропоновану у підручнику.

В ході підготовки до уроків історії в **учнів** також неодмінно виникають ситуації, коли вони не згодні з тим, що написано в підручнику. Статися це може з багатьох причин, тим не менш, сама наявність незгоди продукує певний рівень спочатку недовіри, а потім і неприйняття інформації з підручника. В цьому сенсі важливо було дізнатись, чи виникають в учнів такі ситуації, і якщо виникають, то з чим саме вони незгодні. Згідно з отриманими даними, відповідаючи на питання про наявність ситуацій, коли у них є незгода з тим, що написано у підручнику, 53% опитаних школярів відзначили, що таких випадків у них не виникає, в той же час 23% говорять про наявність незгоди з підручниками, і стільки ж (23%) схиляється до того, що на це питання відповісти важко.

Аналізуючи комплекс відповідей на питання, в якому учень міг навести приклади того, з чим він не згоден при роботі з підручником, можна зазначити, що серед відповідей на питання найчастіше зустрічається нарікання на некоректне або невірне викладання деяких історичних тем, подій та фактів (13%), помилки у датах (10%), більше 5% респондентів зробили нарікання на суб'єктивність авторських інтерпретацій в підручнику (6%), недостатнє висвітлення біографій конкретних історичних особистостей (6%) та характер подачі інформації (5%) (тенденційність в сенсі фокусування на одній темі чи на великому обсязі теми). Серед іншого школярі згадували, що інформація у підручнику часто відрізняється від того, що їм викладає вчитель або що розповідають батьки, родичі, що в підручниках некоректно викладено інформацію стосовно СРСР, голодомору та інших дискусійних моментів історії України. Школярі часто не погоджуються із поглядами авторів підручників на О. Бісмарка, Ж. Д'Арк, І.Мазепу, С. Бандеру та багатьох інших історичних особистостей, а також оцінкою певних історичних подій (наприклад, роль США в Другій Світовій війні, діяльність УНР, помаранчеву революцію та ін.). Школярі скаржаться на те, що багато історичних дат, що вони відрізняються, що їх всі важко запам'ятати; матеріал підручників буває часто складним та нецікавим, між історичними фактами є багато розбіжностей та ін.

Одним з важливих індикаторів внеску **батьків** у історичну освіту своїх дітей є знайомство з підручником, за яким вони навчаються. Згідно з даними, отриманими під час дослідження, переважає частка батьків, які переглядали підручник з історії своєї дитини, але не вчитувалися в

текст (41%). Кожен четвертий респондент взагалі не знайомий зі змістом підручників своєї дитини (25%). І лише 34% респондентів так чи інакше приділили увагу підручникам, за якими навчається їхня дитина. В межах опитування батьків школярів також питали про те, чи бувають такі випадки, коли вони не згодні з тим, що написано у підручниках, за якими їхні діти вивчають історію. Як свідчать отримані дані, лише 17% батьків відзначили, що у них таких випадків ніколи не було, а у переважної більшості були принаймні іноді (44%) або ж рідко (34%). І лише 5% респондентів часто стикаються з тим, з чим вони не згодні у підручнику. Одним з індикаторів толерантності батьків виступають ті заходи, яких вживають батьки у ситуації, коли викладена у підручнику точка зору на історичні події відрізняється від їхньої власної. Як можна бачити на малюнку, майже половина опитаних (47%) у такому випадку викладає дитині свою позицію і каже, що на деякі історичні події можуть існувати різні точки зору, серед яких вона сама може обирати. Ці дані свідчать про досить толерантне ставлення батьків до думки Іншого. 22% респондентів зазначили, що вони викладають дитині свою позицію, але кажуть, що вона повинна дотримуватися позиції, яку викладено у підручнику. Такі дані скоріш за все були отримані через побоювання батьків щодо отримання їхньою дитиною поганих оцінок в школі та достатньої кількості балів на зовнішньому незалежному оцінюванні. Батьків, які прагнуть, щоб діти дотримувалися їхніх поглядів, згідно з даними дослідження, тільки 4%. Ніяк не висловлюють свою незгоду 15%, а 11% було важко відповісти на це запитання.

Характеризуючи ставлення респондентів до існуючих підручників та їхньої позиції стосовно ідеї толерантного викладення історії, було також важливо визначити їхнє ставлення до так званої концепції «добросусідства» або концепції «толерантної історії», що артикулюється у прагненнях деяких істориків та політиків підготувати навчальний посібник з історії, в роботі над яким, окрім українських спеціалістів, братимуть участь і професіональні історики сусідніх держав – Росії, Польщі та Туреччини. З огляду на проведене дослідження можна сказати, що думки вчителів та батьків розділилися – близько третини (36%) з них ставиться до ініціативи підготовки спільного підручника з історії в цілому позитивно, ще близько третини (31%) – в цілому негативно, і, нарешті, ще трохи менше третини (26%) ставляться до такої пропозиції нейтрально, тому обрали альтернативу «в чомусь позитивно, в чомусь негативно». Відповіді на це питання не залежали від типу поселення, але суттєво відрізнялися по регіонах України. Так на заході вчителі переважно негативно оцінюють ідею створення спільного підручника, сумарно нейтральні позиції спостерігаються на сході та в

центрі, а от на півдні більше половини респондентів (при чому 40% - безперечно), позитивно оцінюють перспективу написання спільного підручника з історії. Розподіл відповідей батьків на це питання також має регіональні відмінності, аналогічні відмінностям у думках вчителів з різних регіонів. Так, найбільш позитивно цю ідею сприймають батьки школярів південного та східного регіонів нашої держави (63% та 48% відповідно), найменш позитивно - респонденти із західного регіону (21%). Відповідно, більше негативних відгуків було отримано від батьків західного регіону (40% цю ідею не підтримають).

Висновки:

1) Вчителі для підготовки до уроків історії використовують багато різноманітних джерел інформації про події минулого, що свідчить про їхнє бажання дізнатися про різні точки зору з приводу історичних подій та викласти школярам всебічну картину минулого. Своїм учням для підготовки до занять вчителі також радять використовувати різні джерела історичної інформації, спонукаючи їх до ознайомлення з різними точками зору на історію та різним баченням історичних подій. Разом з тим базовим джерелом інформації про події минулого і для вчителів, і для школярів залишається підручник з історії, рекомендований Міністерством освіти. Саме на нього орієнтується більшість вчителів, саме його переважно читають учні, готуючись до уроків.

2) Підручники, які згадували вчителі та школярі як такі, якими вони користуються на уроках історії, - це переважно підручники, рекомендовані Міністерством освіти та зазначені у програмі з історії. Саме наявністю рекомендацій Міністерства освіти пояснюють вчителі той факт, що вони ведуть викладання історії за цими підручниками. Другим важливим фактором, що вплинув на вибір підручників для навчання, є забезпеченість шкіл тими чи іншими книгами. Обираючи підручник для своїх учнів, більшість вчителів орієнтуються на ті книги, які є в шкільній бібліотеці. Саме там отримала свої підручники з історії переважна більшість школярів.

3) До недоліків шкільних підручників з історії вчителі та школярі віднесли погану структурованість підручників, недостатню представленість певних тем на надмірну - інших, відсутність узагальнення матеріалу, відсутність додаткової пізнавальної інформації, карт, ілюстрацій, важку мову підручників. Підручники з історії України часто звинувачували в суб'єктивному викладенні матеріалу, а з всесвітньої історії - у зavelикому розмірі параграфів та важкій мові викладення тексту. Підручники з обох дисциплін більше спрямовані на механічне засвоєння матеріалу, не сприяють розвитку самостійного мислення.

4) Більшість вчителів частіше за все згодні з матеріалом підручника. Якщо виникають ситуації, коли вчитель має іншу думку, відмінну від позиції підручника, то більшість вчителів намагаються розповісти учням про існуючі точки зору та пропонують обрати їм самостійно. Менш толерантні вчителі частіше, незважаючи на власну думку, викладають школярам позицію підручника, або розповідають їм про різні точки зору, але рекомендують дотримуватися підручника.

5) Переважна більшість школярів зазвичай також згодні з тим, що викладено у підручнику. Учні, думка яких суперечить позиції підручника, частіше за все не згодні з характером подачі матеріалу або ж зазначають, що інформація у підручнику є суб'єктивною думкою автору та відрізняється від тієї, що їм розповідали родичі або що їм відомо з інших джерел історичної інформації.

6) Більшість школярів, у яких виникають ситуації незгоди в матеріалом підручника, розповідають про це на уроках та висловлюють власну думку. Лише у половини цих школярів вчителі до такого ставляться позитивно. Разом з тим реакція вчителя у подібних ситуаціях є одним з факторів формування толерантності школярів в межах навчально-виховного процесу з історії: ті учні, чиї вчителі позитивно ставляться до наявності у школярів власної точки зору, врешті є більш толерантними.

7) Переважна більшість батьків принаймні візуально знайомі з підручником з історії своєї дитини. Близько третини батьків читали цей підручник або принаймні окремі глави. У половини батьків з тих, хто читав підручник своєї дитини, принаймні іноді виникали ситуації, коли вони були незгодні з тим, що написано у підручнику. В таких ситуаціях батьки в цілому намагаються не наполягати на власній думці. Близько половини з них розповідають школярам про різні позиції стосовно подій минулого та пропонують самостійно обрати якусь. Кожний п'ятий з батьків у цих ситуаціях розповідає школярам про існуючі точки зору на історичні події, але радять дитині дотримуватися тієї позиції, яку викладено в підручнику. Таким чином, певну частку батьків не надто турбує виховання толерантності у своєї дитини, а більше цікавлять відсутність конфліктів з вчителем та добрі оцінки.

8) Переважна більшість опитаних батьків та вчителів принаймні частково позитивно ставляться до концепції «добросусідства» або «толерантної історії», вважаючи за потрібне вивчення т.з. «спільної історії». Ставлення до школярів та ще більше батьків до цієї ідеї дуже розрізняється по регіонах України: більше позитивних оцінок концепція «добросусідства» отримала на сході та півдні України, менше – на заході та в центральних регіонах.

Література

1. *Чупрій Л.* Шкільні підручники з історії України як чинник формування історичної пам'яті молоді. Аналітична записка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/241/>
2. *Яковенко Н.* Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. та редакція Наталі Яковенко. - К., 2008.
3. Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні: Матеріали III Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Київ, 18 жовтня 2008 року) / Зведення та упорядкування пропозицій Н. Яковенко. - К., 2009.
4. Яким має бути зміст сучасної історичної освіти в Україні. Проблеми взаємодії академічної й дидактичної історії: Матеріали круглого столу// Історія України. – 2010. - № 29 (669), серпень.
5. *Удод О.* Сучасні українські підручники з історії в оцінці польських та німецьких істориків, in Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки / Упорядник О.А.Удод. - Х., 2010.
6. *Ресет О. П.* Спільний українсько-російський підручник: мрії і реальність // Історія України. – 2010. - № 29 (669), серпень.
7. *Швецова А.В., Стулова І.М.* Толерантність як фактор розвитку національної культури // Культура народів Причорномор'я. - 2007.
8. Інформація про проект «Викладання історії в школі: на шляху до толерантності» на сайті Східноукраїнського Фонду соціальних досліджень. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://fond.sociology.kharkov.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=262&Itemid=126

Ключові слова: джерела історичної інформації, шкільний підручник з історії, недоліки підручників, толерантне викладення матеріалу, незгода з позицією підручника, спільний підручник з історії.

Ключевые слова: источники исторической информации, школьный учебник истории, недостатки учебников, толерантное изложение материала, несогласие с позицией учебника, общий учебник истории.

**Школьное историческое образование: миссия,
компетенции, толерантность**

Корытникова Н. В.

Корытнікова Н. В. Шкільна історична освіта: місія, компетенції, толерантність. У статті представлені результати аналізу учбово-методичних матеріалів з метою вивчення відповідності діючої структури шкільної історичної освіти нової концепції викладання історії. Автором були систематизовані уявлення українських істориків про задачі історичної освіти в сучасних умовах; виділені предметні й ключові компетенції в шкільній програмі по історії; охарактеризовані навички й уміння історичної освіти.

*„Выбирая способ увековечить прошлое,
нация одновременно выбирает своё будущее”
Этьен Франсуа, французский историк*

Поиск новых подходов к формированию содержания школьного исторического образования. Основной задачей исторического образования считается необходимость формирования исторического сознания учеников и студентов на основе исторической правды. Важность предмета истории точно подметил В. О. Ключевский: «История не безупречна, но упрекать ее бесполезно. А вот изучать необходимо». Историческая политика Л. Кучмы сводилась к тому, чтобы не поднимать спорные вопросы, которые несут в себе угрозу раскола Украины. В годы президентства Виктора Ющенко вопросы исторического образования обострились и в высшей степени заполитизировались (о чем свидетельствуют многочисленные указы по историческим вопросам (в частности, затрагивались такие темы – голод 1932–1933 гг., вторая мировая война, УПА, ОУН и Бандера) [см. 1].

Главные приоритеты новой государственной политики в сфере исторической науки прозвучали и в докладе бывшего министра образования и науки И. Вакарчука "Университетская автономия и реформа высшего образования. Ситуация в Украине", с которым он выступил 8 декабря 2009 года в Варшаве на международной конференции "Элиты, публичный диалог и реформа высшего образования". Министр следующим образом обозначил насущную проблему исторического образования: «Учитывая историческое прошлое Украины, сложной проблемой для высшего образования является историческое образование как функция формирования исторического сознания и патриотизма, как главный фактор

консолидации общества. И это особенно актуально в переходный период развития нашего государства, когда мы, опираясь на исторический опыт, должны выработать новые ценности, новые нормы, адекватные новым историческим условиям, а историческое образование призвано донести их до каждого человека в приемлемой, понятной форме» [2]. По этому поводу Министерство образования и науки Украины создало рабочую группу по вопросам усовершенствования содержания современного исторического образования и провело ряд мероприятий, в которых приняли участие представители министерства, историки, исследователи, ученые, учителя-практики.

30 января 2009 года в Министерстве образования и науки Украины состоялось очередное заседание рабочей группы по вопросам усовершенствования содержания современного исторического образования под председательством заместителя министра образования и науки П. Полянского. Во время обсуждения были заслушаны направленные к министерству предложения общественных организаций и членов рабочей группы, а также доработан вариант учебной программы по истории для среднеобразовательных учебных заведений. На следующем заседании рабочей группы обсуждались пути улучшения изучения истории в высшей школе, создание школьного исторического календаря и списка дат и мест памяти. 26 февраля 2009 года комиссия по истории Научно-методического совета МОН и коллегия МОН рассмотрели и утвердили новую редакцию программы, 5 мая 2009 року издан указ МОН о введении в действие программы по истории Украины и всемирной истории для учеников 5-12 классов (новая редакция) [см: 3 – 5]. Однако на этом не закончилось рассмотрение концепции школьного исторического образования. Ещё предстоит разработать, обсудить и взвесить целостную систему взглядов на цель, задачи и содержание исторического образования, формы и методы преподавания истории. В связи с этим в научных кругах историков регулярно проводятся специальные исследования и круглые столы с участием общественности и наиболее влиятельных фигур в украинской исторической науке.

В 2009 году рабочей группой Международного фонда «Возрождение» в рамках Проекта «Школа толерантности» был проведен мониторинг украинских учебников по истории. Проведенный анализ показал, что учебники по всемирной истории и истории Украины в целом соответствуют критериям ЮНЕСКО относительно воспитания культурной, этнической и гендерной толерантности школьников.

8 июня 2010 года состоялся круглый стол на тему «Каким должно быть содержание современного исторического образования: проблемы взаимодействия академической и дидактической истории» [6, с. 3–10.]. Актуальная тематика заседания привлекла к дискуссии 16 выдающихся историков Украины, мнение которых и формирует искомую концепцию

исторического образования. Исходя из материалов круглого стола, работа над концепцией сводится к рассмотрению следующих вопросов школьной истории: возможность единой государственной политики в сфере исторического образования; проблема интеграции отечественной и всемирной истории; возможность создания универсального учебника по истории Украины; научная перспектива совместного украино-российского учебника по истории; проблема периодизации истории Украины и её отображение в содержании исторического образования; проблема соотношения научного и дидактического исторического знания.

14 июля 2010 года в Институте истории Украины Национальной академии наук состоялся круглый стол «Историческое образование в поликультурном обществе: вызовы и перспективы», проведённый по инициативе Международного фонда «Возрождение», Института истории Украины НАНУ, Украинского Института национальной памяти, Института инновационных технологий и содержания образования МОНУ и Всеукраинского союза преподавателей общественных дисциплин и гражданского образования [7]. Директор Института истории Украины НАНУ академик В. А. Смолий в приветственном слове к присутствующим, делая ударение на актуальность и важность для общества темы круглого стола, отметил, что вопрос исторического образования является составляющей значительно более широкой проблемы, сущность которой нашла своё воплощение в своеобразной триаде «историческая наука – общество – власть». В меру формирования гражданского общества, заметил В. А. Смолий, школьные программы, учебники и пособия по истории вышли за рамки ответственности сообщества учёных-историков и педагогов. В условиях, когда учебник входит в сферу заинтересованности политических и общественных деятелей, больших социальных групп населения, главным становится реконструкция идеологизированной версии «согласованной» истории. Поэтому чрезвычайно важным является выработка концептуальных основ обучения истории и подготовки учебников, которые должны основываться не на идеологических концептах, а исключительно на принципах историзма и объективности. Только в таком случае историческое образование выступит надёжным каналом трансформации научного знания, как в школьную или студенческую среду, так и в массовые представления о прошлом.

Рассуждая о содержании дидактической истории, доктор политических наук, проф. А. Д. Бойко справедливо отмечает, что «непрофессиональные, непродуманные, необоснованные и несвоевременные вмешательства в процесс формирования исторического сознания и исторической памяти могут привести к непрогнозируемым и опасным социальным последствиям и коллизиям:

социальным конфликтам, этническим расколам, межконфессиональным спорам» [6, с. 6.]. Для решения данной проблемы он предлагает организационно объединиться и в ходе широких дискуссий выяснить необходимость, целесообразность и возможность изменений в описании исторического процесса. При разработке новой парадигмы исторического образования П. Б. Полянский напоминает о необходимости коллегиальных и продуманных решений в кругу специального исторического сообщества – образовательные объединения, неправительственные общественные организации и т.д. Доктор исторических наук, член-корреспондент НАПНУ проф. В. Н. Ткаченко акцентировал внимание на том, что история должна актуализироваться соответственно задачам сегодняшнего момента [6, с. 3–10]. Как видно, степень разработанности данной темы достаточно высока, поэтому при дальнейшем рассмотрении указанной проблемы следует опираться на уже проделанную работу.

Таким образом, становится важной проблема адаптации школьного исторического образования к современным условиям с учетом результатов широкого обсуждения в научных кругах и среди общественности, а также необходимость разработки новых программ по истории для средних общеобразовательных учебных заведений. Целью данного исследования является изучить соответствие действующей структуры школьного исторического образования новой концепции преподавания истории. Для этого были рассмотрены следующие задачи: систематизировать представления украинских историков о задачах исторического образования в современных условиях; выделить предметные и ключевые компетенции в школьной программе по истории; охарактеризовать основные методы обучения истории в школьных учебниках, определить их соответствие нынешним потребностям украинского общества. Современное состояние процесса преподавания истории Украины и Всемирной истории в школах будет изучено с помощью традиционного анализа документов. При изучении структуры школьного исторического образования исходной теоретической посылкой было то, что именно школьный учебник по истории является одним из ключевых факторов формирования исторической памяти и национального самосознания.

Миссия исторического образования

Содержание исторического образования формируется в двух плоскостях: концепция образовательной системы и соответствующие ей методическая и дидактическая подсистемы. Разработка учёными-историками инновационной образовательной системы по истории начинается с перечисления нормативных государственных компонентов, определяющих направления и специфику учебного процесса. Государственные компоненты образования включают в себя цель,

задачи, основополагающие идеи, предполагаемые результаты и способы их достижения. Они отражены в государственном стандарте общего среднего образования*. В методической плоскости образовательной системы государственный стандарт общего среднего образования получает наполнение (конкретизацию) в учебных программах, учебниках, методических рекомендациях. В результате с учетом достижений педагогической науки историки создают дидактическую и методическую подсистемы. Следовательно, эти два компонента определяют содержание образовательной деятельности, формы организации учебно-воспитательного процесса, методы и приемы воспитания и обучения. Для начала были проанализированы государственный стандарт, базовый учебный план и учебные программы по истории.

Государственный стандарт базового и полного общего среднего образования

Учебная программа является основополагающим элементом государственного стандарта, который дает целостное представление о структуре курса, очерчивает тематические области и распределение часов между ними. Каждая программа имеет три уровня: уровень стандарта; академический уровень; профильный уровень. Анализ базового учебного плана позволяет выяснить роль курса истории в средних учебных заведениях и степень его влияния на формирование системы ценностей учеников.

Государственные требования к уровню общеобразовательной подготовки в государственном стандарте подано в 7 образовательных областях: языки и литературы, обществоведение, математика, естествознание, эстетическая культура, здоровье и физическая культура, технологии. В таблице 1 указано распределение учебного времени по учебным дисциплинам средней школы (см. табл. 1) [8, с. 1–13.]. На образовательную область «Обществоведение» в 5-12 классах отводится 8,6 % от общего количества часов, что на треть меньше часов, чем на языки и литературу и занимает пятое место в этом перечне. Содержание образовательной области «Обществоведение» реализуется в системе таких учебных предметов и курсов, как история родного края, история Украины, всемирная история, право, мораль, экономика, философия, гражданское образование.

* Государственный стандарт общего среднего образования – это совокупность норм и положений, определяющих государственные требования к образованности личности на уровне начального, базового и полного общего образования и гарантии государства в её достижении гражданами.

Таблица 1

Базовый учебный план общеобразовательных учебных заведений II-III ступеней (распределение учебного времени между образовательными областями) [8, с. 1–13].

Образовательные области (инвариативная составляющая)	Общее количество часов								
	II ступень (5-9 классы)			III ступень (10-12 классы)			II+III ступени (5-12 классы)		
	неделя	год	%	неделя	год	%	неделя	год	%
Языки и литературы	42	1470	27	19	665	19	61	2135	23,9
Обществоведение	12	420	7,7	10	350	10	22	770	8,6
Эстетическая культура	8	280	5,1	2	70	2	10	350	3,9
Математика	20	700	13	8	280	8	28	980	11
Естествознание	26	910	16,7	13	455	13	39	1365	15,3
Технологии	8	280	5,1	6	210	6	14	490	5,5
Здоровье и физическая культура	17,5	612,5	11,4	9	315	9	26,5	927,5	10,4
Всего	133,5	4672,5	86	67	2345	67	200,5	7017,5	78,6
Дополнительные часы*	21,5	752,5	14	33	1155	33	54,5	1907,5	21,4
Итого (общая учебная нагрузка)	155	5425	100	100	3500	100	255	8925	100

* Часы на образовательные области, предметы по выбору, факультативы, индивидуальные занятия и консультации

Роль истории как учебной дисциплины в школьном образовании можно проанализировать, исходя из сравнения с другими предметами по масштабности учебно-методического комплекса, рекомендованного органами государственной власти. Министерство образования и науки, молодежи и спорта Украины к каждой программе по учебной дисциплине утверждает основные учебники, учебные пособия, учебно-методическую литературу [9]. Некоторые предметы могут иметь несколько вариантов программ. Больше всего учебно-методический комплекс разработан для курса «Математика» (221 наименование) и «Иностранные языки» (192 наименований). На третьем месте находится «История» (148 наименований учебно-методической литературы). Курс «История Украины» включает 89 наименований, из них 19 учебников, 21 дополнительное учебное пособие и 46 учебно-методических пособий.

Соотношение учебно-методического комплекса по курсам «История Украины» (89 наименований) и «Всемирная история» (59 наименований) составляет три к двум.

Курсы по истории являются основными учебными предметами в образовательной области «Обществоведение», интерес к историческому образованию достаточно высок, имеются серьезные методические наработки в сфере исторического образования в школе.

2. Задачи исторического образования

В целом школьное образование призвано создать благоприятные условия для глубокого освоения учебного материала, формирования научного мировоззрения школьников; развития навыков самостоятельной творческой работы и т.д. Обобщая содержание учебных программ по всем классам, следует выделить общие положения преподавания истории, на которые ориентируются разработчики программ, авторы учебников и школьные учителя [см. 5]:

обеспечение формирования элементарных представлений об истории как науке, отличной от других своим предметом, категориальным аппаратом и методологией;

знакомство с самыми яркими страницами отечественной истории и её самыми выдающимися деятелями;

обеспечение развития общедидактических и специальных умений, необходимых для самостоятельного изучения истории;

сохранение хронологической последовательности преподавания как предпосылки усвоения на эмпирическом уровне логики исторического процесса;

последовательное воплощение общечеловеческих ценностей.

На основе экспертных рассуждений авторитетных украинских историков следует обозначить приоритетные направления современного исторического образования [6, с. 3-10]:

давать ключ к разъяснению того или иного вопроса на основе сведений, полученных учеником из разных источников информации (В. М. Ткаченко);

сформировать единое видение если не истории, то хотя бы своей страны, какой она должна быть; история должна стать системой гражданского воспитания (Г. В. Касьянов);

дать возможность ученикам сопоставлять разные версии событий и явлений и понимать, что история – не одна единственная истина, а конкурирующие истины; тогда ученики начнут думать, анализировать (Г. В. Касьянов);

заставлять ученика задумываться над тем, что мы живем в многовекторном мире, где нет единой правды, а есть мнения разных людей (В. Ф. Верстюк);

помогать молодому поколению в коммуникации с ровесниками, старшими людьми, не формировать и не консервировать определенные фобии (П. Б. Полянский);

научить детей анализировать мотивации действий предшественников, т.к. в трактовке определенных событий и их оценке могут быть абсолютно разные, противоположные точки зрения (О. М. Майборода);

выделить аксиологическую компетентность как умение давать оценку историческим событиям и фигурам согласно представлениям времени и определённой группе людей (О. К. Струкевич);

научить ученика разбираться в истории; давать хороший, добротный фактический материал, чтобы они начали воспринимать проблему намного глубже и многограннее; при изучении исторических событий и явлений уйти от попыток привести их к знаку плюс или минус (В. С. Горак);

концептуальные изменения в подготовке учебников должны основываться не на идеологизации, а на принципах историзма и объективности (В. А. Смолий)

в основе учебника должен лежать научный критерий; дидактическая история требует более продуманного, взвешенного подхода (Ф. Г. Турченко).

С учетом экспертных мнений к перечисленным в учебных программах задачам по курсу истории нужно добавить следующие задачи дидактической истории:

- 1) развитие творческого мышления и познавательной активности;
- 2) самостоятельная работа с разными источниками информации;
- 3) патриотическое и толерантное воспитание через плюрализм мнений;
- 4) формирование национального сознания.

Новые взгляды на дидактическую историю уже признаны авторами и нашли своё разрешение в современных школьных учебниках, о чём свидетельствуют приведённые цитаты из вступительных статей к некоторым учебникам.

Привлечение школьников к активному познавательному процессу

«Океан информации является настолько безграничным, что каждая книжка или даже интернет-ресурс не могут и не должны содержать его в себе. В учебнике много графиков, таблиц, диаграмм, они чаще всего являются не просто иллюстрацией, а самостоятельным источником знаний. Статистический материал в них – не столько для запоминания, сколько для анализа на уроке, подготовки к тематическому оцениванию и т.д.» [10, с. 6].

Для объяснения девятиклассникам важности изучения исторической науки А. К. Струкевич приводит слова членов «Русской тройки»:

«Узришь, как твои отцы, твои деды жили, что делали, что их веселило, радовало, а что печалило, как солнце между ними сияло; как думали, каким духом обнимали природу, окрестности, мир целый... что их наделяло к сильному деянию, а что им силу отнимало, какой их язык, какая беседа, какая их душа, какое сердце...» [11, с. 5].

«Учебник «Введение в историю Украины» построен так, чтобы вы могли не только узнать про прошлое время на территориях Украины, а и ощутить себя исследователями прошлого. Учебник будет обучать вас работать с историческими источниками – отрывками из давних книг, воспоминаний, свидетельствами очевидцев, фотографиями» [12, с. 3].

Использование разнообразных источников информации при самостоятельной работе

«Кроме учебника, в освоении учебного курса помогут рабочие тетради и материалы для чтения, в которых собраны отрывки из исторических источников, художественных произведений, научных трудов. Очень важно уметь пользоваться энциклопедическими словарями. В конце учебника приведены дополнительные материалы, в частности список литературы, который поможет углубить знания по истории Украины» [13, с. 9].

«Вы получаете образование в условиях глобализации мировых процессов и формирования информационного общества. Научная литература, аудиовизуальные средства, ресурсы Интернета дают возможность самостоятельно получать информацию, предусматривающую наличие противоположных мнений и их борьбу. Это побуждает пользователя информации, опираясь на национальные ценности, опыт и традиции своей семьи, формировать личное представление о мире и себе в этом мире» [14, с. 3].

«По всемирной истории разработано огромное количество электронных и интернет-ресурсов. Через поисковые системы можно получить доступ к неограниченному массиву информации в интернете по самым разнообразным вопросам, доступным для учеников языком. При этом к материалам в интернете следует относиться критично; каждый раз уместно проконсультироваться с учителем [10, с. 7].

«Определенную помощь может дать и интернет (хотя ко многим сведениям из этого источника следует относиться с определенным предостережением)» [13, с. 9].

Патриотическое и толерантное воспитание учеников через плюрализм мнений

«История – это наука, которая не имеет готовых ответов и однозначных выводов по всем без исключения проблемам. Конечно, в прошлом было достаточно событий, которые всегда воспринимались однозначно и вокруг которых учёные не ломали копыя в зажигательных дискуссиях. Но мир, как известно, не чёрно-белый, а многоцветный, с

многочисленными оттенками. К тому же иногда разные люди по-разному относятся к одним и тем же историческим событиям, процессам, явлениям. Такие проблемы называют «открытыми», т.е. по их поводу существуют противоположные взгляды, ведутся научные дискуссии. Это ни в коем случае не ставит под сомнение точность истории как науки. А вот её изложение не всегда является фотографической копией событий. Одни из них по определенным причинам были незаслуженно забыты или искажены, другие же – мифологизированы» [10, с. 6].

«Важно понимать, что при определенных условиях исторические события могут развиваться во многих, даже в противоположных, направлениях. У людей всегда есть выбор. Столкновение разных точек зрения не должно выливаться в конфликт. Современное общество требует толерантности мнений и поступков» [14, с. 3].

Что касается последней обозначенной задачи формирования национального сознания, то авторы учебников в своих вступительных статьях прямо не касаются данного вопроса, хотя учёные-историки и общественные деятели считают учебник по истории важной составляющей в процессе национальной самоидентификации личности. Приведём рассуждения по этому поводу официальных лиц и известных учёных.

Бывший министр И. А. Вакарчук отмечал важность общих представлений об историческом прошлом, которые не последнюю роль играют в последовательных масштабных преобразованиях с целью общественной консолидации. По его мнению, ведущую роль в этом занимает школьный учебник, который помогает создать первые представления ребенка о своем государстве, его особенностях, месте в мире, миссию. "Мощнейшим инструментом распространения исторических знаний, формирования общих представлений о прошлом является историческое образование. На протяжении столетий иностранного господства нашу историю не только перекручивали и замалчивали отдельные её эпизоды, нам отвечали отказом в праве на неё", – подчеркивал И. А. Вакарчук [7]. Председатель Украинского института национальной памяти И. Юхновский сосредоточил свое внимание на важности восстановления исторической памяти и конструктивного строительства государства, воспитание гражданина своего государства. Заместитель директора по научной работе Института истории Украины НАН Украины С. Кульчицкий также отметил важность исторического воспитания и исторического самосознания человека: "История является частью нашего Я. Человек, который не знает своего прошлого, больной на амнезию, является просто биологическим существом" [7].

Стоит отметить, что острый интерес к воспитательным задачам истории характерен не только для независимой Украины. В предисловии к курсу Н. И. Костомарова «Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей» член-корреспондент АН СССР В. Л. Янин указывал, что «в начале 19 века Россия, когда победила Наполеона, испытала неодолимую потребность осознать свой исторический путь, понять, что в нем было прогрессивного и что тормозящего. Теперь без анализа достижений и ошибок немисливо правильное понимание настоящего и, по крайней мере, ближайшего будущего нашей страны. Новый интерес пробудился в своем исходном пункте из понимания того, как мало, ущербно и извращенно наше знание новейшей истории в пределах даже ещё живущего поколения» [15].

Следовательно, важной миссией исторического образования в мультикультурном обществе становится задача формирования социально-активной личности благодаря его самоидентификации, профессиональному становлению и чёткой гражданской позиции, что в итоге обязательно должно включать не только патриотическое, но и толерантное воспитание.

Толерантность в системе ключевых компетенций по истории

Учебная деятельность в конечном итоге должна не просто давать человеку сумму знаний, умений и навыков, а и сформировать её компетентность, под которой понимается общая способность на основе полученных знаний, приобретённом опыте и усвоенных ценностей решать основные проблемы, возникающие в разных жизненных ситуациях. Утвержденные МОН (приказ № 371 от 05.05.2008) общие критерии оценивания учебных достижений учащихся отталкиваются от компетентностного подхода, который во всём мире считается действенным инструментом улучшения качества образования [16]. Следующим этапом исследования было выделение основных компетентностей по курсу истории, приобретение которых будет результатом достижения поставленных образовательных задач.

В педагогике различают два вида компетентностей: предметные и ключевые. В курсе истории первые дают возможность получить знания о конкретных фактах, явлениях, исторических личностей, понять хронологическую последовательность событий, сформировать общие понятия о функционировании современного общества. Предметные компетенции отражены в тематической структуре школьного исторического образования. Ключевые компетенции связаны с достижением определенного уровня социализации, т.е. умению справляться с жизненными трудностями, быть самостоятельным и ответственным. К ключевым компетенциям в курсе истории, например, можно отнести умение общаться, отстаивать свою позицию и принимать чужую точку зрения, обладать эмпатией и т.д.

Наибольший интерес вызывают ключевые компетентности, необходимые в глобализированном и мультикультурном обществе. Данное исследование конкретизируется на развитии толерантности в образовательной области «Обществоведение» и учебном предмете «История Украины. Всемирная история».



Рис. 1. Ключевые компетентности в мире, Европе и Украине

На основе международных и национальных исследований украинские ученые выделили пять ключевых компетентностей, пронизывающих все уровни образовательных областей. Для сравнительной характеристики принципов образования была составлена схема основных компетентностей, сформулированных Международной комиссией ЮНЕСКО по образованию для XXI века в 1996 г. (глобальные), Советом Европы (европейские) и МОН Украины (украинские) (см. рис. 1). Как видно из схемы, безоговорочной способностью наравне с умением учиться становится умение «жить вместе» – жить в мультикультурном обществе, проявляя коммуникативную (общекультурную) способность общаться на равных с разными людьми, воспринимать разные культуры, уважать разные религии и т.д. Результатом формирования данной компетенции следует считать наличие у человека такого качества как толерантность.

Компетентность по толерантности в условиях культурных, языковых, религиозных и других различий между людьми и народами относится в первую очередь к общекультурной или коммуникативной компетентности. Поэтому основные виды деятельности учеников на уроках истории должны способствовать овладению социальным опытом

толерантних отношений, навыками толерантного поведения и практической деятельности в мультикультурном обществе. Кроме курса истории, данная компетентность формируется также на уроках родного и иностранных языков, литературы, этики, психологии, в предметах художественно-эстетического цикла. К видам деятельности, определяющим толерантность, следует отнести:

овладение устным и письменным общением в условиях культурных, языковых, религиозных различий,

оценивание наиболее важных достижений национальной, европейской и мировой культур,

умение делать сознательный выбор и применять демократические решения, учитывая интересы и потребности граждан, представителей различных общностей, обществ и государств,

овладение этикой гражданских отношений;

умение использовать различные источники информации для собственного развития.

Компетентность по толерантности как интегрированный результат учебной деятельности учеников формируется прежде всего на основе овладения и понимания программного материала школьных предметов социогуманитарного цикла. Государственные требования к уровню общеобразовательной подготовки учеников по истории Украины представлены в программе в виде списка умений и навыков, которые должен приобрести ученик во время изучения той или иной темы. Анализ данного перечня умений и навыков позволяет изучить приоритеты исторического образования, а также сопоставить их с другими программами по истории (других периодов или других стран)*. В учебных программах предлагается следующая классификация умений и навыков учеников по истории (см. рис. 2).

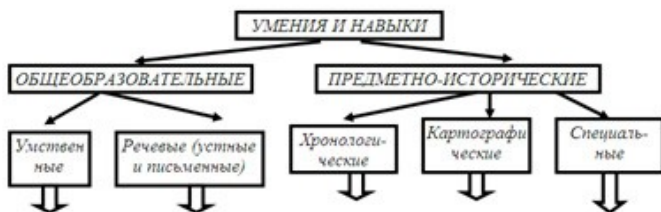


Рис. 2. Классификация умений и навыков учеников по истории в учебной программе

* Сравнительная характеристика учебных программ по истории не входило в задачи данного исследования, но представляется довольно перспективной и актуальной научной работой в связи с обсуждением совместных российско-украинских учебников по истории.

С социологической точки зрения необходимо перегруппировать умения и навыки в зависимости от ключевых компетенций с целью оценить их соответствие современным задачам исторического образования. В интересах данного исследования рассматриваются умения и навыки, которые реализуют компетентность по толерантности*. Результаты перегруппировки представлены в таблице 2.

Полученный список навыков и умений был охарактеризован относительно их функций в воспитании толерантности у учеников. Задача воспитания толерантности напрямую связана с нравственным развитием, которое осуществляется через критическое мышление, оценку информационных источников, умение высказывать свою точку зрения, развитие эмоционально-волевой сферы.

Уроки истории формируют у подростков терпимость к различным мнениям и существованию различных мировоззрений, принятие критики, доброжелательные отношения с окружающими и способствуют самореализации в мультикультурном обществе. Американский теоретик образования М. Липман убежден, что если общество не тратит усилия на образование, не работает целенаправленно и систематически, чтобы с помощью образовательных мер уменьшить насилие и развивать миролюбие и толерантность, оно не имеет мира [17]. Дидактическая история изменяет не только интеллектуальный уровень человека, но и делает его высококультурной и социально ответственной личностью, которая имеет толерантное сознание и способна к толерантному поведению.

Литература

1. Список указов Президента Украины по историческим вопросам: Указ Президента України № 46/2010 «Про присвоєння С.Бандері звання Герой України»; Указ Президента України № 1144/2007 «Про оголошення в Україні 2008 року Роком пам'яті жертв Голодомору»; Указ Президента України № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні»; Указ Президента України № 1330/2005 «Про заходи у зв'язку з 60-ю річницею примусового виселення етнічних українців з території Польщі» и др.
2. Доповідь міністра освіти і науки Івана Вакарчука "Університетська автономія і реформа вищої освіти. Ситуація в Україні", з якою він виступив 8 грудня 2008 року у Варшаві на міжнародній конференції "Еліти, публічний діалог і реформа вищої освіти". [Електронний ресурс]. Режим доступа: www.mon.gov.ua
3. Наказ МОН № 491 від 05.06.2009 "Про затвердження навчальних програм з історії України та всесвітньої історії для 12-річної школи

* Формирование толерантности будет рассмотрено в рамках трёх ключевых компетенций

- (нова редакція)". [Електронний ресурс]. Режим доступа: www.mon.gov.ua
4. Рішення колегії МОН № 2/7-2 від 26.02.2009 "Про затвердження навчальних програм з історії України та всесвітньої історії для 12-річної школи (нова редакція)". [Електронний ресурс]. Режим доступа: www.mon.gov.ua
 5. Список программ по истории Украины и всемирной истории. [Електронний ресурс]. Режим доступа: www.mon.gov.ua
 6. Яким має бути зміст сучасної історичної освіти в Україні: проблеми взаємодії академічної й дидактичної історії. – Матеріали круглого столу // Історія України. – 2010. – № 29 (669).
 7. Новости пресс-службы министерства. [Електронний ресурс]. Режим доступа: www.mon.gov.ua
 8. Державний стандарт базової і повної середньої освіти, затверджений постановою Кабінету міністрів України від 14 січня 2004 року, № 24 // Освіта України. – 20 січня 2004 р. – № 5.
 9. Перелік навчальних програм, підручників та навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти і науки для використання в основній і старшій школі у загальноосвітніх навчальних закладах з навчанням українською мовою у 2010/11 навчальному році. [Електронний ресурс]. Режим доступа: www.mon.gov.ua
 10. *Полянський П. Б.* Всесвітня історія : підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академ. рівень. – К., 2010.
 11. *Струкевич О. К.* Історія України : підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К., 2009.
 12. *Власов В. С.* Вступ до історії України : підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. – Вид. 2-ге, переробл. та доповн. – К., 2010.
 13. *Свідерський Ю. Ю., Ладиченко Т. В., Романишин Н. Ю.* Історія України : підруч. для 7 кл. – К., 2007.
 14. *Кульчицький С. В.* Історія України : підр. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, академічний рівень. – К., 2010.
 15. *Янин В. Л.* Предисловие // Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей. – Кн. 1. Вып. 1, 2, 3. – М., 1990.
 16. Загальні критерії оцінювання навчальних досягнень учнів у системі загальної середньої освіти, затверджені наказом Міністерства освіти та науки № 371 от 05.05.2008. [Електронний ресурс]. Режим доступа: www.mon.gov.ua
 17. *Липман М.* Обучение с целью уменьшения насилия и развития миролюбия // Вопросы философии. – 1995. – № 2.

**Классификация навыков и умений по ключевым компетенциям
исторического образования**

№	Навыки и умения	Примеры применения:
1. Общекультурная	1.1. Развивать навыки связной речи	• уметь излагать прочитанный материал • пополнять активный словарь исторической терминологией • выступать перед аудиторией с сообщением на исторические темы • составлять политические и исторические портреты • логично и лаконично отвечать на вопросы • владеть навыками ораторского искусства
	1.2. Самостоятельно составлять ответ, используя разные источники знаний	• составлять разные типы планов • составлять таблицы и схемы • составлять тезисы и опорный конспект • рассказывать на основе плана, конспекта или таблиц • знать даты и определять хронологические границы событий • строить доказательство или опровержение • писать короткий рассказ о событии • составлять рассказ (письменно или устно) по картине • писать эссе с изложением собственной позиции • готовить сообщения, доклады, рефераты
	1.3. Высказывать свою точку зрения, формулировать и защищать собственную позицию во время дискуссии	• принимать участие в обсуждении исторических вопросов • аргументировать собственную позицию со ссылкой на источник • выделять похожие и разные черты во взглядах • отстаивать собственное мнение • давать устный отзыв на сообщения и доклады • давать развернутую рецензию на ответ и выступления других учеников • оценивать собственный ответ • владеть культурой общения
	1.4. Развивать эмоционально-волевую сферу	• развивать познавательный интерес к изучению истории • воспитывать патриотизм и любовь к своей Родине на лучших примерах исторических деятелей • прививать толерантность по отношению к другим культурам • формировать творческое воображение и эстетические вкусы • формулировать эмоционально-ценностную оценку исторических событий и деятельности исторических лиц

Продолжение таблицы 2.

2. Социальная	Объяснять, сравнивать, обобщать	• определять суть и значение отдельных фактов • выделять главное и второстепенное, объективное и субъективное • давать многогранную характеристику исторических личностей, раскрывать внутренние мотивы их действий, • осуществлять сравнительный анализ политического и социально-экономического развития страны в разные периоды истории • сравнивать однотипные исторические явления и события в истории разных стран • систематизировать историческую информацию • обнаруживать противоречия в позициях, разницу интересов и потребностей социальных групп и отдельных лиц
	2.1. Критически мыслить	• комментировать отрывки исторического текста • оценивать ход исторического развития в целом • давать взвешенную оценку историческим событиям • формировать свое отношение к поступкам и действиям героев исторических событий • оценивать деятельность людей в историческом процессе с позиции общечеловеческих и национальных ценностей
3. Информационная	3.1. Развивать активность и самостоятельность в процессе познавательной деятельности	• самостоятельно работать с материалами учебника • пользоваться словарями, картами, правовыми источниками • получать исторических знаний из экспозиций музеев, экскурсий, выставок • использовать информацию об истории из СМИ • применять интернет для поиска дополнительных источников • самостоятельно интерпретировать содержание исторических материалов
	3.2. Сопоставлять информацию и объяснять факты из разных исторических источников	• сравнивать однотипные явления через информацию из разных источников • самостоятельно сопоставлять информацию из текста и внетекстовых компонентов учебника по истории • реализовывать межпредметные связи на уроках истории • подбирать факты для доказательства своих утверждений
	3.3. Критически анализировать и оценивать информационные источники	• развивать различные методы поиска необходимой информации • отделять предубежденную информацию от непредубежденной • обнаруживать тенденциозную информацию и объяснять ее необъективность

Ключові слова: місія й задачі історичного утворення, толерантність, ключові компетентності, державний стандарт середньої освіти, навички й уміння в історичному утворенні.

Ключевые слова: миссия и задачи исторического образования, толерантность, ключевые компетентности, государственный стандарт среднего образования, навыки и умения в историческом образовании.

Викладання історії у школі: на шляху до толерантності. Контент-аналіз підручників з історії України

Іващенко В. Ю., Куликов В. О.

Іващенко В. Ю., Куликов В. А. Преподавание в школе: на пути к толерантности. Контент-анализ учебников по истории Украины. Статья представляет собой результаты контент-анализа двух школьных учебников по истории Украины XX в. в рамках реализации проекта «Преподавание истории в школе: на пути к толерантности». Анализ учебников показал, что школьная история является преимущественно политической и военной и имеет в значительной степени имеет «пессимистический» характер. При этом определенное беспокойство вызывает невнимание к формированию социальных ценностей (таких как толерантность, терпимость, гуманизм и др.).

На даний момент у системі освіти України відбувається пошук нових освітніх парадигм, що відповідають сучасним тенденціям розвитку суспільства. Зокрема, спостерігається перехід до особистісно-орієнтованої моделі навчання, що передбачає активне сприйняття учнем навчальної інформації та життєвої реальності. Фактично, мова йде про формування особистості школяра нового типу, який вміє адекватно орієнтуватися і діяти в динамічній соціокультурній ситуації з її «поліцентризмом життя». У зв'язку з цим важливою рисою, що характеризує особистісну сутність сучасного школяра, стає толерантність, яка виступає як спосіб неагресивної взаємодії з навколишньою реальністю. Однією із умов набуття толерантності є наявність у свідомості учня цілісної і повної сучасної гуманітарної картини світу, що формується, серед іншого, під впливом шкільної літератури [1].

Шкільні підручники з історії неодноразово ставали предметом аналізу українських науковців [2-5]. Щодо рівня толерантності підручників з історії, то його було визнано незадовільним: «Підручники пропонують етноцентричну візію історії, практично повністю нехтуючи

засадами поліетнічності та поліконфесійності, хоча це належить до пріоритетів сучасної шкільної дидактики відкритих суспільств» [4].

Крім того, шкільні підручники з історії України ставали об'єктом уваги зарубіжних фахівців [6]. Так, у 2009 р. російські вчені проаналізували 187 шкільних підручників історії з 12 країн колишнього Радянського Союзу і дійшли висновку, що за винятком Білорусі та Вірменії, підручники дають спотворену націоналістичну картину трактування історії [7]. Як один із шляхів взаєморозуміння народів та розвитку толерантного виховання, була запропонована ідея написання спільного російсько-українського підручника. На сьогоднішній день видано підручник з історії Росії українською мовою, і підручник з історії України російською (2007 р.). Слід зазначити, що цей проект був прийнятий неоднозначно [8].

Говорячи про інтолерантність, українським підручникам дорікають домінуванням політичної та мілітарної історії без уваги до людського фактору, тиражуванням «песимістичного» уявлення про Україну як простір з безперервним – від XIII до XX століття – «колоніальним статусом», апологітизацією народних бунтів і повстань, а по суті – схваленням анархічної, асоціальної моделі поведінки, етноцентричним баченням історії, а також догматизмом та пропагандистською риторикою.

В 2010 р. автори цієї статті стали учасниками проекту «Викладання історії в школі: на шляху до толерантності»^{*}, реалізованого колективом Соціальноукраїнського Фонду соціальних досліджень, співробітниками Інституту соціально-гуманітарних досліджень Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Це загальнонаціональне дослідження концепції шкільної історичної освіти в Україні, завдяки якому з'ясовувалось, як відбувається викладання історії в школах, яким є зміст шкільних курсів та підручників з погляду етнічної, культурної, гендерної та інших типів толерантності, вивчення змісту підручників історії та думки учнів, їх батьків і педагогів щодо концепції історичної освіти.

У межах нашого дослідження було проаналізовано два підручники, рекомендовані Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України:

Кульчицький С. В. Історія України: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / С. Кульчицький, Ю. Лебедева. – К.: Генеза, 2010. – 304 с.

Турченко Ф. Г., Панченко П. П., Тимченко С. М. Новітня історія України (1939-2001): Підруч. для 11 кл. серед. загальноосв. навч. закл. – Вид. 2-ге, виправ. та допов. – К.: Генеза, 2006. – 384 с.

Вибір підручників для старших класів обумовлений тим, що саме серед старшокласників формування толерантної особистості, здатної до

^{*} http://fond.sociology.kharkov.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=262&Itemid=126&lang=russian

неконфліктного існування з тими, хто відрізняється від її власної групи, набуває особливої значущості [1].

Основним методом дослідження був обраний контент-аналіз, що дозволяє виявити частоту появи в тексті певних характеристик (елементів, або кодифікованих ознак). Технічно метод реалізовувався у програмах аналізу текстів WordTabulator™ [<http://www.rvb.ru/soft/wt/wt.htm>], MAXQDA™ [<http://www.maxqda.com/>] и MS Access™. Крім того, кількісний аналіз був доповнений герменевтичним, який дозволив нам виявити те, що не може бути обчислено.

Результати підрахунків обсягу тексту за напрямками історії показують, що в обох підручниках домінує політична історія, тоді як соціальна та економічна не перевищують 13 – 14 %. При цьому військова історія у підручнику для 10 класу складає майже третину матеріалу, а в підручнику для 11 класу є третьою за значенням величиною після внутрішньої політики та культури. Певний мілітаризм запропонованої історії підкреслюють і наступні характеристики цілком мирних періодів: період 1908 – 1914 рр. «можна визначити як переддень війни» (Кульчицький, с. 4), назва одного із розділів звучить як «Передвоєнне економічне піднесення» (Там само, с. 64) і т.п. Що ж стосується представленості різних українських територій, то всі регіони (західний, східний, південний) рівномірно подані в обох підручниках.

Найуживанішими є терміни, що характеризують державу та процес державного управління: у підручнику для 10 класу – «держава» (211 згадок), «рада», «радянський» (460), «влада» (174), «політика» (149), «уряд» (146), «імперія», у підручнику для 11 класу – «держава» (522), «рада», «радянський» (667), «партія» (395), «політика» (363), «влада» (211), «керівництво» (162) ті ін. Отже можна констатувати, що в підручниках домінує державоцентристська традиція написання історії. Натомість лексеми «суспільство», «народ», що відбивають соціальні категорії, до Топ-20 лексем не увійшли. На противагу «державі» часто вживається досить аморфне поняття «населення» (у підручнику для 10 класу – 61 згадка, у підручнику для 11 класу – 220).

В обох підручниках «держава» характеризується як «національна». Терміни «Україна», «український» є безумовними лідерами, вони використовуються понад 3000 раз. При цьому держави, до складу яких входили українські землі, згадуються достатньо часто, але помітно поступаються національно-орієнтованим термінам: у підручнику для 10 класу «Росія» та «російський» фігурує 263 рази, у підручнику для 11 класу «СРСР» згадується 249 раз.

Слід зазначити, що автори особливо акцентують увагу на «національній» спрямованості підручників. У вступі до підручника для 10 класу зазначається «Народ, саме існування якого заперечувалось, а мова переслідувалась, дістав шанс здобути національну державність і

жити власним життям на своїй Батьківщині» (Кульчицький, с. 3). У підручнику для 11 класу національна державність взагалі проголошується «віковичною мрією» і стратегічною метою української історії «[після розвалу СРСР] здійснилася віковична мета українського народу – Україна стала незалежною» (Турченко, с. 3); «західні українці споконвічно прагнули до єднання зі своїми східноукраїнськими братами» (Там само, с. 6).

Безумовно, слід зважати на те, що українці складають у нашій державі більше $\frac{3}{4}$ населення, тому визнання існування державотворчої нації є цілком виправданим. Утім, поряд з українцями в Україні проживають представники більше 100 етносів. Поліетнічна та полікультурна структура українського суспільства – об'єктивна реальність, що має глибоке історичне коріння, а міжетнічні відносини завжди були важливим фактором соціального розвитку України [12].

Тепер поглянемо на частоту згадування національностей та національну структуру населення України (табл. 1), тим більше, що до тексту підручника для 10 класу вводиться термін «поліетнічність» (Кульчицький, с. 14):

Табл. 1.

Національний склад населення та частота згадування в підручника

Національність	2001 рік, %%	10 клас	10 клас, %%	11 клас	11 клас, %%
Українці	77,8	71	46,1	73	45,6
Росіяни	17,3	4	2,6	11	6,9
Білоруси	0,6	5	3,2	10	6,3
Молдавани	0,5	1	0,6	1	0,6
Татари	0,5	4	2,6	13	8,1
Болгари	0,4	2	1,3	3	1,9
Угорці	0,3	2	1,3	1	0,6
Румуни	0,3	8	5,2	6	3,8
Поляки	0,3	17	11,0	9	5,6
Євреї	0,2	23	14,9	10	6,3
Вірмени	0,2	2	1,3	5	3,1
Греки	0,2	2	1,3		0,0
Цигани	0,1		0,0	1	0,6
Азербайджанці	0,1		0,0	2	1,3
Грузини	0,1	1	0,6	1	0,6
Німці	0,1	12	7,8	14	8,8

Гагаузи	0,1		0,0	0	0,0
Інші	0,4		0,0		0,0
Разом		154	100,0	160	100,0

Як видно з таблиці, удільна частка згадування українців навіть менша, ніж їхня частка у складі населення, але всі сюжети – політична та економічна історія, культура та побут, висвітлюються на прикладі українського народу. Головним стрижнем, навколо якого вибудовується увесь історичний матеріал, є процес формування української нації. Так, у підручнику для 10 класу зазначається, що Україна «є частина історії Європи і органічно містить у собі події європейського та регіонального масштабів. Головним процесом у вітчизняній історії цього періоду є формування української нації» (Кульчицький, с. 4).

Частота згадування інших національностей здебільшого відповідає існуючій національній палітрі, а у випадку з білорусами, татарами, румунами, поляками, німцями і особливо євреями навіть більша в рази. Суттєво заниженою серед інших національностей виглядає лише частка росіян. Утім, очевидно, що часто найменування «російський» замінюється словом «радянський». Повністю ігноруються або згадуються побіжно греки, цигани, азербайджанці, грузини, гагаузи та інші.

Однак якщо дивитись у контексті, то етноси та нації, які жили і живуть в Україні, переважно фігурують у розділах, присвячених національному складу українських земель. Причому навіть ці розділи містять лише дуже короткі характеристики такого роду. У підручнику для 10 класу поза межами зазначеного розділу зустрічається лише кілька відповідних згадок: це таблиця «Видавнична справа в Російській імперії (1911)», де публікації характеризуються за мовою видань, та розповідь про єврейські погроми (Кульчицький, с. 214).

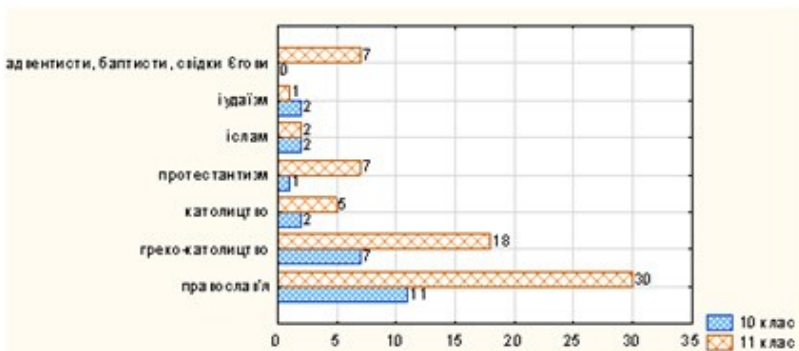
Така сама ситуація спостерігається і в підручнику для 11 класу. Уявлення учнів про етнічний склад населення України зводиться до перерахування національностей, які проживають на території України. Вказується також загальна кількість етносів, тоді як пояснення особливостей культур інших народів не надається [13]: «Україна – багатонаціональна держава. На рубежі 80 – 90-х років у ній проживало 37,4 млн. українців, 11,4 млн. росіян, 483,6 тис. євреїв, 440 тис. білорусів, 324,5 тис. молдаван, 134,8 тис. румунів, 233,8 тис. болгар, 219,2 тис. поляків, 163 тис. угорців, 99 тис. греків, 87 тис. татар, 54 тис. вірмен, 48 тис. циган, 47 тис. кримських татар, 38 тис. німців. В Україні мешкають представники більш як 130 націй і народностей. Вплив деяких з національних меншин на суспільне життя, наприклад росіян, значно вищий, ніж їхня частка у загальній кількості населення» (Турченко, с. 333).

Ще однією проблемою є те, що національні меншини часто представлені в підручнику як «Інші». Зокрема, у підручнику для 10 класу стосовно євреїв згадується «смуга осілості» та компактність єврейських громад, що вели «доволі відокремлене життя», щодо громад німецьких колоністів зазначається, що вони «співпрацювали з місцевим населенням, але були замкненими, зберігаючи особливості й традиції свого народу», а щодо поляків – «обмеження прав... у політичному та соціально-економічному житті» (Кульчицький, с. 15). Тобто, в усіх випадках підкреслюється, що ці національності не були інтегровані до українського суспільства. Характеристика меншин, як «інших», які є ніби культурними та історичними чужинцями, нерідко допомагає тим людям, що становлять більшість, вважати себе членами одного суспільства і господарями. У результаті формується образ чужинця-сусіда, що в подальшому закріплюється у вигляді побутових етнічних стереотипів.

Не менш важливою ніж етнічна, є релігійна толерантність. Як і у випадку з національним питанням, частота згадок представників тих чи інших конфесій співвідноситься з питомою вагою релігій у структурі українського населення, хоча, в окремих випадках спостерігається певна диспропорція (граф. 1). Так, у підручнику за 10 клас термін «греко-католики» вживається майже так само часто, як «православ'я» та «православні».

Граф. 1.

Частота згадування релігій



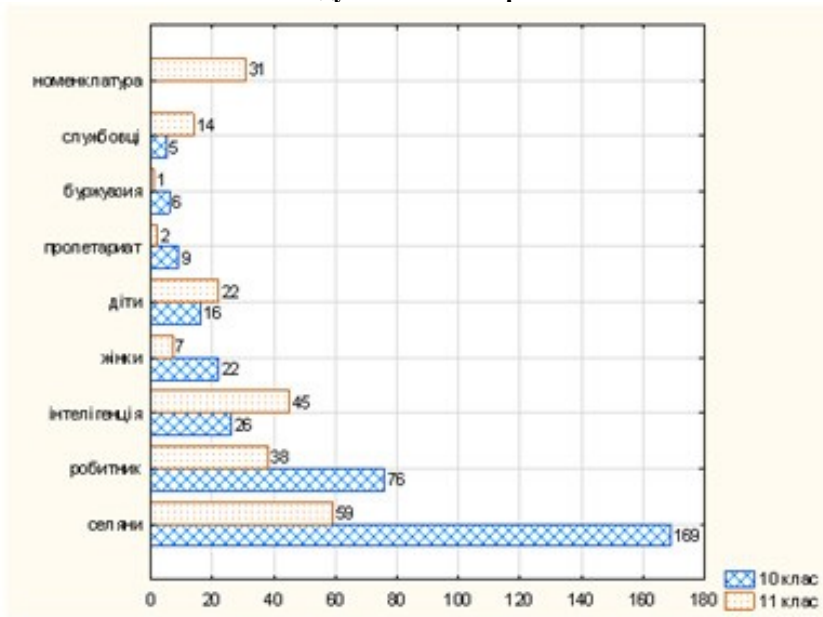
Щодо більшості неправославних конфесій, то їхнє існування просто фіксується. Як вже зазначалось, виключенням є греко-католицизм, а також протестантизм, що представлені більш широко. Хоча деякі твердження викликають здивування: так, у підручнику для 11 класу баптисти в одному випадку віднесені до протестантів, в іншому – до сектантів: «Кінець 80-х - початок 90-х років характеризувався зростанням впливу на релігійне життя республіки сектантства:

євангельських християн-баптистів, Свідків Єгови, адвентистів сьомого дня тощо». Очевидно, що «сектанти» – інтолерантний термін (варто було б пояснити, що як сектантів ці гілки християнства оцінює православна церква).

Аналіз частоти згадування різних соціальних груп населення свідчить про збереження характерного для радянських часів акценту на історії «пригноблених мас» (граф. 2). У підручнику для 10 класу в центрі уваги автора – селяни (169 згадок) та робітники (76 згадок). Цікаво, що використання терміну «пролетаріат», популярного в підручниках радянського періоду, є скоріше поодиноким. У підручнику для 11 класу ситуація майже не змінюється: зростає частка термінів «інтелігенція» (45) та «службовці» (14), але, як і раніше, частіше згадуються «селяни» (59) та «робітники» (38). При цьому, навіть у другій половині ХХ ст., коли більшість населення України проживає в містах, за частотою згадок переважають селяни.

Граф. 2.

Частота згадування категорій населення



Безумовною новацією є збільшення присутності на сторінках навчальної літератури жінок, особливо це помітно в підручнику для 10 класу (22 згадки), в якому декларується гендерний підхід: «висвітлення подій минулого потребує аналізу місця, ролі та внеску чоловіків і жінок в історичні події» (Кульчицький, с. 6). Дійсно, у першому розділі

«Україна на початку ХХ ст.» автор зупиняється на характеристиці становища жінки, зокрема, зазначає, що вона «мала мінімум прав як у сім'ї, так і в суспільстві» (Там само, с. 17), надає інтерв'ю жінок (Там само, с. 70, 74), характеризує їхню трудову діяльність, побут української сім'ї, вводить велику кількість жіночих зображень. Водночас, ця увага до жінок є досить вибірковою: більшість сюжетів пов'язано із сільською жінкою (виключення – розповідь про жіночу моду (Там само, с. 98)), не знайшла відображення на сторінках підручника і боротьба жінок за свої права (лише констатується поява вищих жіночих курсів). У подальших розділах жінки майже не фігурують: згадуються жінки-письменниці та надаються інтерв'ю сучасниць подій. У підручнику для 11 класу ця категорія населення взагалі залишається «невидимою» (7 згадок).

Водночас, досить парадоксальним виглядає той факт, що в літературі, розрахованій на дитячу аудиторію, «присутність» дітей практично не відчувається: 16 згадок у підручнику для 10 класу, 22 згадки – для 11. Дивлячись на контекст цих згадок, стає зрозумілим, що вони не мають жодного відношення до історії дитинства. Так, у підручнику для 10 класу відзначається участь дітей у подіях Кривавої неділі, надається зображення дитячого садочку та повідомляється про важку працю дітей у роки Громадянської війни (Кульчицький, с. 279). У підручнику для 11 класу це згадка про дітей номенклатури, що «відвідували найкращі, найсучасніші дитячі садки і школи ...» – у контексті розмови про привілеї правлячого класу (Турченко, с. 188), решта – майже все у вигляді шаблонного «жінки і діти» в якості об'єктів насильства з боку окупантів чи соціальних проблем в країні взагалі і т. п.

Значною проблемою українських підручників є депресивність змісту. На наш погляд, депресивність визначається переважанням негативних подій (репресії, голод, війна, матеріальні труднощі і т. п.), а також тим, що Україна і українці нерідко виступають об'єктом, а не суб'єктом історичного процесу. Хоча контент-аналіз підручника для 10 класу показав, що українці були активними акторами історичного процесу частіше, аніж жертвовими об'єктами, тим не менше частка подій, де Україна і українці виступають жертвами, «одгризаючись на всі боки» (В. Винниченко), є надто великою. Вона помітна, як у характеристиці статусу українських земель: «західноукраїнські землі залишалися відсталою окраїною Австро-Угорської імперії» (Кульчицький, с. 5), так і при описанні становища різних категорій населення: «окремі люди були безпосередніми учасниками і творцями історичних подій, їх заручниками і, часом, жертвами» (Там само, с. 6), «становище селянства погіршувалось» (Там само, с. 57), «мешкали робітники на околицях міст у нічліжках та бараках, де не було освітлення, водогону, каналізації» (Там само, с. 72). Досить показовим у цьому відношенні є також виокремлення основних рис самодержавства на початку ХХ ст.: це

«необмежена влада монарха», «відсутність основних демократичних свобод», «повне безправ'я селян і робітників», «відсутність національного законодавства» (Там само, с. 16).

Подібна модель використана також у підручнику для 11 класу. Починаючи з першого параграфу – «радянсько-німецькі договори 1939 р. і західноукраїнські землі», українці є жертвою політиків, чекістів і навіть поляків, які «відступаючи під тиском німецьких і радянських військ, часто зривали свою злість на цивільному українському населенні, не зупиняючись перед убивствами мирних жителів» (Турченко, с. 6). У подальшому Україна є переважно об'єктом переслідувань радянського уряду, що проводив «антинародну» (Там само, с. 11) політику. Навіть остання тема – «Україна в умовах незалежності», всупереч авторському заклику «з оптимізмом дивитись у майбутнє» (Там само, с. 369), має мінорну тональність. Звичайно, «песимістичне» забарвлення багато в чому визначається специфікою періоду, дійсно багатого на трагічні події, але очевидно, що життя багатоаспектне і можна знайти оптимістичні проєкції.

Часто розуміння певної історичної епохи відбувається через долю конкретних людей, які жили і творили, мислили і діяли. При цьому для кожної епохи визначаються свої «герої», у ставленні до яких читач формує власну систему цінностей. Тому персоналії, згадувані на сторінках шкільних підручників несуть у собі потужний заряд, залежно від контексту – позитивний або негативний.

В обох підручниках, що аналізуються, найбільш згадуваними особами є політики. Головними героями підручнику для 10 класу є українські політичні діячі: С. Петлюра (45 згадувань), В. Вінніченко (34), М. Грушевський (25), П. Скоропадський (24). На другому місці за популярністю – діячі Білого руху А. Денікін (27) та П. Врангель (13). Нарівні з ними згадується лідер українського анархізму Н. Махно (21), тоді як радянські політичні діячі значно поступаються популярністю усім згаданим вище категоріям (В. Ленін та Х. Раковський – 15, Троцький – 8).

У підручнику для 11 класу найпопулярнішим політичним лідером виявився М. Хрущов (62 згадування). Досить цікавим виглядає співвідношення згадувань М. Хрущова, який знаходився при владі близько 10 років, та Л. Брежнєва, який очолював державу понад 25 років (12 згадувань). Така мінімізація імені Брежнєва, скоріш за все пов'язана з відсутністю дійсно значних кроків, які б могли бути зафіксовані в підручнику. Більш діяльними виглядають І. Сталін (48), Л. Кучма (35), М. Горбачов (25), Л. Кравчук. При цьому контекст згадування прізвища І. Сталіна практично в кожному випадку негативний, тоді як Л. Кучма виглядає абсолютно позитивним «героем». До «героїв» також зараховано С. Бандеру (12 згадок) та П. Ю. Шелеста (18 згадок) як

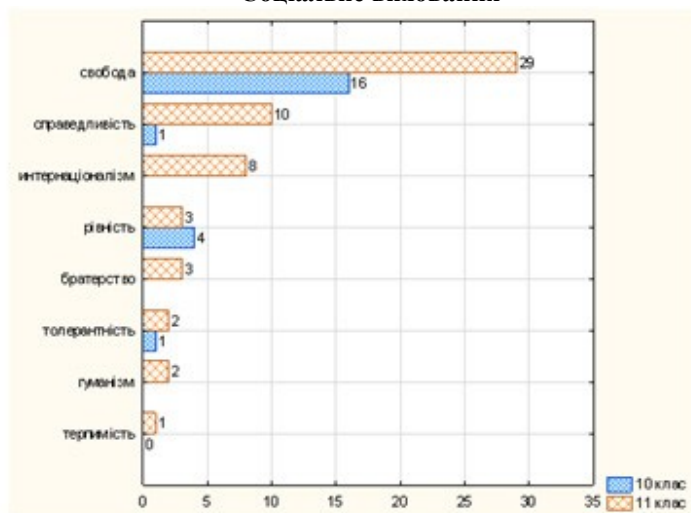
поборника українізації. «Антигероями» в українських підручниках виглядають Л. Берія та Л. Каганович, передусім через репресивну і русифікаторську політику, та «русифікатор» В. В. Щербицький. Більш зважений підхід спостерігається лише до постаті «головного героя» М. Хрущова: розподіл контексту його прізвища на негативний/позитивний приблизно рівний.

Такий поділ на «героїв» та «антигероїв», на «чорне» та «біле» без додавання будь-яких інших кольорів є досить небезпечним. Створювані в підручнику «символи» покликані об'єднувати націю, але вони не є абсолютними для більшості українців, тому здатні посилювати напругу в суспільстві і навіть провокувати відкриті конфлікти.

Як і раніше, на сторінках українських підручників здебільшого діють визначні постаті, хоча певною позитивною тенденцією виглядає спроба «надати слово» звичайним людям. Цим вигідно відрізняється від інших підручників підручник для 10 класу. Зокрема, тема «Україна на початку ХХ ст.» відкривається проблемним питанням: «У який спосіб загальноєвропейські модернізаційні процеси впливали на українське суспільство, сім'ю, окрему людину?». Прямої відповіді в основному тесті підручника немає, але він насичений рядом біографій та інтерв'ю очевидців, що надають тексту людяності. На жаль, в основному тексті головними діючими особами часто є деперсоніфіковані спільноти: «чимало поміщиків», «багато селян» (Кульчицький, с. 26). Підручник для 11 класу також пістрявить знеособленими визначеннями на кшталт «народні маси», «маси українського населення», «маси українського суспільства» й т.п.

Однією з найважливіших функцій шкільного підручника є виховна, тому, безперечно, цікавим виглядають відповідні акценти. На графіку 3 показана частота вживання лексем, що характеризують важливі соціальні цінності. Серед лексем, які безпосередньо характеризують ціннісно-світоглядні орієнтири в обох підручниках на найбільшу увагу заслуговує лексема «свобода». 11 класу пропонуються такі цінності як «справедливість», «інтернаціоналізм», «братерство»; і в 11, і в 10 класі згадується словоформа «рівність». Маркери, які найбільш точно ідентифікують «толерантність» («толерантість», «гуманізм», «терпимість») вживаються чи не найменше. Це тим більш дивно, адже у вступі до підручника для 10 класу зазначається: «Важливо зрозуміти, що за певних умов історичні події можуть розвиватися в багатьох, аж до протилежних напрямків. У людей завжди є вибір. Зіткнення різних точок зору не повинно виливатися в конфлікт. Сучасне суспільство потребує *толерантності думок і вчинків*» (Кульчицький, с. 3).

Соціальне виховання



На жаль, у тексті підручника ця толерантність думок і вчинків майже не знаходить відображення. Так, описуючи події 1905 р., автор фактично говорить про єдиний фронт противників царизму: у збройну боротьбу із самодержавством вступили робітники, селяни, військові. Лише в одному реченні зазначається інша позиція: «Ліберальна частина інтелігенції та середній клас вважали за можливе мирним шляхом обмежити самодержавство й запровадити конституційну монархію» (Кульчицький, с. 42).

Як відомо, ідеологія лексично передається через різного роду «ізми». Отже, при аналізі ідеологем підраховувались терміни, що закінчуються на «ізм*», та їхні похідні (приклад – соціаліст, соціалістичний і т.п.). Серед усіх ідеологічних ідентифікаторів у підручниках найчастіше використовується «комунізм» та «соціалізм», хоча здебільшого вони не стільки виражають ідеологію, скільки використовуються для позначення суспільно-політичної системи в СРСР, про що серед іншого свідчить обмеженість застосування термінів «марксизм» та «ленінізм». Нарівні із «соціалізмом» пропонується термін «демократизм», особливо він поширений у підручнику для 11 класу. Однак термін «лібералізм», що є одним із ідентифікаторів поняття «демократизм», практично не зустрічається. Досить обережним, зважаючи на етноцентричну спрямованість підручників, виглядає використання терміну «націоналізм» та його похідних. Так, у підручнику для 10 класу – лише дві згадки, значно більше – у підручнику для 11 класу.

Методичний апарат сучасних підручників доволі різноманітний. Як правило, вони не обмежуються репродуктивним рівнем завдань, а пропонують різні форми роботи. Досить красномовними є назви рубрик для завдань у підручнику 10 класу: «Завдання для закріплення матеріалу», «Питання для обговорення в групі, класі», «Висловіть власне судження», «Працюємо з документом», «Тестові завдання». Причому тестові завдання передбачають роботу із хронологію, термінами, послідовністю подій, містять завдання на відповідність, відкриті запитання.

До сучасних підручників включаються документи, у тому числі пропонується робота з новими видами джерел, такими, як інтерв'ю сучасників подій. Це вводить школярів до лабораторії історика, знайомить його із новими напрямками історичної науки, зокрема, усною історією. Однак запропоновані документи мають здебільшого ілюстративний характер.

На сторінках підручників можна також ознайомитися з різними точками зору істориків, зокрема у підручнику для 10 класу. Значно менше таких моментів у підручнику для 11 класу. Водночас, за наявності методичного апарату, спрямованого на засвоєння матеріалу не лише на репродуктивному, але й творчому рівнях, у самому матеріалі фактичний компонент переважає над теоретичним. Автори сучасних підручників уникають подання наукових концепцій та теорій, що пояснюють історичні процеси.

Таким чином, метод контент-аналізу підтвердив ряд претензій, висловлених деякими критиками по відношенню до сучасних українських підручників з історії. Шкільна історія є переважно політичною та військовою і має «песимістичний» характер. При цьому певне занепокоєння викликає неухва до формування соціальних цінностей (таких як толерантність, терпимість, гуманізм та ін.), а також відмова від роз'яснення сутності ідеологій, про які йде мова в тексті. Ці світоглядні компоненти залишаються поза увагою шкільної літератури. Крім того, автори уникають методологічного поля історії. Відсутність розуміння історичних процесів може призвести до формування стереотипного мислення та нетерпимості. Учні повинні розуміти, що минуле ніколи не можна повністю реконструювати і що вивчення історії ніколи не закінчується.

Література:

1. *Валеева Н. А.* Формирование толерантности у старшеклассников в процессе обучения истории : Автореф. дисс. ... канд. пед. Наук. – Ярославль, 2006.

2. *Чупрій Л.* Шкільні підручники з історії України як чинник формування історичної пам'яті молоді. Аналітична записка. – 2010 [Ел. документ]. Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/241/>
3. *Яковенко Н.* Шкільна історія очима істориків-науковців: Матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / Упор. та редакція Наталі Яковенко. – К., 2008.
4. *Пропозиції до концепції історичної освіти в Україні: Матеріали III Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України (Київ, 18 жовтня 2008 року) / Зведення та упор. пропозицій Н. Яковенко.* – К., 2009.
5. *Яким має бути зміст сучасної історичної освіти в Україні. Проблеми взаємодії академічної й дидактичної історії :* Матеріали круглого столу // *Історія України.* – 2010. – № 29 (669).
6. *Удод О.* Сучасні українські підручники з історії в оцінці польських та німецьких істориків // *Шкільна історична освіта України: зміст, проблеми, пошуки / Уп. О.А. Удод.* – Х., 2010.
7. *Освещение общей истории России и народов постсоветских стран в школьных учебниках истории новых независимых государств /* Ред. А.А. Данилов, А.В. Филиппов. – М, 2009.
8. *Шаповал Ю.* Контакт, або точка дотику. У Москві відбулося чергове засідання Спільної російсько-української комісії істориків // *День.* – 2008. – № 199 (4 листопада).
9. *Реснт О. П.* Спільний українсько-російський підручник»: мрії і реальність // *Історія України.* – 2010. – № 29 (669).
10. *Nicholls J.,* Methods in School Textbook Research. [e-Document]. Access mode: <http://www.heimnet.org/IJHLTR/journal6/nichollsrev.pdf>
11. *Pingel F.* UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision. - 2nd revised and updated edition. – Paris/Braunschweig, 2010.
12. *Швецова А. В., Стулова І. М.* Толерантність як фактор розвитку національної культури // *Культура народів Причорномор'я.* – 2007. – №114.
13. *Зміст підручників з історії України та всесвітньої історії: ставлення та очікування учнів та батьків в контексті професійної оцінки учителів: Звіт за результатами дослідження громадської думки.* – 2010. [Ел. документ]. Режим доступу: www.inmind.com.ua/.../Звіт%20дослідження%20громадської%20думки_ERA_Відродження_Проект%20Історія_лис.pdf

Ключові слова: підручник з історії, толерантність, конструювання історичної пам'яті, контент-аналіз.

Ключевые слова: учебник по истории; толерантность; конструирование исторической памяти; контент-анализ.

Школьный учебник и исторический источник

Литовченко С. Д.

Литовченко С. Д. Шкільний підручник та історичне джерело. Стаття присвячена використанню в нових шкільних підручниках з історії України та всесвітньої історії історичних джерел. Аналіз підручників дає змогу стверджувати, що деякі автори розміщують поряд з справжніми наративними джерелами уривки з наукових творів сучасних дослідників. Не заперечуючи можливість ознайомлення учнів з сучасними науковими концепціями, автор наголошує на необхідність відокремлювати історичні джерела від думок професійних вчених-істориків.

Последнее десятилетие оказалось достаточно щедрым на новые школьные учебники по истории Украины и всемирной истории. Многообразие учебных пособий, новые методические подходы к изложению информации позволяют, безусловно, разнообразить уроки истории в школе, сделать их более творческими и интересными. В то же время, следует обратить внимание на некоторые новации, внедрение которых в учебный процесс может стать предметом дискуссии. Особое внимание, на наш взгляд, необходимо уделить содержанию методического аппарата современных учебников по истории, в частности, историческим документам, приводимым в текстах параграфов.

Умение работать с историческими источниками является, одним из наиболее важных навыков, которые ученики могут приобрести на уроках истории. Именно анализ документов позволяет усилить познавательный элемент образовательного процесса, так как, знакомясь с основами научной критики источника, ученик приобретает неоценимый опыт самостоятельной работы с историческим материалом. Поэтому можно только приветствовать, что практически все учебные пособия по истории содержат в каждом параграфе различные виды исторических источников, среди которых лидирующее место занимают письменные источники, в первую очередь, нарративные и законодательные и нормативные материалы. Именно на специфику применения письменных источников в современных украинских учебниках хотелось бы обратить особое внимание.

В столь кратком обзоре невозможно охватить все многообразие учебных пособий по истории, применяемых в современной школе и рекомендованных Министерством образования, науки, молодежи и спорта Украины. Поэтому мы остановимся только на небольшой части учебников, изданных в последние шесть-семь лет. Как уже говорилось выше, во всех учебных пособиях присутствуют выдержки из

исторических источников, при этом совершенно очевидна тенденция к увеличению числа таких выдержек к старшим классам средней школы. Материалы часто, но не всегда, сопровождаются вопросами, которые позволяют ученику полнее вникнуть в суть проблемы, раскрыть которую призван помочь источник. Как правило, для удобства учащихся предлагаемые для анализа тексты выделяются специальными заголовками: «Поработаем с источниками» [1], «Источник» [2], «Историчне джерело» [3], «Мовою джерела» [4], «Звернемося до джерел» [5], «Документи» [6], «Документи і матеріали» [7], «Документи свідчать» [8], «Обратитесь к источникам» [9], «Изучаем документы», «Работа с источниками» [10]. Можно заметить, что исторический источник вводится в учебный процесс с использованием достаточно широкого термина «источник», или более узкого - «документ».

В современной науке существует несколько определений понятия «исторический источник». В качестве примера можно привести наиболее распространенные: «Исторический источник - все, непосредственно отражающее исторический процесс и дающее возможность изучать прошлое человеческого общества, т. е. все, созданное ранее человеческим обществом и дошедшее до наших дней в виде предметов материальной культуры, памятников письменности, идеологии, нравов, обычаев, языка» [11, с. 591]; «Исторический источник трактуется как объективированный результат человеческой деятельности, как носитель принципиально верифицируемой информации, как явление культуры...» [12, с. 12]; «Исторический источник – это носитель исторической информации, который возник как продукт развития природы и человека и отражает ту или иную сторону человеческой деятельности» [13, с. 68]. Пространные цитаты необходимы, на наш взгляд, потому что во многих учебных пособиях современные авторы допускают достаточно широкое толкование понятия исторический источник, которое нельзя признать соответствующим ни одному из приведенных выше определений.

В семи из десяти проанализированных учебниках под заголовком «Источник/Документ» помещены цитаты из работ современных исследователей, которые, исходя из вышеприведенных определений, все же не могут относиться к историческим источникам. Так, в учебнике по истории Украины для 7-го класса в параграфе 29 «Образование Крымского ханата и его отношения с Украиной» в разделе «Поработаем с источниками» помещены две цитаты из работы современного польского историка [1, с. 176-177]. При этом, в большинстве случаев в учебнике приводятся цитаты из нарративных источников соответствующей эпохи.

Но если использование работ современных авторов в учебниках для средней школы еще можно объяснить нехваткой адаптированных для школьников 12-14 лет оригинальных текстов, хотя во многих пособиях

для 6-9 классов авторы смогли избежать цитирования научных трудов исследователей новейшего времени [2; 3], то сложнее пояснить тенденцию к увеличению цитат современных исследователей в разделах «Источники» в учебниках для старшей школы. Не вызывает сомнений, что 20 век невероятно насыщен историческими источниками, которые раскрывают практически все сферы жизни общества. Однако именно в учебниках для 10-11 классов количество обращений к работам современных авторов значительно увеличивается. В учебнике по истории Украины для 10-го класса Ф.Г. Турченко в параграфе 4 «Сільське господарство України на початку XX ст.» в разделе «Документи» дан отрывок из современной работы «Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття.» [6, с. 21]. В учебнике Н.Н. Гупана, Е.И. Пометун, Г.О. Фреймана в первой теме под заголовком «Звернемося до джерел» помещен отрывок из работы В. Солдатенко [5, с. 10]. С.В. Кульчицкий та Ю.Г. Лебедева в третьем параграфе учебника по истории Украины за 10 класс в разделе «Мовою джерела» процитировали статью современного украинского исследователя [4, с. 36]. В учебнике по истории Украины для 10 класса (авторы А.П. Реент и О.В. Малий) в первом параграфе во врезках «Документи і матеріали» обнаруживаем пять (sic!) отрывков из современных научных работ и ни одного исторического источника [7, с. 6-9]. Под заголовком «Обратитесь к источникам» в учебнике по истории Украины для 11 класса помещены как документальные материалы, так и мнения, зачастую достаточно субъективные, современных ученых [9, с. 110, 119]. Условное обозначение «Работа с источниками» в учебнике по всемирной истории для 11 класса сопровождает, как правило, выдержки из современных научных и научно-популярных статей [10, с. 53, 69, 87].

Столь подробная характеристика содержания разделов учебников необходима, на наш взгляд, для подтверждения допущения, что в современной учебной литературе рамки понятий «источник» и «документ» значительно расширились. В то же время, подобный подход таит некоторые опасности, на которые необходимо указать.

Стиль изложения материала некоторыми современными авторами предполагает, что читатель должен обладать специфическим терминологическим аппаратом, что вряд ли следует требовать от школьника, пусть и выпускного класса. Большинство современных исследователей стараются представить объективную картину прошлого, но в учебниках помещено мнение и таких историков, чья ангажированность, как научная, так и политическая не оставляет сомнений. Но если все перечисленные сложности можно преодолеть путем тщательного отбора материала, то вызванную изменением понятия «источник» проблему решить намного сложнее. Помещая под заголовком «источник» или

«документ» не только непосредственно исторические источники, но и отрывки, представляющие мнения современных исследователей, мы невольно ставим знак равенства между этими источниками информации. У школьника может возникнуть ложное представление, что мнение современного исследователя и есть реальное отражение исторических событий. Не этой ли особенностью школьных учебников объясняется ситуация, с которой столкнулся практически каждый преподаватель первого курса исторического факультета, когда первокурсники не отличают исторические источники от научной литературы?

Не хотелось бы, чтобы у читателя сложилось мнение, что автор этой заметки против публикации в учебных пособиях взглядов ученых-историков. Напротив, ознакомление школьников, особенно старших классов, с современными теориями, часто противоречащими друг другу, может и должно стать хорошим подспорьем в формировании у подростка основ критического мышления. И на наш взгляд, подобная форма уже найдена. В учебнике по истории Украины для 10 класса С.В. Кульчицкого та Ю.Г. Лебедевой существует раздел «Працюємо з текстом», в котором помещены отрывки из научных работ исследователей, которые были сторонниками различных исторических гипотез [4, с. 37]. Анализ этих отрывков действительно позволит ученику самостоятельно разобраться в сложностях интерпретаций исторических фактов. Но вот смешение исторических источников и современных исторических научных работ в учебной литературе представляется не совсем удачным нововведением. Если ученик уже в средней школе будет уверенно отделять информацию из исторического источника от мнения своего современника, это только облегчит историческую подготовку школьника.

Литература

1. *Смолий В.А., Степанков В.С.* История Украины: Учебник для 7 кл. общеобразовательных учебных завед./ Пер. с укр. – К., 2007.
2. *Власов В.С.* История Украины. 8 кл. : Учебник для общеобразоват. учебн. завед. – К., 2008.
3. *Струкевич О.К.* Історія України: Підручник для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К, 2009.
4. *Кульчицький С.В., Лебедева Ю.Г.* Історія України: Підручник для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. – К, 2010.
5. *Гупан Н.М., Пометун О.І., Фрейман Г.О.* Історія України. 10 клас. Підручник . (рівень стандарту, академічний рівень). – К., 2010.
6. *Турченко Ф.Г.* Історія України. 10 клас (профільний рівень). - К., 2010.
7. *Ресніт О.П., Малій О.В.* Історія України 10 клас. Підручник . (рівень стандарту, академічний рівень). – К., 2010.
8. *Ладиченко Т.В., Осмоловський С.О.* Всесвітня історія 10 клас (профільний рівень). - К.: Генеза, 2010.

9. Пометун Е.И., Гупан Н.Н. История Украины: Учебник для 11 кл. общеобразоват. учеб. завед.: уровень стандарта, академический уровень. – К., 2011.
10. Ладыченко Т.В. Всемирная история: Учебник для 11 кл. общеобразоват. учеб. завед.: уровень стандарта, академический уровень. – К., 2011.
11. Пушкарев Л.Н. Источники исторические//Советская историческая энциклопедия: В 16 т. – М., 1965. – Т. 6.
12. Данилевский И.Н., Кабанов В.В., Медушевская О.М., Румянцева М.Ф. Источниковедение: Теория. История. Метод. Источники российской истории. – М., 1998.
13. Калакура Я.С., Войцеховська І.Н., Корольов Б.І. Історичне джерелознавство. - К., 2002.

Ключові слова: підручник, історичне джерело, документ, історія України, всесвітня історія.

Ключевые слова: учебник, исторический источник, документ, история Украины, всемирная история.

Методичне та дидактичне забезпечення шкільних курсів «Історія України» та «Всесвітня історія» (на прикладі співпраці учителів, викладачів, науковців та видавництва)

Скирда І. М., Шведова Л. А.

Скирда И. Н., Шведова Л. А. Методическое и дидактическое обеспечение школьных курсов «История Украины» и «Всемирная история» (на примере сотрудничества, учителей, преподавателей, ученых и издательства). Статья посвящена обзору современного методического и дидактического обеспечения школьных курсов "История Украины" и "Всемирная история". На примере сотрудничества авторского коллектива (учителей, преподавателей, ученых) и харьковского издательства "Ранок" вниманию читателей предложен анализ методической и дидактической литературы по нескольким направлениям: издание учебников, разработка учебных пособий для систематизации и обобщения знаний школьников, абитуриентов, материалов для текущего оценивания и накопления оценок, создание хрестоматий адаптированных для школы, разработка и издание пособий серии "Библиотека творческого учителя", "Конструктор урока", "Атлас-шаблон" и т. д. Статья написана в помощь практикующим

учителям с целью их ознакомления с последними новинками на рынке учебной литературы.

Протягом періоду незалежності вітчизняна історична наука й освіта зробили певний крок у підвищенні якості навчальних видань з історії України та всесвітньої історії, особливо за такими показниками, як науковість викладу й виховного потенціалу, проблемність і доступність навчального матеріалу, системність, логічність тощо. Автори більшості підручників і навчальних посібників відмовилися від старих схем, стереотипів, спиралися на нові методологічні підходи, використовуючи найновіші наукові розробки вітчизняної та зарубіжної історіографії, висвітлювали історичні проблеми в контексті світової історії. Однак, незважаючи на вагомі досягнення, завдання підвищення якості навчальної літератури з вітчизняної та всесвітньої історії залишається актуальним. При цьому важливо пам'ятати, що головним напрямом у розробці та вдосконаленні сучасних навчальних посібників має стати комплексний підхід до розв'язання цієї проблеми. Сучасний вчитель, використовуючи різні форми та методики роботи на уроках історії, має використовувати досить широкий спектр методичних та дидактичних матеріалів. Їх добірка, переосмислення, адаптація до шкільної програми вимагають від викладача неймовірних зусиль, особливо коли вчитель змушений викладати історію в усіх класах, на всіх паралелях. Тому виникає нагальна потреба у створенні комплексу методичних розробок, покладених полегшити підготовку вчителів та учнів до уроків. І тут на допомогу має прийти видавництво, яке б ставило за стратегічну мету вирішити проблему якісного й різнобічного методичного та дидактичного забезпечення навчального процесу. На сьогоднішній день таким прикладом може слугувати видавництво «Ранок». Плідна співпраця авторів та видавництва дала можливість забезпечити комплексний підхід до методичного та дидактичного забезпечення шкільних курсів з історії, адже робота велася за кількома напрямками.

Напрямок перший. Видання підручників. Кожен вчитель знає наскільки важливою на уроці є робота з підручником, а тим більше коли цей підручник є справжнім помічником вчителю та корисним другом і порадиником учню. Останніми роками у видавництві вийшли другим кілька підручників, на які варто звернути увагу [1-5].

Напрямок другий. Розробка навчальних посібників для поглиблення, систематизації, узагальнення знань школярів, абітурієнтів із метою підготовки до тематичних атестацій, олімпіад, турнірів, першого туру МАНО, до державної атестації, ЗНО. Так з'явилася ідея розробки посібників серії «Рятівник» [6-10]. Ця серія користується постійним підвищеним попитом і витримала вже кілька видань. Навчальні посібники

з історії України та всесвітньої історії містять основні історичні події та факти, найважливіші поняття та терміни, довідкову інформацію.

Напрямок третій. Поточне оцінювання та накопичення оцінок. Перед учителем завжди стояло питання: як ефективно та оперативно здійснити поточне оцінювання та швидко перевірити рівень навчальних компетенцій учнів (особливо коли в класі 30 і навіть більше учнів)? Так виникла ідея створення серії «Експрес-контроль» [11-22]. Колективом авторів були розроблені тестові завдання з курсу історія України та всесвітня історія, які допомагали швидко і ефективно провести поточний контроль навчальних досягнень учнів, перевірити й закріпити їхні знання, сформувати навички роботи з тестовими технологіями.

Напрямок четвертий. Створення хрестоматій адаптованих саме для школи. Так була реалізована ідея створення збірників документів з історії України та всесвітньої історії [23-25]. Поряд з історичними документами у навчальних посібниках були розміщені різноманітні додаткові матеріали (уривки із праць науковців, художніх творів тощо) від найдавніших часів до сьогодення. Тексти історичних джерел дібрані за темами, до них запропоновані різноманітні запитання та завдання. Посібник має пам'ятку «Як вивчати історичне джерело» та методичні рекомендації щодо опанування учнями роботи з писемними джерелами.

Напрямок п'ятий. Розробка дидактичних матеріалів. Так виникла ідея серії «Бібліотека творчого вчителя», яка допомагає вчителю запровадити сучасні освітні стандарти й здійснити багаторівневу перевірку знань учнів; містить систему завдань та запитань, які сприяють розвитку потенційних здібностей учнів, формуванню вмінь аналізувати й систематизувати історичні процеси та явища. Різноманітні завдання, розміщені в навчальних посібниках цієї серії, забезпечують диференційний підхід до знань учнів, а запитання проблемного характеру, робота з історичними джерелами, завдання підвищеної складності мають на меті допомогти вчителю реалізувати на кожному уроці аспекти особистісно орієнтованого підходу в навчанні тощо [26-43].

Напрямок шостий. Підготовка вчителя до уроків, методичне забезпечення шкільних курсів. Так виникла ідея створення серії «Конструктор уроку». Цей посібник містить не тільки варіанти проведення уроку, а запрошує вчителя до творчої співпраці. З одного боку, у «конструкторі» пропонується класична структура уроку, яка включає в себе мету, тип уроку, основні дати, події, персоналії, актуалізацію опорних знань, вивчення нового матеріалу та його закріплення, а з іншого – міститься величезна кількість дидактичного матеріалу (це і робота з історичними джерелами, і робота з картою, і творчі та проблемні завдання, і робота з додатковою літературою та уривками із художніх творів і багато іншого). Після кожної теми пропонується урок узагальнення, метою якого є закріплення вивченого матеріалу та підготовка до узагальнюючого

контролю. Узагальнюючий контроль пропонується у вигляді тестових завдань за зразком ЗНО у двох варіантах. Автори сподіваються, що запропоновані уроки стануть у пригоді як учителям-початківцям, так і досвідченим педагогам. У 2010 році вийшов перший примірник цієї серії [44], але видавництво продовжує працювати у цьому напрямку. В майбутньому планується доповнити видання ком пакт-дисками з дидактичним, методичним та ілюстративним забезпеченням.

Напрямок сьомий. Робота з атласами та контурними картами. Робота з картою на уроках історії є однією з найважливіших умов оволодіння історичними знаннями. Атласи-шаблони дають можливість учням отримати цілісне уявлення про хід історичних подій в Україні та світі, починаючи з найдавніших часів до наших днів. Карти Атласу дозволяють легко простежити виникнення державних утворень, шляхи просування військ, місця важливих битв, хронологію основних подій тощо. Позитивною їх стороною є те, що вони враховують вікові особливості учнів й містять завдання різного рівня складності, які учні виконують безпосередньо в атласі або на контурній карті. Важливого особливостю Атласів, є наявність в них яскравого, цікавого та змістового ілюстративного матеріалу, який допоможе вчителю зацікавити, захопити учня темою, що розглядається. [45-56].

Література

1. *Д'ячков С. В., Мартем'янов О. П.* Історія стародавнього світу. Давня історія українських земель. 6 клас. Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів – Х., 2006.
2. *Гісем О. В., Мартинюк О.О.* Історія України. 8 клас. Підручник для загальноосвіт. навч. закл. – Х., 2008.
3. *Гісем О. В., Мартинюк О.О.* Всесвітня історія. 8 клас. Підручник для загальноосвіт. навч. закл. – Х., 2008.
4. *Д'ячков С. В., Литовченко С. Д.* Всесвітня історія. 8 клас. Підручник для загальноосвіт. навч. закл. – Х., 2008.
5. *Гісем О. В., Мартинюк О.О.* Всесвітня історія. 9 клас. Підручник для загальноосвіт. навч. закл. – Х., 2009.
6. *Земерова Т.Ю., Скирда І.М.* Історія України у визначеннях, таблицях і схемах 7-9 кл. – Х., 2009.
7. *Марченко О.С., Скирда І.М.* Історія України у визначеннях, таблицях і схемах 10-11 кл. – Х., 2009.
8. *Охредько О. Е.* Всесвітня історія у визначеннях, таблицях і схемах 6-7 кл. – Х., 2009.
9. *Охредько О. Е.* Всесвітня історія у визначеннях, таблицях і схемах 8-9 кл. – Х., 2009.
10. *Земерова Т.Ю., Скирда І.М.* Всесвітня історія у визначеннях, таблицях і схемах 10-11 кл. – Х., 2009.

11. *Подобед О. А., Даниленко О. В.* Історія України. 5 клас. Експрес-контроль – Х., 2011.
12. *Охредько О. Е.* Всесвітня історія. 6 клас. Експрес-контроль – Х., 2009.
13. *Земерова Т.Ю., Скирда І. М.* Історія України. 7 клас. Експрес-контроль – Х., 2007.
14. *Кожем'яка О. В.* Всесвітня історія. 7 клас. Експрес-контроль – Х., 2007.
15. *Горєла І. М., Сасіна О. О.* Історія України. 8 клас. Експрес-контроль – Х., 2008.
16. *Охредько О. Е.* Всесвітня історія. 8 клас. Експрес-контроль – Х., 2008.
17. *Скирда І.М.* Історія України. 9 клас. Експрес-контроль – Х., 2009.
18. *Охредько О. Е.* Всесвітня історія. 9 клас. Експрес-контроль – Х., 2009.
19. *Скирда І.М.* Історія України. 10 клас. Експрес-контроль – Х., 2010.
20. *Скирда І.М.* Всесвітня історія. 10 клас. Експрес-контроль – Х., 2010.
21. *Скирда І.М.* Історія України. 11 клас. Експрес-контроль – Х., 2011.
22. *Скирда І.М.* Всесвітня історія. 11 клас. Експрес-контроль – Х., 2011.
23. Історія України. 7-9 кл. Документи. Матеріали / Упорядник *І.М. Скирда.* – Х., 2009.
24. Історія України. 10-11 кл. Документи. Матеріали / Упорядник *І.М. Скирда.* – Х., 2009.
25. Всесвітня історія. 6-11 кл. Документи. Матеріали / Упорядники *І.М. Скирда, А.М. Токарев* – Х., 2011.
26. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Історія України. Всесвітня історія. 7 клас. Тестовий контроль знань. – К., 2011.
27. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Історія України. Всесвітня історія. 8 клас. Тестовий контроль знань. – К., 2011.
28. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Історія України. Всесвітня історія. 9 клас. Тестовий контроль знань. – К., 2011.
29. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Історія України. Всесвітня історія. 10 клас. Тестовий контроль знань. – К., 2011.
30. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Історія України. Всесвітня історія. 11 клас. Тестовий контроль знань. – К., 2011.
31. *Святокум О.Є.* Вступ до історії України. 5 клас. Комплексний зошит для контролю знань – Х., 2011.
32. *Святокум О.Є.* Всесвітня історія. Історія України. 6 клас. Комплексний зошит для контролю знань. – Х., 2006.
33. *Святокум О.Є.* Історія України. 7 клас. Комплексний зошит для контролю знань. – Х., 2007.
34. *Святокум О.Є.* Історія середніх віків. 7 клас. Комплексний зошит для контролю знань. – Х., 2007.
35. *Святокум О.Є.* Історія України. 8 клас. Комплексний зошит для контролю знань. – Х., 2008.
36. *Святокум О.Є.* Всесвітня історія. 8 клас. Комплексний зошит для контролю знань. – Х., 2008.

37. *Святокум О.Є.* Історія України. 9 клас. Комплексний зошит для контролю знань. – Х., 2009.
38. *Святокум О.Є.* Всесвітня історія. 9 клас. Комплексний зошит для контролю знань. – Х., 2009.
39. *Святокум О.Є.* Історія України. 10 клас. Комплексний зошит для контролю знань. – Х., 2011.
40. *Святокум О.Є.* Всесвітня історія. 10 клас. Комплексний зошит для контролю знань. – Х., 2011.
41. *Святокум О.Є.* Історія України. 11 клас. Комплексний зошит для контролю знань. – Х., 2011.
42. *Святокум О.Є.* Всесвітня історія. 11 клас. Комплексний зошит для контролю знань. – Х., 2011.
43. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Історія України. Типові тестові завдання. – К., 2012.
44. *Скирда І.М.* Історія України. 10 клас: Конструктор уроку. – Х., 2010.
45. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Вступ до історії України. 5 клас. Атлас-шаблон – Х., 2005.
46. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Всесвітня історія. Історія України. 6 клас. Атлас-шаблон – Х., 2006.
47. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Історія України. 7 клас. Атлас-шаблон – Х., 2007.
48. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Історія середніх віків. 7 клас. Атлас-шаблон – Х., 2007.
49. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Історія України. 8 клас. Атлас-шаблон – Х., 2008.
50. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Всесвітня історія. 8 клас. Атлас-шаблон – Х., 2008.
51. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Історія України. 9 клас. Атлас-шаблон – Х., 2009.
52. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Всесвітня історія. 9 клас. Атлас-шаблон – Х.: Вид-во «Ранок», 2009.
53. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Історія України. 10 клас. Атлас-шаблон – Х., 2011.
54. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Всесвітня історія. 10 клас. Атлас-шаблон – Х., 2011.
55. *Литовченко С.Д.* Історія України. 11 клас. Атлас – Х., 2011.
56. *Гісем О.В., Мартинюк О.О.* Всесвітня історія.. 11 клас. Атлас-шаблон – Х., 2011.

Ключові слова: методика, дидактика, навчальні посібники, всесвітня історія, історія України.

Ключевые слова: методика, дидактика, учебные пособия, всемирная история, история Украины.

**Створення системи методично-дидактичного
забезпечення процесу навчання історії учнів у основній
допрофільній та старшій профільній школі на
регіональному рівні**

Татаринов М. В

Татаринов М. В. Создание системы методично-дидактического обеспечения процесса обучения истории учеников в основной допрофильной и старшей профильной школе на региональном уровне. В статье раскрывается опыт создания на областном уровне серии методических и дидактических материалов по истории Украины и всемирной истории методистами коммунального высшего учебного заведения «Харьковская академия непрерывного образования» и педагогами некоторых общеобразовательных учебных заведений г. Харькова. Сетевое взаимодействие в таком важном направлении работы позволяет улучшить качество обучения истории учащихся допрофильных и профильных классов школ, учебно-воспитательных комплексов, гимназий, лицеев, колледжумов Харьковской области.

Протягом останніх років змінилися підходи до навчання історії учнів у допрофільних і профільних класах. На порядок денний постало питання про підготовку якісних підручників для учнів та системно-тематичних методичних і дидактичних матеріалів для вчителів історії. Ініційована відповідним профільним міністерством програма підготовки такої літератури передбачала конкурсний відбір кращих підручників та навчально-методичних комплексів. Про ефективність такої проведеної роботи можна судити аналізуючи точки зору вчителів історії загальноосвітніх навчальних закладів (від вкрай негативного, що власне має місце (особливо окремі підручники з історії України для учнів 7-9-х класів), до відносно поміркованого (підручники з історії України для рівня стандарту та академічного рівнів для 11-го класу)) та, власне, самостійну роботу учнів із такими підручниками, особливо вдома. Для останніх текст є вкрай складним, перенасичений датами, додатковою інформацією, окремі документи не відповідають змістовій лінії теми, яка вивчається. Фактично можна стверджувати: «яка навчальна програма – такий і підручник». Стосовно навчальних програм з історії України та всесвітньої історії, то, нажалю, так і не враховано напрацьовані доповнення та уточнення, які було внесено під час роботи творчої групи методистів у 2007–2008 роках на Всеукраїнських семінарах для цієї категорії методичних працівників.

З метою покращення якості роботи вчителів історії та навчання учнів історії у допрофільних і профільних класах загальноосвітніх навчальних закладів Харківської області комунальним вищим навчальним закладом «Харківська академія неперервної освіти» було вжито дієвих заходів для підготовки різних якісно нових методичних і дидактичних посібників для вчителів й учнів відповідно (контурні карти з творчими завданнями; готові дидактичні набори для уроків всесвітньої історії у 10-х та 11-х класах; методичні посібники для вчителів щодо викладання всесвітньої історії у 9-х та 10-х класах із урахуванням допрофільної та профільної підготовки відповідно; збірники для проведення державної атестації навчальних досягнень учнів 11-х класів з історії України; низка методичних і дидактичних матеріалів для проведення навчально-виховних заходів із відзначення пам'ятних дат, подій, діяльності історичних діячів) [1-6]. Такий підхід у повному обсязі відповідає державній політиці у галузі освіти взагалі та сприяє покращенню роботи із навчання учнів історії зокрема.

Так, у кожній поурочній розробці посібників, про які йдеться вище та розроблені на регіональному рівні [3], використовуються різноманітні методичні прийоми з розкриття базових проблем курсу, що сприяють розумінню учнями основних закономірностей історичного розвитку; засвоєнню нових понять і термінів; оволодінню уміннями і навичками роботи з підручниками, історичними документами, таблицями, схемами тощо. Так, починаючи з етапу вивчення нового матеріалу через етап закріплення нових знань і умінь учнів (набутих предметних компетентностей) рекомендується за допомогою різноманітних форм роботи (бесіда за запитаннями, тестування, евристична бесіда, кооперативна робота, робота з першоджерелами та ін.) підводити протягом усього часу навчального заняття учнів до вирішення проблемного завдання уроку.

Профільна старша школа сприяє не тільки наданню учням якісної повної загальної середньої освіти, у тому числі й історичної, але й розвиває їхні особистісно орієнтовані інтереси та потреби, дозволяє сформувати на уроках всесвітньої історії основні компетентності. Усього цього можна досягти, лише застосовуючи комплексно-цільовий підхід на уроках всесвітньої історії. У дидактичному посібнику з всесвітньої історії для учнів 11-х класів, створеному на регіональному рівні [2], матеріали суттєво допоможуть учневі опанувати програмовий матеріал, поглибити знання з історії країн і народів у другій половині ХХ – на початку ХХ століття, набути відповідних ключових і предметних компетентностей, а вчителів – полегшать виробити власну концепцію проведення того або іншого уроку курсу, дібрати завдання, історичні задачі, документи, різноманітні статистично-графічні

матеріали тощо відповідно до профілю навчання, який існує у загальноосвітньому навчальному закладі.

На регіональному рівні вдалося суттєво доопрацювати джерельну базу з історії для її використання на уроках [1-6]. Так, наприклад, уміщені у посібниках завдання, історичні задачі, порівняльні, хронологічні види таблиць, текстові, цифрові та комбіновані таблиці, діаграми та гістограми, уривки з різноманітних історичних документів (спогади, офіційні повідомлення, заяви та ін., репортажі з місця подій, точки зору фахівців тощо), які вперше запропоновано для використання в навчально-виховному процесі, теми для написання рефератів, есе, підготовки повідомлень і виступів мають на меті урізноманітнити технології проведення уроків, врахувати різні інтелектуальні можливості учнів, значно «оживити» навчальний процес, залучити учнів до науково-дослідницької роботи та, врешті-решт, сформувати у них комплексне, об'єктивне бачення основних засад історичної науки.

Поетапний перехід старшої школи до системи зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень учнів за курс повної загальної середньої освіти вимагає від учня 11-го класу вільно володіти технологією виконання тестових завдань.

Виникла необхідність створити якісно новий дидактичний посібник, який урахує вимоги чинної програми з історії України для профільних класів старшої школи, структуру завдань зовнішнього незалежного оцінювання, особистісно орієнтований підхід до участі учнів як у тематичному оцінюванні з предмета, так і під час проведення атестаційних робіт у ході державної атестації загальноосвітніх навчальних закладів. Матеріали посібників, які розроблені на регіональному рівні [4; 6], покликані ліквідувати суттєві недоліки, що існують у практичній роботі вчителів історії загальноосвітніх навчальних закладів, зокрема наявні суттєві розбіжності між рівнем навчальних досягнень учнів випускних класів старшої школи за результатами їх участі у державній підсумковій атестації з історії України та у зовнішньому оцінюванні з цього предмета. Комунальним закладом «Харківський обласний науково-методичний інститут безперервної освіти» проаналізовано такий стан справ у регіоні. Методом вибіркової обираючості на прикладі загальноосвітніх навчальних закладів сімох сільських районів і трьох районів м. Харкова з'ясовано, що у 2007 році зі 135 учнів 11-ти загальноосвітніх навчальних закладів, які виконували атестаційні роботи під час державної атестації цих закладів системи загальної середньої освіти, високий рівень навчальних досягнень виявили 26 чол., достатній – 58 чол., середній – 51 чол., початковий – 0 чол. У свою чергу з цього числа учнів 92 чол. взяли участь у зовнішньому незалежному оцінюванні з історії України та

виявили такі результати: високий рівень навчальних досягнень – 3 чол., достатній – 15 чол., середній – 66 чол., початковий – 8 чол.

Проведений аналіз свідчить про необхідність змін у роботі вчителів історії щодо системної підготовки учнів як до виконання різнорівневих завдань у рамках проведення державної атестації навчального закладу, так і до виконання завдань зовнішнього незалежного оцінювання, контрольних робіт у межах державної підсумкової атестації навчальних досягнень учнів за курс повної загальної середньої освіти.

Таким чином, започаткована на регіональному рівні робота з підготовки методичних і дидактичних матеріалів з історії України та всесвітньої історії у межах мережної взаємодії комунального вищого навчального закладу «Харківська академія неперервної освіти», історичних факультетів Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна, Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди, журналу «Історія та правознавство» видавничої групи «Основа» суттєво оновлюють змістову лінію шкільних історичних курсів, ураховують особливості викладання шкільних історичних дисциплін у загальноосвітніх навчальних закладах різних типів та сприяють покращенню якості навчання історії учнів допрофільних і профільних класів.

Література

1. *Воропаєва В.В., Татарінов М.В.* Всесвітня історія. 10 клас. Готові дидактичні набори до уроків. – Х., 2006. – (Б-ка журн. «Історія та правознавство», Вип. 12 (36)).
2. *Воропаєва В.В., Татарінов М.В.* Всесвітня історія. 11 клас. Готові дидактичні набори до уроків. – Х., 2007. – (Б-ка журн. «Історія та правознавство», Вип. 8 (44)).
3. *Воропаєва В.В., Татарінов М.В.* Всемирная история. Новая история (конец XVIII – начало XX в.). 9 класс: Планы-конспекты уроков. – Х., 2004.
4. *Сідорчук В.П., Татарінов М.В.* Збірник завдань з історії України 11 класу для підготовки до проведення державної атестації загальноосвітніх навчальних закладів. – Х., 2008.
5. Науково-методичні матеріали для проведення у загальноосвітніх навчальних закладах Харківської області навчально-виховних заходів, присвячених видатним датам, подіям, історичним діячам. – Х., 2011.
6. *Воропаєва В.В., Татарінов М.В.* Моніторинг якості навчальних досягнень учнів. Історія України. 11 клас. – Х., 2008.

Ключові слова: учні, викладання історії, школа, історія України, всесвітня історія.

Ключевые слова: ученики, преподавание истории, школа, история Украины, всемирная история.

Міжнародний досвід

ООН про цілі освіти в XXI сторіччі

Бутенко В. І.

Бутенко В. І. ООН о целях образования в XXI в. Статья посвящена целям Организации Объединенных Наций в сфере образования. Среди целей ООН можно выделить такие как: охват всех детей начальным образованием; равный доступ к образованию; противостояние преждевременному окончанию обучения; сохранение существующих школ и увеличение количества учителей; усиление элементов гражданского образования в системе высшего образования; участие высших учебных заведений в борьбе с кризисом культурных ценностей; улучшение качества образования, методики преподавания.

Провідною установою в галузі освіти є Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО). Діяльність ООН в сфері освіти забезпечується рядом глобальних інститутів і центрів ЮНЕСКО, і здійснюється по трьом напрямкам: 1) освіта протягом усього життя (освіта в ранньому дитинстві, середня та вища освіта, професійна освіта та тренінги); 2) підвищення якості освіти (навчання вчителів, розробка підручників, програма освіти з ВІЛ/СНІД); 3) освітні права і свободи (право на освіту, пам'ять Голокосту, освіта на територіях після збройних конфліктів і стихійних лих).

В умовах інформаційного суспільства особливе значення має створення всесвітньої мережі кафедр ЮНЕСКО (ЮНІТВІН) – понад 500 суб'єктів у 113 країнах світу. В Україні діють 12 кафедр ЮНЕСКО у вузах Києва, Харкова, Донецька, Одеси, які сприяють укріпленню міжнародних стосунків та інтеграції вітчизняної вищої освіти і науки у світові освітні і наукові процеси.

Діяльність інформаційних мереж ЮНЕСКО та ЮНІСЕФ значно інтенсифікувалася в період загальної комп'ютеризації системи освіти, що почалася із західноєвропейських країн та продовжується у всіх галузях життя і діяльності людини в різних регіонах світу. Інформаційні бази, архіви, що збереглися на традиційних носіях інформації, переносяться у комп'ютерну базу, відтак відбувається розвиток багатьох галузей інформаційного середовища ЮНЕСКО та ЮНІСЕФ, чому також сприяє всесвітня мережа Інтернет, коли надається можливість не тільки ретроактивного, а й інтерактивного (online) спілкування.

Існує велика база документів для аналізу роботи ООН з проблеми цілей ООН в освіті у XXI столітті та результатів з їх реалізації. Ми зупинимось на найважливіших з них, в тому числі і на найсвіжіших звітах щодо реалізації програм XXI ст. в освіті станом на 2009-2011 рр.

Отже, серед цих документів варто відзначити наступні:

- «Декларація тисячоліття ООН» (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/55/2, прийнята 8 вересня 2000 р. на 55-й сесії в ході розгляду 606 пункту порядку денного) [1];
- «Декларація та програма Форуму тисячоліття «Ми, народи: зміцнення ООН у XXI сторіччі» (прийнята на Форумі тисячоліття, що проходив у Центральних установах ООН з 23 по 26 травня 2000 р. в рамках 54-ї сесії ООН в ході розгляду пункту 496 порядку денного) [2];
- «Десятиліття грамотності ООН: освіта для всіх» (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/56/116, прийнята 19 грудня 2001 р. на 56-й сесії у ході розгляду 108 пункту порядку денного) [3];
- «Виконання обіцянок: об'єднання заради досягнення цілей в області розвитку, сформульованих в Декларації тисячоліття» (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/65/1, прийнята 22 вересня 2010 р. на 1-ому пленарному засіданні 65-ї сесії у ході розгляду 13 та 115 пунктів порядку денного) [4].

Варто також зазначити, що цілі ООН в освіті на XXI ст. були сформульовані в 2000 р. на Всесвітньому форумі з освіти в Дакарі представниками більш ніж 160 країн. Відзначивши на початку XXI ст. прогрес у розвитку освіти у багатьох країнах, форум одночасно визнав ненормальною ситуацію, коли більше 113 млн. дітей не мають доступу до початкової освіти, 880 млн. дорослих неписьменні, в системах освіти виявляється дискримінація за ознакою статі, якість навчання і засвоєння гуманних цінностей та навичок не відповідають потребам людей і суспільства. Без прискореного просування до освіти для всіх не будуть досягнуті цілі зменшення бідності і буде посилюватись нерівність між країнами і всередині суспільств [5].

Саме цей форум розробив найфундаментальнішу освітню програму в історії «Освіта для всіх» [5], координатором якої виступила ООН (ЮНЕСКО) з глобальною ідеєю, що освіта є необхідною передумовою для просування прав людини, соціальної рівності, демократії та економічного зростання в будь-якій країні.

На чергу дня було поставлено наступні цілі:

- розширення заходів за доглядом і вихованням малолітніх дітей (особливо знедолених дітей);
- до 2015 р. забезпечити всіх дітей планети безкоштовною і високоякісною початковою освітою – (особливо – дівчаток, дітей з неблагополучного середовища та з етнічних меншин);

- на основі рівного доступу до навчання і придбання життєвих навичок забезпечити освітні потреби всієї молоді і дорослих;
- до 2015 р. підняти рівень грамотності дорослих на 50% (особливо жінок) та надати дорослим рівний доступ до базовою і безперервної освіти;
- ліквідація до 2005р. гендерних відмінностей у початковій і середній освіті та досягнення до 2015 р. рівності статей в галузі освіти;
- підвищення якості освіти в усіх її аспектах.

З метою виконання цих завдань уряди та інші інституції, представлені на Всесвітньому форумі, зобов'язались забезпечувати на національному та міжнародному рівнях тверду політичну прихильність до принципу «освіта – для всіх». Зазначимо, що ряд позитивних зрушень виявився дуже скоро. Так, протягом перших п'яти років дії цієї програми в африканських країнах на південь від Сахари і в Південній Азії до школи вступило біля 20 млн. нових учнів на кожному континенті, а 47 країн досягли загального охоплення початковою освітою. Однак, поруч цього, перша запланована мета – забезпечення гендерної рівності до 2005 р. у багатьох країнах так і не була досягнута, а щодо реальності досягнення другої мети – обов'язкової початкової освіти до 2015 р. деякі аналітики висловлюють сумніви, зокрема, Пітер Сміт [6]. Можливий провал програми говорить ЮНЕСКО (в доповіді 25 листопада 2008 р.), засуджуючи байдужість політичних систем. Бідність, географічна ізоляція, гендерні, мовні, етнічні відмінності – ось головні перешкоди на шляху дітей до школи, і всі вони мають одну спільну ознаку – відсутність рівних можливостей.

«Нерівні можливості в освіті посилюють убогість, голод, дитячу смертність і зменшують перспективи економічного розвитку. Ось чому уряди повинні робити конкретні кроки, розуміючи, що більше відкладати не можна», - прокоментував ситуацію Генеральний директор ЮНЕСКО Коїтіро Мацуура [3]. А згідно з прогнозами ЮНЕСКО принаймні 29 млн. дітей в 2015 р. все ще будуть залишатися поза школою. Окрім того, мільйони дітей кидають навчання, не закінчивши початкову школу; в ряді країн і регіонів (в країнах Африки на південь від Сахари) – низька якість освіти і рівень знань учнів. У «Декларації тисячоліття» цілі ООН в розвитку освіти в ХХІ ст. спрямовуються на дотримання рівних прав для всіх незалежно від раси, статі, мови і релігії [2.]

Не менш можливим для розуміння цілей освіти в світі є Резолюція Генеральної Асамблеї «Десятиліття грамотності ООН: освіта для всіх». Згідно з документом, ООН проголосила десятирічний період, що починався з першого січня 2003 р. Десятиліттям грамотності Організації Об'єднаних Націй. Тут було акцентовано увагу на тому, що грамотність дозволить набути найважливіших життєвих навичок дітям, молоді, дорослим, щоб протистояти викликам, з якими вони можуть зіткнутися

в житті. Грамотність, - зазначив Генеральний директор ЮНЕСКО Коїтіро Мацуура, - не була загальною панацеєю від усіх проблем розвитку, але в якості інструменту розвитку зарекомендувала себе як універсальний й перевірений засіб [3].

Досягнення і недоліки у здобутті цілей освіти початку XXI ст. відображає «Доповідь про досягнення цілей розвитку, сформульованих в Декларації тисячоліття» за 2010 р. [7].

У доповіді констатується, що за станом на 2010 р. світ наблизився до вирішення однієї з проблем сьогодення – можливості здобувати початкову освіту та освіту загалом. Проте існує ще багато проблем, особливо в країнах Африки на південь від Сахари та Південній Азії. Найбільшою перешкодою до здобуття освіти є бідність. Відчутним бар'єром на цьому шляху є моральні, релігійні та інші принципи, що особливо стосуються дівчаток через упереджене ставлення до жіночої статі.

Нарешті, в останньому документі, прийнятому у 2010 р. – Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Виконання обіцянок: об'єднання заради досягнення цілей в області розвитку, сформульованих у Декларації тисячоліття» знову повторюється мета доступу до початкової шкільної освіти до 2015 р. дітей в усьому світі (§45), враховуючи гендерний принцип (§54), визначено вперше, що партнером та інструментом поширення освітнього рівня населення планети є спорт (§67); скорельовано цілі ООН щодо загальної початкової освіти (§70), а саме: освіта має бути спрямована на всебічний розвиток людської особистості та людської гідності, на зміцнення поваги до прав людини і основних свобод. Варто звернути увагу, що в цій резолюції ООН висунула мету – сприяння переходу дітей від початкової та здобуття середньої освіти до професійно-технічної освіти з метою підготовки до трудової діяльності, отримання нормальних умов праці і заробітної плати.

Цілі ООН у сфері вищої освіти у XXI ст. зафіксовані й проаналізовані в цілому ряді документів ООН – декларацій, доповідей тощо. Вища освіта не тільки має задовольняти вимоги економічного, соціального, культурного та політичного розвитку кожної країни, але і цілі ООН щодо постійного підвищення якості освіти, її безперервності та демократичності, а також повного розвитку людської особистості, взаєморозуміння, терпимості та дружби між народами.

У «Всесвітній декларації» про вищу освіту для XXI ст. (прийнята на I Всесвітній Конференції ЮНЕСКО з вищої освіти в жовтні 1998 р.) зазначено, що вища освіта на межі тисячоліть, покликана відстоювати цінності та ідеали світової культури аби суспільство, яке переживає нині глибоку кризу цінностей, могло вийти за рамки суто економічних міркувань і глибше сприйняти моральне і духовне. Конференція виробила низку комплексних завдань для вищої школи XXI ст. [8].

Перший комплекс передбачає підготовку висококваліфікованих випускників та відповідальних громадян на основі програм, що постійно адаптуються до сучасних і майбутніх потреб суспільства; забезпечення можливості отримання вищої освіти протягом всього життя; надання можливості вибору характеру, початку та припинення навчання; створення та поширення знання шляхом дослідницької діяльності; забезпечення необхідним знанням суспільства з метою надання йому допомоги в культурному, соціальному, та економічному розвитку; сприяння багатоманітності культур; сприяння вдосконаленню освіти на всіх рівнях, у тому числі через підготовку викладачів.

Другий комплекс охоплює орієнтири стосовно статусу викладацьких кадрів вузів: дотримання наукової та інтелектуальної етики і вимогливості; бути інтелектуальним авторитетом з етичних, культурних, соціальних проблем, який допомагає суспільству аналізувати, розуміти й діяти; критично осмислювати та прогнозувати тенденції суспільного розвитку; залучати свій інтелектуальний потенціал та моральний авторитет для захисту і поширення визнаних універсальних цінностей, включаючи мир, справедливість, рівність і солідарність.

Третій – десятий комплекси регулюють низку питань нового підходу до вищої освіти: недопущення дискримінації за ознаками раси, статі, мови, релігії, економічних, культурних, соціальних відмінностей або фізичних недоліків; зміцнення зв'язків з середньою школою тощо.

Четвертий комплекс спеціально стосується ролі жінок, зокрема, викорінення гендерних стереотипів. П'ятий та шостий комплекси орієнтують вищу освіту на обов'язковість наукових досліджень як шляху просування знань та адекватності вищої освіти потребам суспільства та цивілізаційним викликам. Кінцевою метою вищої освіти із цього погляду має бути створення нового суспільства, що не знає насильства та експлуатації, а його члени є всебічно і високо розвинутими, що керуються любов'ю до людства та мудрістю.

Сьомий комплекс передбачає зміцнення зв'язку вищої освіти зі сферою праці, зокрема, реалізації можливостей сумісництва роботи й навчання, корекції навчальних програм з метою наближення до трудової діяльності; перед вузами ставиться також мета сприяти формуванню підприємницьких навичок та заохочувати ініціативу, щоб випускники самі змогли створювати робочі місця.

Восьмий комплекс ставить орієнтири диверсифікації моделей вищої освіти, їх багатоманітності (дистанційне навчання, традиційні ступені, короткострокові курси, гнучкий розклад тощо).

Дев'ятий комплекс закладає нову парадигму освіти, орієнтовану на особу того, хто навчається, нове бачення змісту освіти, її методів, практики, а відтак – серйозні реформи в більшості країн. Чому це має відбуватись в освіті XXI ст.? Тому що реалії суспільства XXI ст.,

суспільства глобалізованого та інформаційного, потребують формування добре інформованих і глибоко мотивованих громадян, здатних до критичного мислення, аналізу суспільної проблематики, до пошуку та використання рішень проблем. Сучасна освіта, відтак, не може обмежуватися когнітивним* освоєнням дисциплін. Нові педагогічні підходи повинні сприяти оволодінню навичками, розвивати компетентності*, пов'язані з комунікацією, творчим і критичним аналізом, незалежним мисленням і колективною (груповою) роботою в багатокультурному контексті. Це вимагає від викладачів вузів освоєння нових методів тестування: мають бути тести не тільки на запам'ятовування, але й розуміння (усвідомлення), на розвиток навичок практичної роботи та творчості [8].

Десятий комплекс стосується працівників ВНЗ та студентів як головних дійових осіб системи вищої освіти. Роль викладача зазнає суттєвих змін: він не тільки виступає як джерело знань, а й першочергову увагу приділяє формуванню у студентів умінь навчатися (і брати на себе відповідальність). Має активізуватись фактор студентства, зокрема, у вирішенні питань оцінки та оновлення методики та програм навчання, розробки політики й управління ВНЗ (Там же).

Наступні комплекси (одинадцятий, дванадцятий, тринадцятий, чотирнадцятий) концентрують увагу на якості освіти, що має охоплювати всі її функції та види діяльності, на модернізації роботи ВНЗ з допомогою ІКТ, на першочерговій ролі державного фінансування та розширенні диверсифікаційних джерел фінансування як виявлення підтримки з боку суспільства.

Комплекси п'ятнадцятий, шістнадцятий та останній сімнадцятий звернені до кількох важливих цільових освітніх аспектів ООН в діяльності ВНЗ. Це – міжнародне співробітництво, солідарність та партнерство між ВНЗ усього світу, що має служити цінностям спільного використання знань і навичок, незважаючи на держані кордони; наголошується тут також на потребі стримувати «відтік умів», що позбавляє країни, які розвиваються або долають перехідний період, висококваліфікованих спеціалістів тощо.

* Когнітивний контекст освоєння дисциплін – це здатність розуміти і використовувати ідеї та судження, методологічні знання, здатність розуміти і керувати оточенням, організовувати робочий час, стратегію навчання, приймати рішення і вирішувати проблеми

* Компетенції включають знання, глибину усвідомлення і навички особи, яка навчається. В новій парадигмі освіти XXI ст. саме компетенції стають результатом навчання і здобуття вищої освіти. Сьогодні на основі досвіду університетів різних країн відібрано 30 загальних компетенцій, які класифіковані на: інструментальні, міжособистісні і системні [див.9, С. 153-156]. Виділено також 14 спеціальних наборів компетенцій (для бакалаврів і магістрів).

Щодо цілей ООН стосовно України, слід зазначити, що наша держава, підписавши у вересні 2000 р. «Декларацію тисячоліття Організації Об'єднаних Націй», також взяла на себе зобов'язання досягнути Цілей розвитку тисячоліття (ЦРТ) до 2015 р. Глобальні ЦРТ були адаптовані для України, враховуючи особливості розвитку нашої країни. Проміжні підсумки були підведені у Звіті від 2005 р. про досягнення ЦРТ Україною у період із 2000 до 2005 р.[10], а також у Національній доповіді від 2010 р. В Україні потрібно змінити підходи до реформування системи освіти на наступні роки, домогтися зростання ролі мотивації до постійного підвищення рівня освіти та кваліфікації, створення дієвих інститутів освіти дорослих для забезпечення потреб ринку праці. Окрім того, у Національній доповіді з виконання ЦРТ від 2010 р. відзначені такі основні проблеми на шляху адаптації системи освіти до вимог часу: 1) зниження доступності та невідповідність якості освіти сучасним вимогам; 2) невідповідність ринку освітніх послуг потребам ринку праці; 3) неефективні механізми державного фінансування системи освіти; 4) збереження занадто централізованого управління [11].

Отже, підведемо підсумки. Серед головних цілей освіти в XXI ст., що були задекларовані ООН в цілому ряді документів, маємо виділити наступні:

- охоплення всіх дітей початковою шкільною освітою;
- забезпечення рівного права на освіту всіх дітей незалежно від соціального, майнового статусу;
- необхідність досягнення гендерної рівності при здобутті освіти;
- подолання неписьменності, що є перешкодою у надбанні людьми їх базових прав і свобод та перешкодою для подолання бідності;
- усунення перешкод, які призводять до не закінчення навчання, оскільки діти полишають школу;
- створення умов для здобуття освіти дітьми з особливими потребами;
- необхідність вирішення проблеми мережі шкіл, збільшення кількості вчителів;
- виховання у системі вищої освіти поінформованих, ініціативних та соціально відповідальних громадян, які здатні брати участь у розв'язанні глобальних проблем людства;
- доручення вищих навчальних закладів до процесу подолання кризи культурних цінностей, збереження, зміцнення та трансляції останніх;
- покращення якості змісту освіти, методики викладання, впровадження в навчальний процес інформаційно-комунікаційних технологій (доступ до всесвітньої мережі Інтернет, обладнання в школах комп'ютерних класів).

Література

1. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/55/2 «Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций» (Нью-Йорк, 8 сентября 2000г., 55 сессия Генеральной Ассамблеи ООН, пункт 60b повестки дня). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/559/53/PDF/N0055953.pdf?OpenElement> Доступ 13.02.2011 г.
2. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/54/959 «Декларация и программа действий Форума тысячелетия «Мы, народы: укрепление ООН в XXI веке» (Нью-Йорк, форум тысячелетия 23-26 мая 2000г., 54 сессия Генеральной Ассамблеи ООН, пункт 49b). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/600/75/PDF/N0060075.pdf?OpenElement> Доступ 13.02.2011 г.
3. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/56/116 «Десятилетия грамотности Организации Объединенных Наций: образование для всех» (Нью-Йорк, 19 декабря 2001г., 56 сессия Генеральной Ассамблеи ООН, пункт 108 повестки дня). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/481/41/PDF/N0148141.pdf?OpenElement> Доступ 13.02.2011 г.
4. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/65/1 «Выполнение обещания: объединение во имя достижения целей в области развития, сформулированных в Декларации тысячелетия», (Нью-Йорк, 22 сентября 2010г., 65 сессия Генеральной Ассамблеи ООН, пункты 13 и 115 повестки дня). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N10/512/62/PDF/N1051262.pdf?OpenElement> Доступ 13.02.2011 г.
5. Дакарские рамки действий: образование для всех. Выполнение наших общих обязательств: текст, принятый Всемирным форумом по образованию – Дакар, Сенегал, 26-28 апреля 2000г. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://un.org/russian/conferen/dakar.pdf> Доступ 15.02.2011 г.
6. *Смит П.* Обеспечить образование для всех. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ifap.ru/pr/2006/060529a.htm>. Доступ 13.02.2011 г.
7. Доклад Генерального секретаря ООН A/54/665 «Выполнение обещания: перспективный обзор для содействия разработке согласованной программы действий по достижению целей в области развития, сформулированных в Декларации тысячелетия, к 2015 году» (Нью-Йорк, 2009г. 64 сессия Генеральной Ассамблеи ООН, пункты 48 и 114 предварительной повестки дня). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/526/10/PDF/N0152610.pdf?OpenElement> Доступ 13.02.2011 г.
8. «Всемирная декларация о высшем образовании для XXI века: подходы и практические меры (Париж, 5-9 октября 1998г.). [Электронный

- ресурс]. Режим доступа: <http://infopravo.ru/fed1998/ch02/akt13969.shtml>. Доступ - 13.02.2011 г.
9. Вища освіта України і Болонський процес. – Навчальний посібник. – Тернопіль, 2004.
 10. Україна – цілі розвитку тисячоліття 2000+5: звіт. – К., 2005.
 11. Цілі розвитку тисячоліття – Україна – 2010: Національна доповідь. – К., 2010.
 12. Бутенко В.І. (в співавторстві). Методичні аспекти освітньої діяльності вищої школи // Методичний вісник історичного факультету. – 2011 - №9.
 13. Бутенко В.І. Освіта в суспільстві ХХІ століття (за роботами англійського соціолога З. Баумана) // Вісник Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – 2006. - №728. Сер. історія. – Вип. 32.
 14. Высшее образование в глобализованном обществе: установочный документ ЮНЕСКО по образованию. – П., 2004. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ifap.ru/library/book389.pdf>. Доступ 13.02.2011 г.
 15. Доклад Генерального Секретаря ООН А/56/326 «План осуществления Декларации тысячелетия Организации Объединенных Наций» (Нью-Йорк, 2000г. 55 сессия Генеральной Ассамблеи ООН. Пункт 40 предварительной повестки дня). [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N01/526/10/PDF/N0152610.pdf?OpenElement> Доступ 13.02.2011 г.
 16. Доклад об осуществлении целей в области развития, сформулированные в декларации тысячелетия. – Нью-Йорк, 2010. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://un.org/russian/millenniumgoals/mdgreport2010.pdf> Доступ 15.02.2011 г.
 17. Герицунский В.С. Философия образования для ХХІ века. – М., 1998.
 18. Гриценчук О.О. Стратегічні орієнтири розвитку інформаційних освітніх мереж ЮНЕСКО та ЮНІСЕФ в європейському контексті. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://nbuv.gov.ua/e-journals/ITZN/content/06goonec.html>. Доступ 13.02.2011 г.
 19. Згуровський М. Проблеми і перспективи освіти ХХІ сторіччя // Рідна школа. – 1997. - №3-4.
 20. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. – М., 2000.
 21. Мальдонадо А. Политика ЮНЕСКО и высшее образование: анализ ситуации / А. Мальдонадо, Э. Вергер // Международное высшее образование. – 2010. - № 58. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ihe.nkaoko.kz/archive/ihe58/5>. Доступ 13.02.2011 г.
 22. Новиков А.М. Постиндустриальное образование. – М., 2008.
 23. Рамен Д. Педагогическое тестирование: проблемы, заблуждения, перспективы/ Пер.с англ. – М., 1999.
 24. Українська освіта ХХІ ст.: завдання і проблеми: інтерв'ю з міністром освіти і науки України Василем Кременем // Дивослово. – 2004. - №2.

Ключові слова: ООН, початкова освіта, вищі навчальні заклади.

Ключевые слова: ООН, начальное образование, высшие учебные заведения.

Alma Mater Berolinensis: «єдність навчання та науки»

Шалугіна Д. Л.

Шалугіна Д. Л. Alma Mater Berolinensis: «Единство науки и обучения». Стаття заключає в собі короткий огляд основних принципів організації історичського освітнього процесу в інституті історії Берлінського університету імені Гумбольдта. В тексті освітлені особливості різних видів навчальної діяльності, завдань, виконуваних студентами, режим відвідування занять. Описуються основні моменти кредитно-модульної системи, прийняті в історичському освіті в Берлінському університеті, на певному рівні проводиться порівняння української і німецької системи освіти. В статті також проводиться огляд навчальних матеріалів, використовуваних студентами університету імені Гумбольдта при підготовці до занять і написанні екзаменаційних робіт. Також звертається увага на питання практичного відсутності підручників і пов'язаних з цими особливостями системи історичського освіти. Основу навчання в інституті історії в Берлінському університеті становить аналіз історіографії, історичських джерел, робота з науковими статтями і монографіями.

«Єдність навчання та науки» – вислів, який став девізом заснованого в 1810 р. Берлінського університету. Ця ідея була висловлена Вільгельмом фон Гумбольдтом, старшим з двох братів Гумбольдтів, на честь яких і був пізніше, у 1949 р., названий університет [1]. Як і 200 років тому, університет, принаймні більшість його спеціальностей, живе за вищезазначеним принципом. Програма академічного обміну Erasmus Mundus, в якій бере участь і Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, дозволила автору цієї статті на власному досвіді познайомитись із особливостями історичної освіти в найстарішому берлінському університеті. Даний текст є коротким оглядом основних принципів, за якими навчаються студенти-історики в університеті Гумбольдта.

Перші питання, які ставлять перед собою і студенти, і викладачі з інших вищих навчальних закладів в Україні, знайомлячись вперше з цим класичним університетом: «Наскільки відрізняється система навчання?», «У чому ми можемо знайти спільні риси?», «Які особливості саме цього університету та цієї спеціальності?». Потім виникають більш конкретні питання: «Як організований навчальний процес?», «Яка методика викладання?», «Які види роботи, занять пропонуються студентам, чим відрізняються семінари?», «Які особливості роботи з навчальними матеріалами, та що вони собою взагалі являють?». На більшість з цих

питань буде зроблена спроба дати відповідь нижче. Ця інформація може бути корисною як для студентів, так і для науковців та викладачів Харківського університету, оскільки він продовжує бути членом консорціуму європейських університетів в рамках програми Erasmus Mundus. Таким чином, студентам та викладачам надається можливість навчання та стажування в декількох університетах Європи, у тому числі і в місті Берлін.

Інститут історії є складовою частиною Першого філософського факультету університету Гумбольдта (всього є чотири філософські факультети та 11 факультетів взагалі). Кожен філософський факультет поєднує декілька гуманітарних спеціальностей, але студенти спеціалізуються не в рамках одного факультету, а однієї спеціальності, одного наукового інституту. Наприклад, інститут історії та інститут історії мистецтв належать до двох різних факультетів, але цей поділ носить традиційний характер та є більшою мірою формальним.

Основна особливість німецької системи навчання, яка також характерна для багатьох університетів Європи та Сполучених Штатів (але в жодному разі не є абсолютним правилом для вищих навчальних закладів країн Євросоюзу), – це можливість обирати значну частину предметів за власним бажанням. Це також означає, що, навчаючись в Берлінському університеті імені Гумбольдта, кожен студент має право відвідувати курси у Вільному університеті Берліну, Технічному університеті та інших вищих навчальних закладів. Безумовно, переважна кількість предметів є обов'язковою, але лише в межах обраного фаху. Для модульного структурування навчання на спеціальності «Історія» використовується «прагматичний, традиційний поділ на епохи» [2]. Всього пропонується чотири основні «епохи», хронологічні межі яких не є чітко встановленими:

1. Давня історія: історія Греції та Риму з другого тисячоліття до н. е. до падіння Римської імперії в V-VI столітті.
2. Середньовічна історія: з Великого переселення народів V-VI століть до кінця XV століття (верхня хронологічна межа – епоха Великих географічних відкриттів та виступ Мартіна Лютера).
3. Нова історія: XV–XVIII (до Великої Французької революції).
4. Новітня історія: XIX–XX століття.

Студент як бакалаврської, так і магістерської програми має можливість визначитись з основною епохою, якій він буде приділяти найбільшу увагу, складаючи свій власний індивідуальний розклад. Утім, інші епохи мусять бути відмічені принаймні одним зданим модулем кожна. Модуль у Берлінському університеті імені Гумбольдта – одиниця, значення якої не співпадає із звичним для студентів Харківського університету поняттям. Один модуль може включати в себе декілька видів занять та предметів, які студенти регулярно

відвідують упродовж семестру. Наприклад, два різних види семінарів та один іспит; лекцію, семінар, практичне заняття та іспит тощо. Протягом двох років навчання на магістерській програмі студент зобов'язаний скласти сім модулів.

Студенти-історики в університеті Гумбольдта майже не знайомі з поняттям підручника зі свого фаху. Особливо це стосується магістрів, тобто тих, хто навчається на рівні «Master». Як в такому випадку проходить процес навчання, звідки студенти отримують знання, як готуються до іспитів, з'ясуємо нижче. Також спробуємо розглянути питання про переваги та недоліки такої практики навчання.

Навчаючись на історичній спеціальності, кожен студент повинен передусім дуже багато читати та демонструвати своє вміння працювати з науковою літературою. Майже до кожного предмету пропонується декілька основних монографій, які втім не є єдиним, достатнім джерелом знань та універсальним методом підготовки. Алгоритм отримання студентами необхідної інформації залежить від того, про який вид занять йде мова. Отже, буде доцільно коротко розглянути основні форми навчального навантаження. В українській мові не завжди присутні абсолютні аналоги німецьких термінів, тому переклад відносно вільний. Найбільш звична для українських університетів форма занять – лекція – за своєю структурою не є особливою та новою для українських студентів. Мета лекційного курсу – надати уявлення про певні аспекти обраної студентами для вивчення епохи. Участь студентів у такого роду заняттях пасивна, однак кількість присутніх на лекціях зазвичай дуже велика. Відвідування тим чи іншим чином контролюється (але не завжди). Мотивацією студентів є і те, що інформація, отримана на лекціях, не може бути знайдена в підручнику, одній монографії. Тому конспект лекцій стає одним з основних, але не єдиним джерелом підготовки до іспиту в тому випадку, якщо студент цей іспит здає. Складання іспиту не завжди є обов'язковим, залежить від спеціалізації та модулю. За відвідування лекцій та здачу іспиту кредити надаються окремо.

Всі інші види роботи передбачають високу ступінь активності. Існує декілька видів занять, які за своєю формою нагадують семінари в українських університетах. Відрізняються вони один від одного за декількома критеріями. Передусім – мета, яка ставиться на початку. Наприклад, акцент може робитись на опрацюванні джерел, отриманні теоретичних знань, групових чи індивідуальних дослідженнях, опановуванні методики історичних досліджень в теорії та на практиці, або ж заняття включає в себе декілька напрямків одночасно. Відрізняються заняття також за кількістю учасників, адже зазвичай ймовірне число задіяних студентів обмежено, і подавати заявку для участі в семінарі слід заздалегідь. Один семінар може охоплювати

приблизно від 10 до 70 студентів. Один з критеріїв, що для студентів також дуже важливо, – це навантаження та обов'язки, які необхідно виконувати для успішного завершення курсу або для допуску до іспиту. Отже, внаслідок цього відрізняється також і кількість кредитів, які надаються за активну участь в тому чи іншому семінарі.

Порівняно неважкими є так звані практичні заняття (Übung), про-семінари (Pro-Seminar) та інші, схожі за назвою види занять. Особливість практичного заняття полягає в поєднанні використання наукової літератури та джерел, детального аналізу розробок з тієї чи іншої теми, розкриття теоретичних питань тощо. Практичне заняття повинно конструювати у студентів уявлення про джерельний масив до того чи іншого питання та вміння орієнтуватися в цьому масиві. Цей вид занять передбачає поглиблення вже існуючих знань з певного історичної проблематики, розгляд нових аспектів та підходів до конкретних проблем. Особливістю про-семінару є відносно короткий відрізок історичного часу, специфічний підхід до аналізу теми та ставлення декількох конкретних питань, розглядом яких студенти займатимуться протягом семестру [3]. Наприклад, спеціалізуючись на новітній історії, можна обрати про-семінар «Образи та концепції «Батьківщини» в Східній та Західній Німеччині після 1945 р.», майбутні бакалаври та магістри з Давньої Історії можуть брати участь у про-семінарах, присвячених вивченню греко-перських війн, правлінню Коммода, іншим відносно вузьким темам.

Однією з найскладніших форм занять є «основний семінар» (Hauptseminar). Він зазвичай ведеться професором, а часом одразу декількома, потребує активної та регулярної участі, читання великої кількості наукової літератури не тільки німецькою, але й, як мінімум, англійською мовами. Участь у такому семінарі вимагає посиленої уваги, сил та мотивації. Типовим є семінар, за темами якого студенти будуть писати дві-три письмові роботи на тиждень за прочитаною літературою та повинні бути ознайомлені і з додатковими матеріалами. Також будь-який вид семінару вимагає від студента свого особистого вкладу в його успішне функціонування. Кожне заняття готується не тільки професором чи доцентом, але й студентом або групою студентів. Таким чином, студенти в певній мірі виступають в ролі учителів для своїх колег. Вони розкривають тему, задають проблемні питання та напрямки дискусії, готують майже всі додаткові матеріали (наприклад, карти, письмові джерела для наочності).

Також існують й інші форми занять, такі як тьюторіум, колоквиум тощо. Колоквиум передбачає виступ студента з доповіддю, яка потім детально обговорюється присутніми викладачами та іншими студентами. Доповідь повинна ґрунтуватись на результатах власної бакалаврської, магістерської або PhD дисертації, тобто розкривати певну

частину досліджуваної тематики або пропонувати план роботи, якщо доповідач тільки починає своє дослідження.

Тьюторіум, у першу чергу, означає зосередження студентів на вивченні та використанні допоміжних засобів та технік дослідницької роботи в обраній ними галузі, тобто має посилену наукову компоненту.

Як вже згадувалось, підручники при розгляді історичних проблем на даній спеціальності в Університеті Гумбольдта майже не використовуються. Як саме в такому випадку проходить підготовка до занять та засвоєння нового матеріалу? Основна риса системи історичної освіти в найстарішому університеті Берліну – безперервна робота студентів, які мусять готуватись до занять кожного тижня без виключення. Можемо припустити, що це так чи інакше стосується й багатьох інших спеціальностей, зважаючи на наповненість бібліотеки працюючими там студентами.

Залежно від ступеню складності заняття та, відповідно, кількості кредитів, які надаються за один предмет, коливається і завантаженість студентів. Але, так чи інакше, до кожного семінару (практичного заняття, про-семінару) треба читати два-три тексти при підготовці до щотижневого заняття. Тексти потребують різних форм роботи з ними, основною є ексерпт (нім. „Exzerpt“) – тобто буквально «виписка» з прочитаного матеріалу. Насправді, ексерпт не має точно визначеного характеру та може приймати різні форми: від повноцінного тексту на 1-3 сторінки до таблиці чи окремих тез. Тільки в даному випадку українській переклад «виписка» не означає копіювання фраз з тексту та елементарну компіляцію. У разі цитування посилання (принаймні на сторінку в тексті) обов'язково мають бути присутніми. Тобто це вид письмової роботи наближається до знайомих студентам Харківського університету «рецензій» з тією різницею, що в першому випадку надання своєї оцінки зовсім не обов'язково. Таким чином, ми просто маємо справу з іншим видом аналізу наукової літератури з навчальною метою.

Більш складною формою письмової роботи, яка на відміну від ексерпту повинна бути зроблена тільки раз на семестр, є протокол. Протоколи можуть вестись переважно на практичних заняттях, але жорсткого правила щодо їх застосування не існує. Протокол готується одним студентом протягом тижня після того, як відбулося заняття. За день до наступного семінару готовий протокол має вже бути доступним іншим студентам через систему дистанційного навчання. Особливість цього виду письмової роботи – відтворення на папері стислого змісту попереднього засідання. У такому випадку, нова зустріч студентів та викладача починається з короткого розгляду протоколу, коментарів до нього з обох сторін та повторення вже розглянутого матеріалу.

Розповсюдженими є також звичні для студентів ХНУ презентації, групові підготовки занять тощо. Щоправда, особливістю будь-якого

виду роботи є не передача фактичного матеріалу як такого, а аналіз розглянутої літератури чи джерела/джерел. Ця система надання знань логічно випливає з факту відсутності підручників. Мається на увазі не брак навчальної літератури, а відсутності необхідності використання підручників за умов такої системи історичної освіти. На перше місце ставиться критичний підхід до історіографії та аналіз джерел, а знання фактичного матеріалу розуміється як само собою необхідне.

Спілкування викладачів та студентів між собою відбувається у просторі не тільки реальному, але й віртуальному. Мова йде про систему дистанційного навчання, на якій ґрунтуються всі курси в Університеті Гумбольдта. Принцип цієї системи вже знайомий студентам історичного факультету Харківського університету. У Берлінському університеті головним чином використовуються дві платформи: AGNES та Moodle. Перша створена для запису на курси, реєстрації для іспитів, контролю власного розкладу занять, друга використовується безпосередньо під час навчання. Moodle охоплює всю інформації про курс та дозволяє продовжувати обмін знаннями, досягненнями за стінами аудиторій. Ця система зберігає щотижневі письмові завдання, які завантажуються на платформу для перевірки викладачами, та літературу з курсу. Однак варто звернути увагу, що робота проходить у двох напрямках: Moodle містить навчальні матеріали, які викладаються в систему викладачами, та є місцем трансферу та збереження студентських письмових робіт. Система дистанційного навчання є мобільною та пластичною структурою, адже дозволяє не тільки викладачам, але й студентам брати активну участь у підготовці занять. Moodle надає можливість підготувати кожен семінар в інтерактивному режимі, і це, певною мірою, також є обов'язком студентів. Програма курсу постійно оновлюється за рахунок викладених студентами протоколів попередніх занять, планів виступу („Hand-out“), тез до коротких презентацій, нових джерел та літератури тощо.

Результати такого режиму навчання, яке ґрунтується на безперервному аналізі наукової літератури та джерел за відсутності підручників, досить швидко можуть бути помічені в ході уважного спостереження за виступами студентів. З одного боку, одразу кидається в очі отримані навички при аналізі історіографії взагалі та окремих як наукових, так і публіцистичних праць. На автоматичному рівні – критика джерел. Також така система дозволяє дуже багато уваги приділяти методиці історичних досліджень та застосовувати її на практиці. Це, безумовно, належить до позитивних моментів. У той же час така модель історичної освіти не дозволяє в повній мірі контролювати фактологічний рівень знань студентів. Або, що також ймовірно, не розглядає це як першочергове завдання. Відмова від підручників може по-своєму відобразитись на системності знань

студентів та надавати ґрунт для появи «білих плям». Тобто студент може бути дуже добре ознайомлений з різними концепціями розгляду того чи іншого питання, але не досить добре орієнтуватися в фактичному матеріалі. Якщо він, звісно, не буде використовувати додаткову та довідкову літературу. І це вже є питанням мотивації.

Література

1. *Die Universität in der DDR*. [Electronic resource]. Access mode: http://www.hu-berlin.de/ueberblick/geschichte/abriss/hubdt_html/
2. *Studium & Lehre*. [Electronic resource]. Access mode: http://studium.geschichte.hu-berlin.de/informationen/studieninteressierte/informationen/index_html
3. *Die Veranstaltungstypen*. [Electronic resource]. Access mode: http://studium.geschichte.huberlin.de/informationen/einfuehrung/studium/informationen/einfuehrung/veranstaltungstypen/index_html

Ключові слова: Берлінський університет імені Гумбольдта, система освіти, модуль, епоха спеціалізації.

Ключевые слова: Берлинский университет имени Гумбольдта, система образования, модуль, эпоха специализации.

Рецензії та огляди

Т. В. Ладыченко. Всемирная история. Учебник для 11 класса общеобразовательных учебных заведений (уровень стандарта, академический уровень). – К.: Грамота, 2011. – 224 с.

Визирякина О. М., Тумакова В. Д., Тумаков А. И.

Всемирная история второй половины XX – начала XXI века, изучение которой предусмотрено в выпускных классах средней общеобразовательной школы, является важнейшим и наиболее сложным периодом мировой истории. Событийно насыщенный, неоднозначный, а порой и противоречивый, данный период требует от авторов школьных учебников полной отрешенности от сиюминутных политических реалий, собственных политических симпатий и предпочтений, взвешенного подхода к отбору материала, позволяющего не превращать учебник в энциклопедический словарь, а сказать «не много, но многое». Поэтому любая попытка создать школьный учебник по современной истории зарубежных стран должна приветствоваться.

Вышедший в свет в 2011 г. учебник Т. В. Ладыченко, на наш взгляд, удачно восполняет дефицит добротной учебной литературы для общеобразовательной школы. И материал учебника, и сама логика его изложения нацелены на то, чтобы способствовать формированию у школьников 11 класса базовых знаний и целостного представления о путях и особенностях развития человечества во второй половине минувшего и в начале нынешнего века. Этому же способствует и умело организованный дидактический материал, который позволяет школьникам систематизировать свои знания, осуществлять эффективный самоконтроль, нацеливает учащихся на творческий поиск причинно-следственных связей между событиями современной истории зарубежных стран.

Тем не менее, жанр рецензии обязывает указать и на некоторые недостатки, присущие данной работе.

Государственные требования к уровню общеобразовательной подготовки учащихся предполагают умение объяснять и применять понятия и термины, предусмотренные программой. К сожалению, некоторые из этих «нормативных» понятий и терминов в тексте учебника лишь упоминаются, но не раскрываются, а отдельные – даже не упоминаются, в том числе и в «Кратком словаре понятий и терминов», размещенном в конце учебника. Приведем лишь несколько примеров в этой связи:

– в теме 1 «Вторая мировая война. Мир после Второй мировой войны» не используется предусмотренное программой понятие «*Большая тройка*» (кстати, в разделе о создании антигитлеровской коалиции помещены

фотографии У. Черчилля и Ф. Рузвельта, но почему-то нет фотографии И. Сталина);

– в теме 2 «США и Канада в 1945 г. – в начале XXI в.» – «доктрина сдерживания», «неоконсерватизм», «военно-промышленный комплекс», «ПРО»;

– в теме 3 «Страны Западной Европы (1945 г. – начало XXI в.)» – «неолиберализм»;

– в теме 4 «СССР, новые независимые государства» не используется понятие «волютаризм» (оно есть в «Кратком словаре...», но в тексте соответствующего параграфа не востребовано, то есть, нет «привязки» этого понятия к конкретно-исторической ситуации, и для учащихся оно остается абстрактным); нет упоминания термина «дума» в сюжетах о современной России.

– В тексте соответствующих разделов учебника отсутствуют также такие термины и понятия как «фундаментализм», «красные кхмеры», «информационное общество».

На наш взгляд, было бы уместным выделять (шрифтом или цветом) «нормативные» термины и понятия и давать пояснения к ним по мере изложения материала, в максимально возможном приближении к тому месту в тексте, где они упоминаются.

Кроме того, программа предусматривает умение школьников «составлять политические портреты», «давать собственную оценку деятельности политиков» [1, с. 96-102]. Однако материал учебника не всегда предоставляет им такую возможность, поскольку не приводятся биографические справки (хотя бы краткие!) о тех или иных исторических персонажах, не освещаются основные этапы их деятельности. К примеру, в рамках темы 1, посвященной Второй мировой войне, программа предполагает составление учащимися политических портретов выдающихся военных и политических деятелей той эпохи. В их числе – Г. К. Жуков, А. М. Василевский, а также «общий любимец Красной Армии» К. К. Рокоссовский. Но сведения об этих выдающихся советских военачальниках в соответствующих разделах учебника практически отсутствуют: их имена лишь упоминаются в ряду других имен. Одним из требований программы к теме 5, посвященной странам Центральной и Восточной Европы, является самостоятельная характеристика учащимися деятельности ряда политических лидеров, среди которых Я. Кадар и И. Броз Тито. Однако ни в одном из трех параграфов данной темы их имена даже не упоминаются. Возможно, предполагается самостоятельный поиск школьниками нужной информации, но для этого необходимо указать на источники этой информации, дать список дополнительной литературы к изучаемым темам.

Автор обогатил вниманием некоторые важные проблемы современной истории, в частности, международные отношения после окончания «холодной войны», кризисы, конфликты и войны конца XX – начала

XXI века, а также интеграционные процессы за пределами Европы, которые год от года набирают силу.

Едва ли можно считать удачным название «Установление конституционного строя в странах Латинской Америки» применительно к разделу, где речь идет о демократизации стран данного региона в 1980–1990-е годы (с. 177-178), поскольку наличие конституции и представительных органов власти отнюдь не исключает возможности существования авторитарного режима в том или ином государстве. Современной Кубе автор посвятил лишь 3 строки текста, ограничившись констатацией, что в настоящее время она остается «единственной страной с диктаторским режимом» в Латинской Америке (с. 178). На наш взгляд, все-таки следовало бы упомянуть о той бескорыстной помощи, которую Куба вот уже более 20 лет оказывает украинским детям в рамках программы «Дети Чернобыля». Благодаря этой программе, финансируемой кубинской стороной, на Кубе уже успели пройти оздоровительные медицинские процедуры более 21 тысячи больных из Украины, среди них – более 18 тысяч детей, на лечение которых Куба израсходовала около 400 миллионов долларов [2].

Порой в изложении материала автор допускает некоторые неточности. Так, Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимопомощи между восемью социалистическими странами (т. н. «Варшавский договор» – в тексте параграфа этот термин почему-то не используется) был подписан не в 1965 г. (с. 52), а десятью годами раньше – 14 мая 1955 года. Называть нынешнего президента Российской Федерации Д. Медведева «самым молодым руководителем в истории российского государства» (с. 123), по меньшей мере, опрометчиво. Военные расходы Японии составляют примерно 1% ее валового внутреннего продукта (ВВП), а не бюджета (с. 149); при этом следует учитывать, что по данным Всемирного банка в 2010 г. ВВП Японии составил почти 5,5 триллионов долларов. В настоящее время Либерально-демократическая партия не является правящей в Японии, как это утверждает автор (с. 151), поскольку в 2009 г. она была отстранена от власти Демократической партией, да и саму политическую ситуацию в стране, где премьер-министры меняются практически ежегодно (за последние 5 лет сменилось 6 премьеров), едва ли можно считать «стабильной».

Не очень удачными выглядят подзаголовок к параграфу 19: «Особенности проведения революций в конце 80-х – начале 90-х годов XX в.», а также название параграфа 27: «Развязывание и разжигание “холодной войны”», что, вероятно, обусловлено некорректным переводом с украинского языка соответствующих пунктов школьной программы.

Видимо, этим же объясняется и целый ряд досадных ошибок, встречающихся в тексте учебника: *О. Верт* (вместо «А. Верт» – с. 25), *Лисабонский* (вместо «Лиссабонский») протокол (с. 80), *Людвиг Эргард* (вместо «Эрхард» – с. 96), *Д. Шестакович* (вместо «Шостакович» – с. 109),

Емен (вместо «Йемен» – с. 144), *помещицкое* (вместо «помещичье») землевладение (с. 148), «план *Идзанги*» (вместо «Идзанаги» – с. 149) и др.

Подводя итог, с полным основанием можно констатировать, что учебник состоялся. Он написан на должном методическом и научном уровне, вполне соответствует программе по всемирной истории для XI класса. Полагаем, что этот учебник будет востребован в средней школе.

Литература

1. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. 10-11 класи. Історія України. Всесвітня історія. Профільний рівень. Академічний рівень. Рівень стандарту. – К., 2011.
2. Куба продолжает оказывать помощь украинским детям. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.remedium.ru/news/sng/detail.php?ID=34202/> Доступ – 25.11.2011 г.

4,5 літри путівника парадигмами Візантійської цивілізації Сорочан С. Б. Византия. Парадигмы быта, сознания, культуры: Учебное пособие. – Х., 2011. – 952 с.

Домановський А. М.

Дельфіна кров і бруд узявши в повід,
За духом дух! Ламають кузні повіднь,
Ті кузні імператора златі!
Підлоги танець в мармуру плиті
Здолає лютість заскладного горя,
Ті марева, які ще
Нові видіння кличе,
Дельфіном рване, билом бгане море...
Вільям Батлер Єйтс. Візантія
(переклад А. Домановського)

Нерідко автори рецензій, які, з одного боку, мають бажання якось назвати свій текст, а не просто відбутися скороченням [рец. на кн.] у квадратних дужках, але, з другого, не мають достатнього чуття художнього тексту й простої вигадливості, називають свої дописи (з певними варіаціями) приблизно так: «Вагомий внесок до вивчення...» – і далі по тексту уточнюється, «до вивчення» чого саме було зроблено цей «вагомий внесок». Після написання вже двох різних текстів, що стосуються видання, про яке йтиме мова, і використання у

тих текстах усього поточного боезапасу художніх порівнянь, саме до такої «зважувально-відмірювальної» назви схилилися й мої думки, тим більше, що грубезний (і дуже фізично вагомий!) том рецензованого видання, здавалося б, сам цьому сприяв.

Власне, перш за все саме грубу фізичну вагу цієї книги довелося відчувати усім, хто брав її до рук, а тим більше – носив у студентській чи викладацькій сумці, при чому, зрозуміло не саму-одну, а поруч з іншими книжками, ноутбуком, зошитами, якимись паперами та усілякими різноманітними девайсами, без яких годі увияти собі життя сучасного науковця, викладача чи студента. З огляду на це «зважувальна» назва, як видається, була б цілком справедливою, але її глибинний зміст був би зрозумілим лише читачеві, вже ошчасливленому носінням посібника у власному наплічнику чи рюкзаку впродовж хоча б одного дня. Іншим довелося б пояснювати, що мав на увазі автор рецензії й на що саме він натякав, і навіть найбільш здогадливі перепитували б: «Мається на увазі лише наукова вагомість видання, чи ще щось?»

Випереджаючи це питання, відразу зазначимо, що мається на увазі наукове і навчальне значення перш за все, але не тільки воно одне, але й чимала фізична вага рецензованої книги – 1 кілограм 450 грамів, або, у перекладі на візантійську метричну систему – близько (часом понад, часом трохи менше) 4,5 літр (фунтів). І це, зазначимо, без урахування ваги численних закладок між сторінками, якими, поза сумнівом, наповниться посібник під час читання, і поміток олівцем на берегах роздумів, спричинених змістом видання.

Така увага до суто фізичної ваги рецензованого навчального посібника далеко не випадкова, оскільки саме ця вага є одним з двох найбільших недоліків видання. Справді, працювати з таким посібником, особливо якщо взяти до увагу організацію навчального процесу на певному спецкурсі, може виявитися доволі складно. З методичної точки зору видання цілком придатне для того, щоб і користуватися ним на академічному семінарі під час пари, і для самостійного опрацювання матеріалу студентами вдома, але принести його на заняття і потім відтягти додому сучасному фізично кволому спудею може бути нелегко, особливо коли йдеться про тендітну, мов квітка, дівчину, яка вирішила студіювати науку, означувану німцями як Orchideen-Disziplin. Та й у транспорті цю книгу навряд чи прочитаєш. Втім, може це не такий вже й недолік, бо книга з «орхідейної дисципліни» вимагає не принагідного перегляду похапцем на автобусній зупинці, а повільного вдумливого читання за робочим столом вдома або у читальній залі бібліотеки, з можливістю робити помітки і виписки, звертатися до інших книг та можливостей мережі Інтернет тощо. Про другий же головний недолік згадаємо наприкінці рецензії.

З огляду на згадувані вже два попередні дописи з приводу рецензованої книги і тематичну спрямованість збірки, яку читач тримає зараз в руках, маємо зупинитися головним чином на методичній складовій видання, тим більше, що воно, як це зазначено на титульній сторінці, позиціоноване, перш за все, як навчальний посібник і призначене для того, щоб «навчити мислити, порівнювати, робити особисті висновки, самостійно шукати рішення, формувати власну точку зору і вміння її відстоювати на семінарських і практичних заняттях» (с. 18). Власне, С. Б. Сорочан сам доволі розлого і докладно виклав найважливіші, кардинальні методичні принципи, визначив мету і завдання своєї книги у вступній частині, яку було названо ним «Предисловие, или история учебников» (с. 7-19, особливо с. 15-19). При цьому автор зазначив, що якщо поставлених перед посібником доволі непростих принципів вдалося дотриматися, а головної стратегічної мети досягти, «завдання можна вважати виконаним» (с. 18). Зрозуміло, що наявність такої передмови полегшує життя рецензента, якому достатньо порівняти бажане автором з дійсно наявним у книзі й оцінити, наскільки «виконаним» виявилось поставлене «завдання».

Передусім звертає на себе увагу провідна тема посібника – побут, свідомість і культура візантіїців, яку можна окреслити як суспільно-світоглядне і повсякденне підґрунтя існування Візантійської цивілізації. С. Б. Сорочан має на меті «не так розкрити всі аспекти і докладно, у хронологічній, систематичній послідовності висвітлити політичну, соціально-економічну, культурну історію Візантійської імперії, зануривши при цьому користувача у безкінечну, щільну низку фактів, як у гранично стислій формі показати значення найважливіших з них, навчити, наскільки можливо, творчій роботі, здійснити попереднє діагностування візантійського суспільства як системи, моделі історичного розвитку, пояснити процес історичного руху, особливості, специфіку еволюції «супердержави» середньовіччя, розкрити її сильні і слабкі сторони, а значить, зрозуміти причини блискучих успіхів і фатальних невдач, які в підсумку привели до трагічної загибелі Імперії» (с. 18).

Як видається, авторові цілком вдалося досягти поставленої мети. Посібник дозволяє відтворити образне, стереоскопічне, або, зрозумілішою сучасному поколінню мовою – 3D-образ Візантійської цивілізації, який охоплює фактично всі сторони життя ромейського суспільства – від «шлунку» і «м'язів» економіки сіл і міст країни, «голови» та «скелету» державного апарату імперії до «серцево-судинної системи» і «легень» мікроструктур суспільства, «шкіри, волосся і в цілому зовнішнього вигляду» побуту і повсякденного життя, а також «таємничої душі» ментальності та релігійного світогляду. Книга заслуговує на увагу вже хоча б тому, що подібних видань, доступних російськомовному читачеві – обмаль, а ті, що стали класикою, є аж ніяк не підручниками, а скоріше

узагальнюючими науково-популярними нарисами [1-12]. Останні, до того ж, у переважній більшості або стали бібліографічної рідкістю, або давно і добре відомі поціновувачам Візантії, котрі радо дізнаються з рецензованого видання чимало нового, того, чого не знайти у прекрасних, але написаних ще у 1960-1980-ті рр. працях А. П. Каждана, Г. Г. Литавріна, М. А. Поляковської, А. А. Чекалової, Д. Т. Райса, Т. Т. Райс, А. Гійу та інших відомих візантиністів.

Звертає на себе увагу насиченість посібника конкретно-історичним матеріалом, який автор наводить не лише на підставі новітніх досягнень сучасної візантиністики і багатой спадщини з кращих узагальнюючих праць вітчизняних та закордонних дослідників (див.: с. 17), але й безпосередньо з історичних джерел. Чимало фактів, згаданих у виданні, якщо й не подано вперше, то, принаймні, вони зовсім нечасто потрапляють на сторінки не лише узагальнюючих книг, але й спеціалізованої візантинознавчої літератури. Скажімо, мало хто зі студентів-істориків, і, тим більше, ширшого загалу читачів знає про те, що у Візантії «бідняки не гребували м'ясом «понтійської свині» – дельфіна або морської свині, неприємним через його специфічний присмак і запах» (с. 288). Спитаймо себе, чи знав про це Вільям Батлер Єйтс у знаковій для англомовної літератури поемі «Візантія», пишучи про «дельфіна кров і бруд», осідлавши які мчали «за духом дух» («Astraddle on the dolphin's mire and blood, / Spirit after spirit!») примари зниклої ромейської цивілізації? І якщо встановити, що знав чи навіть що не знав, то чи не відкривається перед нами нові, неочевидні раніше смисли цих його поетичних рядків?

Так само знання того, що дзвони у монастирях і храмах Візантії майже не використовувалися аж до пізньовізантійської доби дозволяє уточнити, поза сумнівом талановитий, але неточний переклад останнього рядка шойно згадуваної поеми «Візантія» В. Б. Єйтса, здійснений Олександром Мокровольським. Англійський текст ірландського поета «That dolphin-torn, that gong-tormented sea» український перекладач передає як «Дельфіном рване, дзвоном бгане море» [13], хоча в оригінальному тексті прямо згадано «gong», а не «bell», і в російськомовному перекладі Григорія Кружкова рядок подано як «Удары гонга рвутся и гудят...» [14, с. 195]. Знаючи, що замість дзвонів або гонгу у Візантії використовувалося било – дерев'яний, зазвичай горіховий брус (симадр, симантрон, ксилон) або металевий диск, по якому били спеціальною стукалкою (с. 403), можемо дещо уточнити переклад О. Мокровольського, запропонувавши власний: «Дельфіном рване, билом бгане море».

Як бачимо, згадувані у книзі С. Б. Сорочана реалії візантійської цивілізації можуть знайти плідне застосування й у такій, здавалося б, далекій від історичної науки справі, як інтерпретація і переклад

поетичних творів. При цьому книга не надто перенасичена малозрозумілими деталями, виклад здійснено таким чином, що читач не вкидається невідомою силою до абсолютно невідомого йому світу, в якому важко, а то й зовсім неможливо розібратися, а немов би поступово вводиться до цього світу дбайливим, завбачливим і запопадливим екскурсоводом, готовим відповісти на будь-яке питання чи розтлумачити будь-який незрозумілий термін, ідею, поняття чи явище, докладніше розповісти про кожну згадувану особу, народ, місцевість тощо.

Цим рецензована книга певною мірою нагадує яскраво написаний путівник «В поисках Константинополя. Путеводитель по византийскому Стамбулу и окрестностям» [15]. І нехай книга С. А. Іванова присвячена передовсім матеріальним, архітектурним і мистецьким решткам Візантії в сучасному турецькому мегаполісі, а С. Б. Сорочана – найрізноманітнішим аспектам побутування в часі більш глобально окресленої Візантійської цивілізації, обидві вони, кожна по-своєму, але однаково вдало ведуть читача до світу середньовічних ромеїв.

Важко, мабуть, буде зрозуміти без спеціального поклику, кому саме з двох названих науковців – російському чи українському – належать такі слова: «Я люблю «смачні» історії і буду розповідати їх вам так, як вони донесені в джерелах. Нехай часом вони здадуться вам надто анекдотичними чи недостатньо середньовічними – прошу повірити, що все до найдрібнішої деталі взято з візантійських документів, листів, історичних творів, віршів, памфлетів і житій. Усі факти я намагався вивіряти за джерелами і найновітнішою науковою літературою» [15, с. 7].

Жанр путівника давно вже давно і добре освоєний і самим С. Б. Сорочаном у його добре відомих «Прогулянках по Херсонесу без экскурсовода» [16-19] і чи не з цих прогулянок, зокрема, й виріс задум створення ширшого путівника не лише археологічними рештками одного з яскравих провінційних візантійських міст, але й усім незмірним простором Візантійської цивілізації в цілому? Зауважимо, що й у випадку рецензованого посібника у С. Б. Сорочані, як і у випадку путівника Херсонесом, продовжує говорити професійний археолог, прискіпливий до найдрібніших деталей, але тепер це вже археолог, який працює не з матеріальними, а з ментальними рештками загиблого світу.

Так, важливу роль у справі «уведення» читача до реалій Візантійської цивілізації відіграє у посібнику С. Б. Сорочана розлогий, такий, що займає майже половину книги «Словник імен, назв і термінів» (с. 362-796). При цьому це не просто додаток, а посібник в посібнику, з яким активно працює читач, і який, відповідно, працює на читача. Саме сюди потрапили «відповіді екскурсовода Візантією» на ті питання «екскурсанта», які можуть виникнути під час екскурсії. Читач має змогу самостійно обирати «точку входу» до словника, пропускаючи ті терміни, які йому добре відомі й зосереджуючи увагу на незрозумілих.

Такими «точками входу» або «гіперпосиланнями» («лінками») є виділені масним курсивом терміни. Скажімо, на початку розділу «Рецепти щастя» у параграфі «Надія і опора», присвяченому візантійській сім'ї, цілком можна пропустити загальновідомі поняття «заручини» чи «вінчання», але навряд чи непідготовленому читачеві будуть зрозумілими згадані далі «сингеніс», «анхистейя», «іофесія» чи «адельфопойя». Кожен з цих термінів розтлумачений у «Словнику», причому система «гіперпосилань» діє й у самому цьому додатку, що перетворює всю книгу на своєрідний гіпертекст, в якому читач може рухатися так, як тільки йому заманеться. В цьому плані, так само як і у рівні охоплення та глибини знання матеріалу, якості написання статей цей словник значно перевершує підготовлений колективом російських авторів «Византийский словарь» [20].

Наявність такого роду перепосилань дозволяє легко створити на основі рецензованого посібника його електронну версію, яка буде ще зручнішою в користуванні і значно «легшою», а точніше – невагомою, віртуальною. Залишається лише висловити сподівання, що невдовзі це станеться.

Важливу роль відіграють також і інші принципи графічного структурування тексту. Скажімо, додаткову інформацію ілюстративного плану наведено у посібнику курсивом – вона зазвичай займає від одного абзацу до сторінки чи трохи більше. Наприклад, згадавши про те, що за сприятливих обставин імператорський трон у Візантії могла посісти людина далеко не знатного походження, С. Б. Сорочан курсивом наводить інформацію про окремих візантійських василевсів, які піднялися до вершин влади з соціальних низів ромейського суспільства (с. 46-47). І вже від читача залежить – чи знехтувати цим ілюстративним пасажем, чи приділити йому більше уваги. Це, поза сумнівом, оптимізує роботу з посібником, робить її зручнішою як для студента, так і для викладача.

Важливою складовою посібника є блоки питань, якими завершується кожний з розділів. Ці питання сформульовано таким чином, що вони дозволяють не тільки перевірити рівень засвоєння матеріалу відповідного розділу, але й спонукають до самостійної інтерпретації й погляду на означені питання і проблеми під іншим ракурсом, з іншої точки зору, ніж та, яку висловив сам автор посібника. Питання змушують замислюватися, не погоджуватися і дискутувати, шукати власні відповіді, а не послуговуватися готовими.

Ще більшою мірою це проявляється також у своєрідній хрестоматії після кожного з розділів, позначеній заголовком «Увага, джерело!». Як справедливо зазначає сам С. Б. Сорочан, звернення до джерел має бути обов'язковим: «Це дозволяє не лише оживити, а інколи – уточнити, доповнити розповідь, але дає можливість відчувати колорит епохи, почути заповітне «шелестіння часу», посилити відчуття достовірності фактів, що вивчаються, нарешті, що особливо важливо, привити перші навички

критичного аналізу» (с. 19). Останньому вельми сприяють також і питання до кожного з блоків джерел, сформульованих таким чином, щоб поєднувати теоретичні знання, застосовувати теоретичні знання, здобуті під час попереднього ознайомлення з відповідним розділом, для аналізу текстів наведених джерел.

Саме ці методичні прийоми і головні принципи структурування навчального тексту, запропоновані С. Б. Сорочаном, було застосовано й у підготовленому колективом авторів підручнику «Історія Візантії. Вступ до візантиністики» [21], завдяки чому два видання цілком можуть використовуватися у навчальному процесі у якості цілісного навчально-методичного комплексу.

Нарешті, відзначимо наявність у посібнику майже вичерпних списків виданих в перекладах російською та українською мовою джерел з історії Візантії, а також основної навчальної і спеціальної літератури узагальнюючого характеру, розлогого переліку додаткової літератури, словників і довідників, бібліографічних покажчиків і, нарешті, художніх літературних творів з історії Візантії. Не обійшлося тут, щоправда, без окремих казусів. Наприклад, роман В. Галєчяна і В. Ольшанецкого «Візантія», дія якого розгортається одночасно у середньовічній Візантії та Москві сьогодення, потрапив чомусь до «основної навчальної і спеціальної літератури» поряд з підручниками (с. 836, позиція № 798; див. також с. 17, прим. 1, де цю книгу згадано у переліку «численних загальних, синтезуючих спеціальних праць, фундаментальних, особливо академічних видань з історії Візантії» (с. 16)).

Цінним додатком є також каталог Інтернет-ресурсів з історії Візантії, хоча, як показує досвід, далеко не всі наведені в ньому лінки залишилися активними на сьогодні. Часту «смерть» візантиністичних Інтернет-проектів зазначає у спеціальному дослідженні Н. І. Бистріцкій: «Як це не сумно, під час дослідження з'ясувалося, що близько 25 % доступних раніше ІР (інформаційних ресурсів – А.Д.) з нашої тематики припинили існування. Особливо це стосується ІР у США і Великобританії» [22, с. 53]. Ще один додаток – «Хронологізований перелік агіографічних джерел (перосналії)» (с. 354-361) – містить чи не найповніший російськомовний перелік Житій святих – літературних творів, багатих на барвисті згадки різноманітних побутових реалій візантійського суспільства. Пильна увага С. Б. Сорочана до цих джерел дозволяє порівнювати його посібник з відомою і високо поцінованою сучасними візантиністами книгою А. П. Рудакова [1; 2], відзначаючи чимало подібного у наукових методах аналізу джерел і творчих прийомах написання тексту в обох науковців.

Вартує також звернути увагу на вісім кольорових мап, спеціально розроблених для підручника співробітником Наукової бібліотеки імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса

Шевченка Д. В. Лукінім. Нарешті, маємо згадати і про додаток «Візантійські грошові одиниці, одиниці вимірів та їхні еквіваленти» (с. 350-353), завдяки якому, зокрема, можна також виміряти вагу посібника С. Б. Сорочана у візантійських літрах. Якщо ж, віддаючи належне високому навчально-методичному і науковому рівню книги, оцінити її на вагу золота, отримаємо для золотої таки доби Візантійської цивілізації – часів Македонської династії наприкінці X – на початку XI ст. – суму, що становитиме приблизно 324 золоті номісми. Книга, попри окремі недоліки і друкарські помилки, є, поза сумнівом, справжнім шедевром майстра, гідним імператорських золотих ювелірних кузень. Але саме одна з ознак шедеву – унікальність, побутування у єдиному і неповторному екземплярі є другим найбільшим недоліком посібника. Виданий вкрай мізерним накладом, він став бібліографічною рідкістю вже на виході з типографії. Залишається лише сподіватися на появу його електронного видання, виправленого, поліпшеного і доповненого. Доповненого, перш за все, ілюстраціями, яких дуже бракує для того, щоб унаочнити передовсім матеріальні, але також ментальні образи Візантії –

Ті марева, які ще
Нові видіння кличе,
Дельфіном рване, билом бгане море...

Література

1. *Рудаков А. П.* Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. – М., 1917.
2. *Рудаков А. П.* Очерки византийской культуры по данным греческой агиографии. – СПб., 1997.
3. *Безобразов П. В.* Очерки византийской культуры. – Пг., 1919.
4. *Каждан А. П.* Византийская культура (X-XII вв.). – М., 1968.
5. *Каждан А. П.* Византийская культура (X-XII вв.). – СПб., 2006.
6. *Литаврин Г. Г.* Как жили византийцы. – М., 1974.
7. *Литаврин Г. Г.* Как жили византийцы. – СПб., 1997.
8. *Поляковская М. А., Чекалова А. А.* Византия: быт и нравы. – Свердловск, 1989.
9. *Райс Д. Т.* Византийцы. Наследники Рима/ Пер. с англ. Е. Ф. Левиной. – М., 2003.
10. *Гийу А.* Византийская цивилизация / Пер. с франц. Д. Лоевского; Предисл. Р. Блока. – Екатеринбург, 2005.
11. *Райс Т. Т.* Византия. Быт, религия, культура / Пер. с англ. О. О. Дмитриевой. – М., 2006.
12. *Чекалова А. А., Даркевич В. П.* Культура Византии IV-XII вв.: Быт и нравы. Прикладное искусство. – М., 2010.
13. *Єйтс В. Б.* Плавання до Візантії / Пер. О Мокровольського // Вибрані твори: Поезії, поеми та драми. – К., 2004.

14. *Йейтс У. Б.* Византия / Пер. англ. Г. Кружкова // Плавание в Византию. – СПб., 2007.
15. *Иванов С. А.* В поисках Константинополя. Путеводитель по византийскому Стамбулу и окрестностям. – М., 2011.
16. *Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В.* Жизнь и гибель Херсонеса. – Харьков, 2001.
17. *Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В.* Жизнь и гибель Херсонеса. – Севастополь, 2006.
18. *Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В.* Херсонес – Херсон – Корсунь. Путешествие через века без экскурсовода. – К., 2003.
19. *Сорочан С. Б., Зубарь В. М., Марченко Л. В.* Херсонес Таврический. Краткий путеводитель по городу. – Х., 2007.
20. Византийский словарь: в 2 т. / Сост., общ. ред. К. А. Филатова. – СПб., 2011. – Т. 1-2.
21. *Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б., Лильо І. М., Мельник М. М., Сорочан С. Б., Файда О. В.* Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. – Львів, 2011.
22. *Быстрицкий Н. И.* Развитие византиноведческих информационных ресурсов // Российское византиноведение: Традиции и перспективы. Тезисы докладов XIX Всероссийской научной сессии византинистов. – М., 2011. – С. 49-54.

Галопом по Европам ...

Гісем О. В., Мартинюк О. О. Всесвітня історія. Новий час (XV–XVIII ст.). 8 клас: Підручник для загальноосвіт. навч. закл. – Х. Видавництво «Ранок», 2008. – 256 с.: іл.

Духопельников В. М., Дьячков С. В.

Появление новых школьных учебников во все времена являлось важным событием культурной жизни страны. Особый интерес у специалистов и общественности, как правило, вызывают новые учебники по истории. В советские времена лучшие школьные учебники удостоивались высших государственных наград. Приятно вспомнить, что Государственной премии СССР был удостоен учебник по истории средних веков харьковских учителей-методистов Е. В. Агибаловой и Г. М. Донского [1]. Кстати, эта выдающаяся учебная книга и ныне с успехом переиздается в Российской Федерации [2]. К этому учебнику изданы методические пособия, поурочные планы, рабочие тетради. Иными словами, жизнь учебника продолжается. К сожалению, среди новых украинских учебников по

всемирной истории, которые являются победителями всеукраинского конкурса, претендентов на такое долголетие, мягко говоря, немного. К сожалению, и рецензируемый учебник столь плодovitых авторов как А. В. Гисем и А. А. Мартынюк сегодня не имеет серьезных оснований для претензий на долгую жизнь в школе.

Содержание. Среди достоинств учебника следует выделить его соответствие требованиям программы, которая, впрочем, оставляет желать много лучшего. Стремление поделиться своими обширными знаниями привело авторов к чрезмерному росту объемов учебных текстов. Объем параграфов учебника значительно превышает допустимые нормы. Например, § 1 содержит около 16 тысяч знаков (при норме 12-13 тысяч), § 10 – более 20 тысяч, § 20 – более 21 тысячи и т.п.

При чтении текста учебника ощущается некая поспешность в изложении материала и поэтому его последовательность далека от совершенства. Например, в § 3 «Материальный мир и общество» школьникам предлагаются определения «капитала», а затем и «капитализма», как социально-экономического строя, в котором основными социальными слоями (?) являются наемные работники и буржуазия. «Фонарики» с этими определениями размещены в тексте «Рыночные отношения и крестьяне» (?) [с. 25-26]. Кто такие «наемные рабочие» и «буржуазия» авторы рассказывают позднее, в других пунктах параграфа.

Зарождающийся капитализм в изложении А. В. Гисема и А. А. Мартынюка напоминает общество взаимопомощи, где буржуазия «использует труд наемных рабочих». Кстати, далеко не все «предприниматели» относятся к «слою» буржуазии, как утверждают авторы учебника [с. 27]. С какой целью «предприниматели предпринимали» и «использовали наемных рабочих» остается только догадываться. Вслед за авторами программы, А. В. Гисем и А. А. Мартынюк избавили школьников от главных понятий классической политической экономии («прибыль» и «эксплуатация»), и в результате - вместо капитализма получили манную кашу. В целом, складывается впечатление, что § 3 авторы не закончили. В обществе раннего Нового времени не оказалось места для феодалов. Мимоходом, единожды упоминаются дворяне и духовенство. В изложении авторов в европейских городах не осталось городских ремесленников, а также интеллигенции и других жителей [с. 23-27].

Не всегда хватает четкости в формулировках и определении опорных понятий. Например, «абсолютизм» справедливо трактуется как форма единой неограниченной власти. Осуществляя власть, монарх опирается преимущественно на дворянство [с. 52]. Однако в начале учебника авторы утверждали, что абсолютизм отвечал интересам «новых социальных слоев» [с. 5]. Логичнее все же предположить, что

абсолютизм отвечал интересам тех «слоев», которые стояли у власти. В другом случае, «*Реформация*» трактуется как церковно-религиозное (?) и социально-политическое движение, направленное «*против католической церкви*» [с. 37]. Но во введении А. В. Гисем и А. А. Мартынюк представляют Реформацию как движение «*за переосмысление роли католической церкви в обществе*» [с. 5].

К сожалению, в учебнике А. В. Гисема и А. А. Мартынюка много фактических ошибок. Авторы вводят школьников в заблуждение, утверждая, что арабы полностью контролировали Египет и Красное море и, тем самым, препятствовали европейцам в их стремлении торговать со странами Востока [с. 7]. На самом деле затухание трансконтинентальной торговли Запад – Восток началось после развала Золотой Орды, которая (вместе с генуэзцами и венецианцами) обеспечивала надежное функционирование северной ветви Великого Шелкового пути. Основные же проблемы для европейских купцов создавали Османская Турция и султанат мамлюков в Египте (до 1517 г.). В стране фараонов в это время правили мамлюки династии Бурджи, т.е. черкесы, «лица кавказской национальности». Именно политика мамлюков привела к параличу трансконтинентальной торговли по Красному морю. В явном противоречии с абсолютным большинством источников название § 22 «*Московское государство на рубеже XVII – XVIII вв.*». В указанное время упомянутое государство и страну во всех документах называли Россией. В некоторых случаях А. В. Гисем и А. А. Мартынюк неоправданно выходят за пределы, ограниченные государственными требованиями. Так, изучая последствия Великих Географических открытий [с. 21], авторы используют новомодный среди историософов термин «*новоевропейская цивилизация*» - понятие проблемное, спорное, неустоявшееся.

Серьезные проблемы возникают у авторов учебника при изложении истории восточных стран. Трудно согласиться, например, с утверждением А. В. Гисема и А. А. Мартынюка с тем, что Океания входит в понятие «Восток», - это новое слово в ориенталистике. Дело в том, что под «Востоком» понимают цивилизации Евразии и Африки, которые отличались от европейских сообществ. Океания в XVI – XVIII вв. не относилась к территориям цивилизованного мира и находилась в состоянии первобытности. Резкое возражение вызывает авторская формулировка «*типичнейшие цивилизации Востока*». На Востоке не было типичных цивилизаций, - они решительно отличались друг от друга, также как и от европейских цивилизаций. Авторы явно перемудрили, пытаясь наделить Восток неким «имиджем».

Трудно согласиться с классификацией восточных цивилизаций, приведенной в учебнике (*ближневосточно-мусульманская, индийско-южно-азиатская и китайско-дальневосточная*) [с. 222]. В основу этой

классификации положен этно-географический принцип, который не выражает сущности цивилизаций. Упомянутая в учебнике «ближневосточно-мусульманская» цивилизация охватывает лишь меньшую часть исламских стран. В данной трактовке «выпадают» Иран, Средняя Азия и Северная Африка, которые в изучаемый исторический период были важнейшей составной частью исламского мира. В учебной и научной литературе принято все же выделять арабо-мусульманскую, индо-буддийскую и китайско-конфуцианскую цивилизации.

В многословных размышлениях о сущности восточного государства авторы забыли о возрасте своих читателей и широко использовали наукообразную лексику: «восточная модель», «феномен власти», «властные структуры», «обратный механизм», «власть-собственность» и т.п. [с. 222-223]. Таким образом, эта часть текста неинтересна и недоступна для понимания обычного восьмиклассника. Как известно, непонимание и неприятие учебного материала в итоге переносится на учебный материал в целом.

Значительное внимание А. В. Гисем и А. А. Мартынюк уделяют *частной собственности на Востоке*, признавая, при этом, что она играла второстепенную роль [с. 224-225]. В этом плане уместным будет вспомнить, что на Востоке частная собственность в ее европейском понимании отсутствовала. «Восточный» индивидуум никогда *не был собственником*, но являлся лишь *владельцем*. Иными словами, на Востоке не существовало никакой частной собственности на землю, но имело место, как частное, так общественное владение и пользование землей. Собственность на Востоке выступала в двух формах. *Собственность на территорию* с подвластным населением, иными словами *собственность на налог*. Этой собственностью обладал правитель, а также обслуживавший его административный аппарат, олицетворявший государственную власть. Вторая форма - *собственность на землю как объект хозяйствования*. Этой собственностью распоряжался класс землевладельцев-налогоплательщиков. Этот класс был социально и экономически дифференцирован (от крестьян-общинников до крупных помещиков). Разумеется, указанные выше научно-теоретические выкладки сделаны отнюдь не для школьных учебников. Впрочем, посвящать значительную часть параграфа «второстепенному» понятию также вряд ли оправдано.

Восточный город в § 26 подробно и добротнo описан авторами в специальном пункте. Однако здесь мы не нашли главного. В чем отличие восточного города от западноевропейского? Города в странах Востока были полностью интегрированы в систему рентных отношений деспотического государства. В отличие от западноевропейских городов, восточные города, обладая огромным промышленно-финансовым

потенциалом, так и не стали питательной средой для зарождения капиталистического способа производства.

Откровенно слабо написан раздел § 26, посвященный характеристике сословий (?) восточных государств. Авторы предложили читателям абсолютно искусственную конструкцию сословно-иерархической структуры восточных государств и стран, которую невозможно применить ни к одной из реально существовавших на Востоке общественных систем [с. 226-227].

Первые же строки параграфа, посвященного Китаю и Индии в XVI – XVII вв. ставят читателя в затруднительное положение: «*В XVI ст. в Китаї правила імператорська династія Мін. Китайська імперія охоплювала територію сучасних внутрішніх провінцій Китаю та частину Маньчжурії*» [с. 238]. Чтобы усвоить предложенную информацию восьмикласснику необходимо обратиться к разнообразной дополнительной литературе. Когда была основана династия Мин, и при каких обстоятельствах? Что такое «современные внутренние провинции Китая»? Где находится Маньчжурия? Ведь карты Китая и Индии в учебнике нет. На наш взгляд, такой подход к изложению материала в школьных учебниках недопустим. Далее, следует серьезная фактическая ошибка: «*Усі землі в імперії Мін поділялися на державні та приватні*» [с. 239]. В отношении Китая в изучаемое время о частной собственности на землю говорить не приходится. Земельный фонд Китая состоял из двух неравных частей. *Минь-тянь* (народная) земля – общинные земли, на которых жили и работали крестьянские общины, обязанные выплачивать ренту-налог в казну и нести другие повинности. *Гуань-тянь* (казенные, служебные) земли, составлявшие 15-20% всего земельного фонда. Эти земли обеспечивали содержание двора, высшей знати, чиновничества на условиях временного, условного, служебного владения. Это основополагающие, классические знания, которыми владеют студенты III курса университета. Их нельзя игнорировать и предлагать школьникам авторские фантазии.

«Индийская часть» § 28 посвящена исключительно исламской империи Великих Моголов [с. 243-247]. В тексте параграфа невозможно установить «срок жизни» этой действительно великой державы. Школьники так и не узнают, что наряду с Моголами и одновременно с ними, существовали и другие выдающиеся индийские государства, причем многие из них оставались верными индуизму и буддизму. Хотя бы одной фразой упомянуть об этом следовало.

В разделе, посвященном Востоку, особенно много мелких фактических ошибок и откровенных ляпов. Известные османские ученые *Эвлия Челеби* и *Хаджи Халиф* творили не в XVI в. [с. 233], а в следующем, XVII в. Главные свои путешествия Э. Челеби совершил во второй половине этого века [3, с. 7-8]. Выдающегося турецкого

архитектора XVI в. следует все же называть *Ходжа Синан*, а не Коджа Симан [с. 233; см.: 4, с. 99]. Невозможно согласиться с утверждением А. В. Гисема и А. А. Мартынюка о том, что морские экспедиции китайцев в страны Индийского и Тихого океанов под руководством Чжэн Хэ (1405-1433 гг.) проходили *одновременно (?)* с путешествием Колумба (1492 г.) [с. 241]. Китайцы и в плане Великих Географических открытий обошли европейцев почти на столетие. Мнение авторов о том, что в Новое время китайская философия и литература получили широкую популярность в Европе [с. 243] решительно противоречит устоявшимся и хорошо известным данным. Источники свидетельствуют о скудных культурных и торговых контактах Европы с маньчжурской династией Цин, правители которой придерживались политики самоизоляции [5, с.427-438].

Поспешность авторов, отсутствие критического подхода к тексту ощущается во многих параграфах учебника. Например, рассказывая о тяготах и проблемах повседневной жизни европейцев в XVII в., авторы приводят ужасающие числа людских потерь от эпидемий и войн. Простой арифметический подсчет, приведенных в тексте данных, показывает, что к концу века Европа должна была обезлюдеть [с. 29-30]. А. В. Гисем и А. А. Мартынюк явно сгущают краски, утверждая, что уже в середине XVII ст. Польша находилась на грани исчезновения с политической карты Европы [с. 130]. По крайней мере, на внешнеполитической арене Польша еще более 50 лет успешно противостояла российскому государству, казацко-татарской коалиции, Османской державе и Швеции.

Многолетняя работа в школе с разными учебниками позволяет нам делать некоторые наблюдения и сопоставления. Вот одно из них.

Учебник А. В. Гисема и А. А. Мартынюка: «У 1771 р. підприємець Річард Аркрайт заснував підприємство, де прядильні машини рухалися за допомогою водяного колеса. Це була вже не мануфактура, а перша в історії фабрика.

На фабриці Аркрайта було встановлено декілька тисяч верстатів і працювали 300 робітників. Через 20 років подібних фабрик в Англії налічувалося 150. А втім, фабрики не могли витіснити мануфактури, оскільки були прив'язані до зручних місць на річках. Потрібен був універсальний двигун. Таким двигуном стала парова машина, створена Джеймсом Ваттом у 1784 р. Паровик більш як на століття став основним двигуном» [с. 160].

Учебник под редакцией А. Л. Нарочницкого: «В 1771 г. ловкий делец Ричард Аркрайт, присвоивший себе изобретение прядильных машин, основал предприятие, где машина, подобная «Дженни», приводилась в движение при помощи водяного колеса. Это была уже не мануфактура, а первая в истории фабрика – промышленное предприятие, где основные операции осуществляет система машин.

На фабрике Аркрайта было установлено несколько тысяч веретен и работало до 300 человек. Рабочие здесь управляли машинами, подавали сырье (хлопковую вату), собирали и паковали готовую продукцию. Через 20 лет в Англии было уже 150 фабрик, и они постепенно вытесняли мануфактуру.

Однако окончательный переход от мануфактуры к фабрике произошел тогда, когда был изобретен двигатель, который можно было использовать в любом месте, а не только на берегу реки. Таким двигателем стала паровая машина. Ее создал и к 1784 г. усовершенствовал лаборант и механик университета в Глазго Джеймс Уатт» [с. 23].

При переводе с русского на украинский язык была допущена досадная ошибка. Слово *веретено* было переведено как *станок*, т.е. по-украински «*верстат*». Вот и получилось, что 300 работников фабрики Аркрайта умудрялись обслуживать «тисячі верстатів». В данном случае, свои наблюдения рецензенты оставляют без комментариев.

Иллюстрации и наглядность. К числу очевидных достоинств учебника А. В. Гисема и А. А. Мартынюка следует отнести качественно выполненные, информативные политические карты, помещенные среди соответствующего учебного текста [с. 12-13, 82, 91, 126, 136, 152, 212, 231 и др.]. Карты выдержаны методически и содержательно, они позволяют не только иллюстрировать основные положения текста параграфов, но и организовать самостоятельную работу школьников в классе и дома.

Иллюстративная часть учебника обширна и разнообразна. К сожалению, лишь немногие иллюстрации можно признать удовлетворительными по качеству. На многих иллюстрациях изображения лишь угадываются. А поскольку, зачастую, иллюстрации сопровождаются невразумительными подрисовочными подписями, то их «полезность» стремится к нулю. Впору выпускать пособие для учителя с комментариями к иллюстрациям.

Стр. 50. «*Товариство Ісуса*» - на фрагменте картины изображен папа Павел III, утвердивший устав «Общества Иисуса» и благословляющий И. Лойолу.

Стр. 63. «*Розвиток торгівлі*» - на картине эпохи Раннего Нового времени изображен неведомый нам приморский (?) город, а также корабли у причала. Надо полагать, что все это иллюстрирует бурное развитие торговли во Франции XVI в.

Стр. 65. «*Битва біля Лепанто*» - ученикам следует объяснить, что эта битва не имеет отношения к развитию Испании на рубеже XV-XVI вв. [с. 63-64], но ее можно использовать при изучении правления Филиппа II [с. 68].

Стр. 75. «Амстердам – центр банківської справи» - школьники должны понимать, что изображение группы людей в черных плащах и черных шляпах во внутреннем дворе богатого городского здания убедительно свидетельствует о бурном развитии банковского дела в Амстердаме.

Стр. 80. «Обгороджування» - стрижка овец батраками (?) под присмотром владельца стада (?), со всей очевидностью иллюстрирует процесс огораживания в Англии.

Стр. 80. «Селянське повстання» - на средневековой миниатюре изображен Уот Тайлер – предводитель восстания английских крестьян в 1381 г. К проблемам экономического развития Англии в XVI в. иллюстрация отношения не имеет.

Стр. 139. «Армія Івана Болотникова» - восьмиклассникам необходимо объяснить, что разноцветное пятно с этой подписью является репродукцией картины Г. Н. Горелова «Восстание Болотникова».

Стр. 167. «Протестантська карикатура» - ученики должны легко догадаться, что карикатура изображает принудительное, насильственное возвращение гугенотов в католичество.

Трудно поверить, что высококвалифицированные специалисты А. В. Гисем и А. А. Мартынюк могли пропустить такие погрешности в печать. Поспешность и небрежность в оформлении учебника обнаруживается также тем обстоятельством, что многие иллюстрации никак не связаны с текстом. Например, в § 26 помещена фотография «Тріумфальна брама Чаурмінара у Хайдарабаді» [с. 224]. Действительно, Чарминар - это выдающийся памятник индо-мусульманского зодчества, известный как «Мечеть четырех минаретов», является украшением и главной достопримечательностью Хайдарабада. Однако в учебнике нет ни слова о султанате Голконда, столицей которого в XVI в. был Хайдарабад. С какой целью помещена эта фотография, а также миниатюра с изображением одного из султанов Голконды [с. 226] остается загадкой.

Нет единообразия в оформлении подписей к рисункам. В большинстве случаев авторы картин в подрисовочных подписях не указываются, однако иногда делаются исключения. При этом инициалы и фамилия художника могут стоять перед названием картины, а в некоторых случаях после названия [ср. с. 188 и с. 190].

Методическое обеспечение. Бесспорно, методический аппарат является наиболее сильной частью учебной книги А. В. Гисема и А. А. Мартынюка. Каждый параграф предваряется вопросами и заданиями, которые должны подготовить школьника к восприятию нового материала. В тексте выделяются главные мысли авторов, основные термины и понятия, предлагается дополнительная информация и свидетельства источников. В конце параграфа изложены

выводы. Задания к изученному материалу многочисленны и разнообразны. Они позволяют учителю проверить усвоение знаний с помощью вопросов различного уровня сложности, включая творческие задания. В тексте предлагается много разнообразных таблиц, схем, планов, что, безусловно, способствует усвоению и осмыслению нового материала. К числу полезных дополнений к основному учебному тексту учебника следует отнести *«Плани-схеми для самостійної роботи із підручником і додатковою літературою»* [с. 252-253].

В соответствии с требованиями программы в учебнике предлагаются задания для тематического оценивания, что облегчает работу учителя на уроках обобщения и позволяет организовать разные виды деятельности школьников. Что касается тестовых заданий, то этот примитивный вид проверки изученного материала, подразумевающий использование ручки или карандаша, в учебной книге неуместен, поскольку она является школьным имуществом. Решение тестов в устной форме малоэффективно.

Обилие методических материалов, порою чрезмерное, неизбежно приводит к появлению заданий некорректных или трудновыполнимых. Например, в § 14 «Литература и наука» (задание 15) авторы предлагают школьникам: *«За додатковою літературою познайомтеся з біографіями М. Коперніка, Дж. Бруно та Г. Галілея. На прикладах життя та діяльності трьох великих астрономів висловіть власну думку про те, у чому в той час виявлялася особиста мужність людини»* [с. 123]. Во-первых, такие задания в обязательном порядке должны подкрепляться списком рекомендуемой литературы, что рецензируемым учебником не предусмотрено. Во-вторых, личный многолетний опыт работы в школе показывает, что выполнение заданий такой сложности по силам единицам, и вряд ли оно уместно в учебнике, рассчитанном на «пересічного школяра». Типичным примером некорректного задания может служить вопрос 3, который призван актуализировать изучение истории Китая и Индии в XVI-XVII вв. в § 28 [с. 238]. Ученикам предлагают вспомнить, когда и как произошло завоевание Индии? О каком завоевании идет речь? Арийцев? Гуннов-эфталитов? Арабов? Махмуда Гезневида? Делийских султанов? Монголов? Тимура? Вопрос 4: *«Хто першим із європейців знайшов шлях до Індії?»* Правильным будет ответ: *«Александр Македонський»*. Но на него ли рассчитывают авторы учебника?

Методически бесполезной выглядит так называемая «Энциклопедическая страничка», которая завершает материал, предназначенный для тематического оценивания. Например, на весь разворот страниц 250 - 251 помещена фотография Тадж-Махала, а также десять (?) дат, связанных с историей Китая, Индии, Турции и Персии. Вот и все. Все даты дублируются хронологическими таблицами на форзацах учебника. В чем проявляется «энциклопедичность» этой «странички»

остається загадкою. Така ж загадочність характерна і для остальных «Энциклопедических страничек» [с. 100-101; 148-149; 220-221].

Выше изложенный обзор достоинств и недостатков учебника А. В. Гисема и А. А. Мартынюка по всемирной истории (XV – XVIII вв.) позволяет полагать, что дальнейшее использование учебника в общеобразовательных школах Украины возможно только после серьезной работы по устранению очевидных и многочисленных недостатков в содержании и оформлении учебной книги.

Литература

1. Агибалова Е. В., Донской Г. М. История средних веков: 6 класс. – М., 1981.
2. Агибалова Е. В., Донской Г. М. История средних веков: 6 класс. – М., 2011.
3. Челеби Э. Книга путешествия. Изд. 2-е испр. и доп. – Симферополь, 2008.
4. Иналджик Г. Османська імперія: Класична доба (1300-1600). – К., 1998.
5. Фицджеральд Ч. П. История Китая. – М., 2004.
6. Нарочницкий А. Л., Аверьянов А. П. и др. Новая история, 1640 – 1870: Учеб. для 9 кл. сред. шк. – М., 1989.

В цветах порфиры и «греческого огня»: летопись растерзанного величия.

**Войтович Л., Домановський А., Козак Н., Лильо І., Мельник
М., Сорочан С., Файда О. Історія Візантії. Вступ до
візантиністики / За ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. –
Львів: Апріорі, 2011. – 880 с.: іл.**

Лиман С. И.

Современная украинская византистика, которая, несомненно, находится на подъёме все последние 13 лет, пополнилась давно ожидаемым, весьма своевременным обобщающим учебником по истории Византии. Это издание – итог плодотворного сотрудничества двух наиболее авторитетных кафедр старейших университетов Украины – кафедры истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина и кафедры истории средних веков и византистики Львовского национального университета имени И. Франко. Заведующие этих кафедр не нуждаются в

дополнительных представлениях. Профессор, академик Украинской академии исторических наук С. Б. Сорочан давно известен как автор многочисленных фундаментальных монографий, посвящённых различным аспектам торгово-экономической, политической, культурной, бытовой истории Византии и её важного культурного форпоста в Крыму – Херсона (Херсонеса Таврического). Он является основателем новой харьковской школы византистики. Свидетельством высокого международного признания стало недавнее награждение С. Б. Сорочана медалью, дипломом и премией митрополита Макария (Булгакова) Российской Академии Наук за обширный труд «Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры» (2011) [1]. Этот труд может служить весомым дополнением к рецензируемому учебнику. В свою очередь заведующий другой кафедры – единственной в Украине кафедры истории средних веков и византистики Львовского национального университета профессор Л. В. Войтович – стал инициатором и исполнителем ряда крупных знаковых проектов общеукраинского масштаба, среди которых – недавно вышедший под его редакцией учебник “*Medium aevum; Середні віки*” (2010). Этот учебник отражает историю Западной Европы. В него, исходя из долгосрочных планов кафедры, не был включён материал по истории Византии и, таким образом, оба учебника нисколько не повторяют друг друга своим содержанием.

Рецензируемый учебник стал несомненным событием уже в силу того, что это первое в Украине издание подобного рода, подготовленное для студентов высших учебных заведений страны. Учебник написан на украинском языке, но уже сейчас очевидна настоятельная необходимость его перевода на русский язык и переиздания для российских и белорусских студентов. Это связано в первую очередь с тем, что с 1984 г., когда увидел свет известный учебник Г. Л. Курбатова по истории Византии, в советской и постсоветской византистике больше не предпринималось попыток осуществить издание подобного формата. Переизданные в последние 20 лет петербургским издательством «Алетейя» труды А. А. Васильева «История Византийской империи: в 2 т.» (2000) и Ю. А. Кулаковского «История Византии: в 3 т.» (2003) были написаны ещё век назад и, таким образом, отражают уровень науки своего, а не нынешнего времени.

Издание нового учебника по истории Византии тем важнее, что каждому, кто в той или иной степени соприкасался с византистикой, бывает подчас весьма сложно дать объективную, беспристрастную, логически выверенную и научно подтверждённую оценку тех или иных событий византийской истории. Осуществляя чтение курса истории средних веков и спецкурса «Быт и нравы европейцев в эпоху крестовых походов», собирая, обрабатывая и публикуя различные материалы по истории изучения отечественной медиевистики и (в контексте её)

византистики, мне неоднократно приходилось испытывать чувство некоего исследовательского «голода» из-за отсутствия на тот момент профессионально выполненной, изобилующей новейшими научными оценками общей истории Византии. Коллеги поймут, о чём идёт речь, если сопоставят общую схему развития западноевропейских стран с общей логикой (логикой ли?) развития византийской истории. Трудно (употребим именно это слово!), а подчас очень трудно постичь, а тем более донести до слуха и души студента, до взора и сердца читателя эту самую логику развития величайшей из держав в истории человечества, незаслуженно предаваемой уничтожению и даже анафеме многими из крупнейших и популярнейших учёных прошлых веков. Как не поддаться искушению и не двинуться в обход, мимо густых ромейских дебрей по ровному, но обманчивому автобану гиббоновского антивизантизма? Как не стать излишне покорным данником обаяния отечественной духовной традиции и ради одних только цивилизационных рефлексов противопоставить нашей конфессиональной наставнице хищного западного монстра? Эти и многие другие чувства, порывы, вопросы настойчиво штурмуют наше сознание всякий раз, когда ромейская история становится предметом наших лекций, монографий, статей. Разумеется, нет и никогда не будет учебника, дающего абсолютно беспристрастное и навсегда законченное изложение картин прошлого. Однако то, что рецензируемый учебник на определённое время станет зримым рубежом исключительных усилий и достижений команды профессионалов, - с этим согласится всякий, кто внимательно ознакомится с его содержанием.

Рассмотрим его общую структуру, содержание основного учебного материала и выскажемся о его многочисленных приложениях.

В структурном плане учебник состоит из четырёх глав. Принцип деления материала по данным главам подчинён общераспространённой в науке хронологии истории Византии: «Глава 1. Ранняя эпоха (IV – VI вв.)»; «Глава 2. От античности к средневековью (VII–IX вв.)»; «Глава 3. От могущества до упадка (X–XII ст.)»; «Глава 4. Путь к гибели (XIII – XV вв.)». Каждая глава включает в себя несколько параграфов (от пяти в первой до одиннадцати в четвёртой главе). При этом главы содержат в себе параграфы, посвящённые как политической, социальной, экономической истории, так и материал по истории культуры.

Отметим удачно избранную авторами внутреннюю структуру каждого параграфа. Краткая, выделенная жирным шрифтом преамбула фактически содержит научную аннотацию, по сути, материал выводного характера, достаточный для понимания общей схемы изложенной ниже проблемы. Весь помещённый в параграфе материал разделён на подпункты с соответствующими названиями и представлен не

сплошным текстом, что обычно затрудняет процесс восприятия, а набран разным шрифтом и курсивом, при котором студенту легко отделить ключевые данные от дополнительных сведений, обычно биографического или военного характера. Ключевые термины и имена выделены, параграф завершается перечнем контрольных вопросов, за которыми следуют краткие цитаты из ключевых источников, подстрочными комментариями. В конце каждого параграфа помещены контрольные вопросы к указанным источникам. Отметим и многочисленные иллюстрации, которые служат существенным дополнением к материалу.

Учебник подчинён определённой общей цивилизационной концепции. Мы не заметили в тексте зримых отступлений от неё. В трактовке авторов Византия была «типичной авторитарной державой», но со своими «неповторимыми особенностями». Хотя «перед лицом царя все одинаково считались рабами, холопами – от первого министра до убогого крестьянина», тем не менее, Византия «не была диктаторским государством, поскольку её граждане были, до определённой степени, свободными, независимыми, индивидуальными, а сам император обязан был править в интересах и на благо всех подданных» (с. 31). Концептуализация данного аспекта проблемы представляется тем важнее, что в рецензируемом учебнике продолжены и закреплены традиции первых наиболее передовых отечественных византинистов, в частности харьковского учёного В. К. Надлера. Именно он, отвергая распространённый в третьей четверти XIX в. антивизантизм, считал Византию «одним из замечательнейших феноменов всемирной истории» и оспаривал распространённую на Западе концепцию о византизме, как «китаизме на европейской почве», «тысячелетней агонии», уродливом деспотизме и т.д. [2, с. 1; см. подр.: 3, с. 508]. Авторы учебника считают, что Империя держалась на двух основах – деньгах и централизованной административной системе, и пока то и другое функционировало исправно, империя была непобедимой (с. 550). Напомним, что задолго до её падения почти схожую мысль прозорливо выразил и знаменитый Михаил Пселл, когда написал: «У Ромейской державы два стража – чины и деньги» [4, с. 78].

Показанная авторами учебника оригинальность и самобытность византийской цивилизации в полной мере учитывает конфессиональный её вектор, влияние религиозного фактора на политическое, социально-экономическое и культурное развитие Ромейской империи. Такие важнейшие вопросы как иконоборчество, раскол Восточной и Западной церквей, антилатинство виднейших Патриархов и императоров нашли в учебнике вполне адекватное отражение. Разумеется, трудно не согласиться с авторами в том, что провозглашение Карла Великого императором, по сути, и положило начало расколу Церкви (с. 242). Это

взвешенное мнение вовсе не идёт вразрез с историографической традицией. Например, А. П. Левандовский считал, что «вопреки общепринятому убеждению, будто раскол между западной и восточной церковью произошёл только в 1054 году, в действительности он вполне определился за два с половиной столетия до этого» [5, с. 134].

Авторы прекрасно ориентируются в сложных узлах международных противоречий. Завоевательную программу Юстиниана I они обоснованно выводят из претензий императора на наследство Рима (с. 99), что красноречиво отражено и в источниках, прежде всего у Прокопия Кесарийского [6, 1. 19. 4, с. 224-225]. «Полный триумф» императора Ираклия над Персией (с. 166) представляется нам именно «полным триумфом». «Вершиной величия» Византии авторы считают правление представителей Македонской династии и её родоначальника Василия I (с. 264-265), что вполне адекватно как его военно-политическим и законодательным успехам, так и оценкам правления Василия I в византийских источниках [7, V. 29-33., с. 109-112] и в отечественной историографической традиции [8, с. 37]. А весьма удачное название параграфа «Империя в изгнании» полностью соответствует своему содержанию, которое в свою очередь отражает все реалии развития обломков византийской государственности в сложнейший период 1204-1261 гг. Вместе с тем высказанное ещё в конце XII в. мнение Патриарха Михаила III о том, что лучше покориться сельджукам, чем латинам, нам всё же представляется именно мнением, а не «программой действий», которая, по утверждению авторов и привела Византию к окончательной гибели (с. 379). В контексте логики развития этих событий поставим под сомнение и утверждение о том, что Четвёртый крестовый поход был лишь фоном для коалиции против Алексея III (с. 395). С этим утверждением не согласуется и содержание источников, и направление первоначального удара крестоносцев – Египет.

В учебнике в полной мере выяснен и показан процесс становления феодальных отношений в Византии. В трактовке авторов X-XII века – период зарождения и постепенного укрепления феодальных отношений в византийском селе (с. 282). Считая Византию типичной аграрной страной (с. 69), авторы в то же время показали все ключевые особенности развития византийского города, удачно вписав в учебный материал дискуссию об упадке или развитии византийских городов VII-IX вв. (с. 185), дискуссию о характере и приоритетах в торговых отношениях греков с итальянскими купеческими республиками (с. 497) и т.д. Авторы сумели показать и выделить не отражённый ранее в учебной литературе вопрос об уровне оплаты византийской администрации, масштабе цен, размерах прибыли и прожиточном минимуме византийцев. Такие факты, безусловно, усиливают

значимость приводимых фактов, оживляют общий фон масштабного исторического полотна.

Учебник дополнен цветными картами и содержит в себе обширные (более 200 страниц) приложения, в том числе очерки развития мировой и отечественной византистики, хронологию важнейших событий, перечень правителей и патриархов, терминологический словарь и т.д. Отметим живой, яркий язык, которым написан учебник, весьма доступную манеру подачи материала. Рассмотренные в нём ключевые проблемы могут стать толчком для дальнейших византиноведческих исследований и дальнейших обсуждений вопроса о принципах общих подходов к написанию учебников.

Предметы этих обсуждений, разумеется, вполне реальны, как реальны они у любого издания подобного формата. Среди них и степень насыщенности отдельных параграфов (прежде всего §6 и §9) излишне (излишне?) большим количеством терминов. И неточность перевода первой линии боевого построения арабских войск – «утро псовой охоты» (с. 167) вместо «утра псового лая» [см.: 9, с. 118]. И само название § 18 «Распад империи», посвящённого в действительности её завоеванию крестоносцами. Именно этот параграф наверняка вызовет больше всего вопросов. Неверно считать, что «Византийская империя как единое государство прекратила своё существование ещё до того, как 12 апреля 1204 г. участники IV Крестового похода штурмом захватили Константинополь» (с. 390). Называть «распадом империи» то, что произошло с Византией до её разгрома крестоносцами – это значит в действительности оправдать их, несмотря на высказанные затем слова осуждения (с. 401). Это значит признать законным штурм, начатый, к слову, в неделю Святого Вербного воскресенья, как называли его законным, согласно данным западных источников, католические священники крестоносцев [10, 225., с. 57; 11, 74., с. 53]. Между тем любой из моих коллег наверняка согласится, что критические слова хрониста с противоположной стороны – Никиты Хониата, высказанные в адрес своих византийских правителей вполне можно было адресовать и западноевропейским королям того времени: «...Наши цари, при своей безудержности и силе, никак не могут воздержаться от того, чтобы по своему произволу не превращать и не переименовывать всех дел, и божеских и человеческих...» [12, 2. 4., с. 66].

Некоторым скептикам, не читавшим, но узревшим учебник наверняка покажется слишком большим и сам его объём. Позволим себе ответить на это опасение следующим образом. В конце далёких 70-х гг. на экраны вышел самый большой по продолжительности советский 13-тисерийный фильм Василия Ордынского «Хождение по мукам». Эту уже вторую по счёту советскую экранизацию известной трилогии «красного графа» А. Н. Толстого сравнивали с предыдущей, более

ёмкой, трёхсерийной. Но в дискуссии о метраже вскоре была поставлена точка одной понятной всем фразой: «Это фильм, в котором нет ничего лишнего!» Та дискуссия сразу вспомнилась мне, когда я ознакомился с содержанием «Історії Візантії» – истории державы, пережившей своё «хождение по мукам», мукам, которые претерпела она сама и мукам, которым она подвергла другие народы. Рецензируемая здесь «Історія Візантії» – это книга, в которой нет ничего лишнего! А её внушительный объём, который поначалу, возможно, и вызовет трепет вчерашних школьников, свидетельствует только об одном: история Византии давно вызрела в самостоятельный учебный курс. Как история южных и западных славян, как история стран Азии и Африки, излагаемых в своё время в рамках общего курса истории средних веков. Наличие профессиональных кадров византиноведческой «школы С. Б. Сорочана» – главного автора рецензируемого учебника – позволяет надеяться на то, что вслед за Львовским университетом, византинистика и в Харьковском университете получит однажды кафедральные «права гражданства» и подобающий ей высокий структурный статус.

Литература

1. *Сорочан С. Б.* Византия. Парадигмы быта, сознания и культуры. – Х., 2011.
2. *Надлер В. К.* Юстиниан и партии цирка в Византии. – Х., 1876.
3. *Лиман С. И.* Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.). – Х., 2009.
4. *Михаил Пселл.* Хронография / Пер., ст. и примеч. Я. Н. Любарского. – М., 1978.
5. *Левандовский А. П.* Карл Великий. Через Империю к Европе. – М., 1995.
6. *Прокопий Кесарийский.* Война с вандалами / Пер., ст., коммент. А. А. Чекаловой // Прокопий Кесарийский. Война с персами. Война с вандалами. Тайная история. – М., 1993.
7. *Продолжатель Феофана.* Жизнеописание византийских царей / Пер., ст. и коммент. Я. Н. Любарского. – СПб., 1992.
8. *Зернин А. П.* Император Василий I Македонянин // Современник. – 1854. – Т. 47. – №9.
9. *Разин Е. А.* История военного искусства. – М., 1957.
10. *Жоффруа де Виллардуэн.* Завоевание Константинополя/ Пер., ст. и примеч. М.А. Заборова. – М., 1993.
11. *Робер де Клари.* Завоевание Константинополя / Пер., ст. и коммент. М. А. Заборова. – М., 1986.
12. *Никита Хониат.* История со времени царствования Иоанна Комнина / Пер. с греч., под ред. проф. Н. В. Чельцова. – СПб., 1862. – Т. 2. (1186-1206).

**Новий підручник з історії України для 11-го класу
загальноосвітніх навчальних закладів.**

**История Украины: Учебник для 11 кл. общеобразоват.
учеб. зав.: уровень стандарта, академический уровень /
Е. И. Пометун, Н. Н. Гупан.- К.: Освіта, 2011. – 336 с.: ил.**

Майстренко В. С.

Вихід у світ ще одного підручника з історії України новітньої доби є вкрай необхідним, оскільки на сучасному етапі викладання та навчання історії України вимагає суто історичного, об'єктивного підходу. При цьому слід зазначити, що його підготовлено згідно навчальних програм і планів загальноосвітніх навчальних закладів нашої держави. Матеріали з вітчизняної історії другої половини ХХ ст. викладено доступно, стисло і просто.

Характерними ознаками цього видання є намагання авторів бути об'єктивними, незаангажованими, з тим, щоб максимально достовірно донести правду про події нашого недалекого минулого й сучасності.

Структурно підручник складається з 6 розділів і 40 тем. При викладі кожної теми автори подають роз'яснення основних термінів і понять, з якими зустрічається учень при вивченні конкретної теми. В кінці підручника міститься термінологічний словник. Також кожна тема містить хронологічний перелік основних подій, уривки з документів, біографії головних історичних персонажів, фото. Оригінальними, на наш погляд, є фото жінок конкретної доби зі звертанням уваги на основні тенденції моди того чи іншого часу. В кінці підручника розміщено карти і контрольні запитання. Все це безумовно допоможе учню краще засвоїти матеріал. Авторський підхід до викладення матеріалу простежується в кожній лекції, особливо коли йдеться про суперечливі події щодо яких у істориків існували й існують полярні позиції. Кожна тема охоплює певний проблемно-тематичний аспект з новітньої історії України та є структурно цілком завершеною. При цьому учень має можливість чітко визначити мету кожної теми, яка допомагає йому вільніше орієнтуватися в інколи складному для нього матеріалі.

Проблеми Другої світової війни і ролі України в ній є одними з найбільш політизованих і заплутаних, фальсифікованих, невивчених. Учень, ознайомившись з темою, може зробити власні висновки про пакт «Молотова – Ріббентропа» та розв'язання Гітлером Другої світової війни в Європі (с. 6-12). Надзвичайно цікаво написана відповідна тема в аспекті того, наскільки був готовий до війни з гітлерівською Німеччиною СРСР: йдеться про катастрофічний для нього початок війни й аналізуються причини (с. 17-19), дві течії опору нацистам в Україні

(с.35-39) та ціну, яку заплатила Україна за перемогу (с. 52-54). Наведено багато фактів про цей надзвичайно трагічний період нашої історії, які неодмінно допоможуть учням у засвоєнні відповідної теми.

Методично правильно побудовано лекції, присвячені післявоєнному лихоліттю в Україні (с.68-95) та подальшим рокам її розвитку в складі Радянського Союзу. Як і в попередніх, у них приваблюють вираженість оцінок, вдало підібраний матеріал.

Такий же підхід притаманний темам 26-40 в останній частині підручника, в яких йде мова про процеси перебудови в СРСР та шляхи України до незалежності, а також про важкий шлях перетворень після її здобуття.

В цих темах учень знайде відповіді на питання про те, за яких умов починалася активізація суспільно-політичного громадського руху, про причини провалу курсу «перебудови», про створення та розвиток системи державної влади в Україні, руйнівні процеси в її промисловості й сільському господарстві, формування і кризи багатопартійної системи, конституційний процес та його подальший розвиток тощо.

Автори наводять достатньо матеріалу про причини таких процесів, як наприклад гостра політична криза 2004 року, спроби фальсифікації виборів та громадське піднесення в країні, яке на той час отримало назву «помаранчевої революції», а також про наступні кроки української влади.

Поряд з цим, у підручнику в більшості тем докладно проаналізовано та висвітлено не тільки питання суспільно-політичного життя, а й соціально-економічного розвитку України.

Безперечним позитивом підручника є те, що кожна з його частин не обмежується лише суспільно-політичними чи соціально-економічними аспектами вітчизняної історії, а мають у своєму складі й питання, які присвячені культурному й духовному життю, розвитку різних верств населення України у відповідний період їх історії. У ньому приділено увагу й висвітленню маловідомих сторінок української культури та духовності.

Разом з тим підручник став би кращим, якби в ньому більше уваги було приділено питанням, пов'язаним з розгортанням дисидентського руху в Україні. Зокрема фактично нічого не сказано про релігійне дисидентство неправославних конфесій. Також варто було приділити більше уваги питанням про міжнародну діяльність України та її ініціативам в ООН, інших міжнародних організаціях, починаючи з другої половини 40-х років і до проголошення незалежності. При цьому зазначимо, що окремі недоліки не впливають на загальну високу оцінку даного підручника.

Усе вищевказане дає підстави вважати підручник вдалим і потрібним як учням середніх загальноосвітніх закладів, так і широкому загалу читачів.

Обласна учнівська олімпіада з історії у 2011 році: спроба попереднього аналізу

Сидорчук В. П., Наумов С. О.

Проведення олімпіад з історії серед учнів середніх початкових закладів має тривалу традицію. Проте результати цієї роботи аналізуються, як правило, в відомчому середовищі, серед функціонерів освітянської системи, і не стають надбанням широкої педагогічної громадськості, не кажучи вже про суспільство в цілому. Тим часом потреба в публічному обговоренні питань, пов'язаних з учнівськими олімпіадами, на наш погляд, існує – хоча б з огляду на зацікавленість у цьому дотичних до їх проведення великих соціальних груп: батьків, учителів, працівників вищої школи та ін. Не менш важлива й користь для удосконалення олімпіадної практики, на яку можна було б очікувати внаслідок виявлення і врахування слабких місць, залучення досвіду й інтелекту кращих педагогів, які з року в рік досягають високих результатів. Варто зважати й на ту обставину, що показники виступів команд Харківської області на всеукраїнському турі останнім часом знизились і не відповідають потенціалу регіону. Зрештою, результати і досвід проведення шкільних олімпіад на всеукраїнському рівні обговорюються в пресі достатньо давно і ґрунтовно [див., напр., 1-2] – так само, до речі, як і практика обласного конкурсу Малої академії наук на Харківщині, який теж має давню історію і є достатньо популярним у освітянському середовищі [див., напр., 3]. Тому автори цієї статті мали на меті сприяти започаткуванню традиції широкого обговорення учнівських олімпіад, у тому числі й публікацією статистичних викладок їх результатів, які могли б слугувати стартовою основою для такого обговорення.

У 2010/2011 навчальному році в I етапі Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії взяли участь 18047 учнів (у 2009/2010 навчальному році – 21248, у 2008/2009 році – 20937); у II (районному) етапі – 3175 учнів (відповідно 3165 і 3336). Кількість учасників I етапу олімпіади цього навчального року помітно скоротилася, що зумовлено зменшенням кількості учнів у загальноосвітніх навчальних закладах, особливо в 11-х класах. Проте, незважаючи на це, кількість учасників II та III етапів олімпіади навіть дещо зросла, що підтверджує зацікавленість у олімпіадах з боку як школярів області, так і учителів, освітянської мережі в цілому.

У III (обласному) етапі олімпіади в 2010/2011 навчальному році взяли участь 290 учнів (проти 265 учнів у 2009/2010 навчальному році і 281 – у 2008/2009 році), з яких основна квота (переможці II туру) – 217 учнів. Окремими командами (всього їх було 43) були представлені райони Харківської області і Харкова, міста обласного підпорядкування,

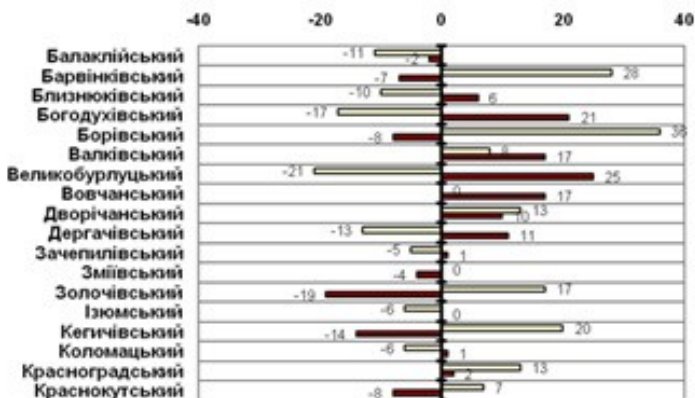
а також інтернатні навчальні заклади обласного підпорядкування. Найбільша кількість учасників олімпіади була від загальноосвітніх навчальних закладів Дзержинського (38 учнів), Київського (22 учні), Фрунзенського (16 учнів) та Орджонікідзевського (15 учнів) районів м. Харкова. Найменша – від Красноградського району та інтернатних навчальних закладів обласного підпорядкування (по 3 учні).

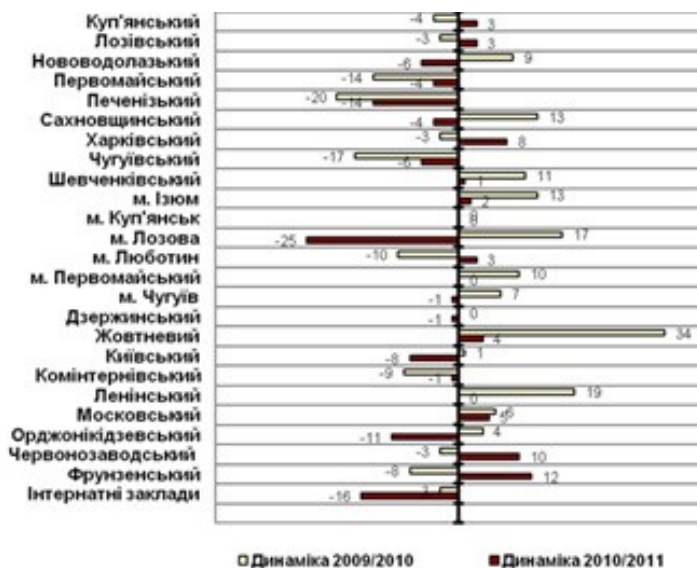
За результатами виступів перше місце в обласному рейтингу посіла учнівська команда Фрунзенського району (13 місце у 2009/2010 навчальному році), друге – команда Московського району (відповідно 7 місце). Значно поліпшили свої результати команди Вовчанського (3 місце проти 20-го у 2009/2010 навчальному році) і Валківського (5 місце проти 22-го у 2009/2010 навчальному році) районів. У п'ятірку лідерів, посівши 4 місце, увійшла також команда Дзержинського району м. Харкова (3 місце у 2009/2010 навчальному році).

Можна було б радіти цьогорічному ривку більшості призерів, але, на наш погляд, з точки зору загального стану справ у області, особливих підстав для цього немає. Швидше йдеться про нестабільність виступів команд, що, в свою чергу, дає привід для сумнівів у постійній, систематичній і високоякісній роботі з учнями в багатьох районах. Результати обласної олімпіади переконливо підтверджують принаймні тезу про нестабільність виступів команд як загальну тенденцію. Динаміка виступу команд Харківської області відображена в діаграмі 1. Вона наочно засвідчує, що близько 2/3 команд протягом останніх двох років піднімались або опускались не менше ніж на 10 місць.

Діаграма 1.

**Динаміка виступу команд Харківської області
на III (обласному) етапі олімпіади з історії**





У порівнянні з минулим роком значно підвищилась якість виступу учнів Червонозаводського району м. Харкова (8 місце у порівнянні з 18-м), Харківського (9 місце у порівнянні з 17-м), Богодухівського (13 місце у порівнянні з 34-м) та Великобурлуцького (17 місце у порівнянні з 43-м) районів області. В той же час нижчі результати у порівнянні з минулим роком показали команди м. Лозової (26 місце у порівнянні з 1-м), Київського (14 місце у порівнянні з 6-м) та Орджонікідзевського (15 місце у порівнянні з 4-м) районів м. Харкова, Борівського (10 місце у порівнянні з 2-м) та Золочівського (27 місце у порівнянні з 8-м) районів області.

Переможцями (рахуючи і призерів) III (обласного) етапу Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії стали 60 учнів (у 2009/2010 навчальному році – 64 учні; у 2008/2009 навчальному році – 82 учні), що становить 21 % (відповідно 24 % і 29 %) від числа учасників. 16 переможців, або 27% від загальної кількості (у 2009/2010 навчальному році – 12 учнів), представляли райони області, 3 (5%) – міста обласного підпорядкування (у 2009/2010 навчальному році – 6 учнів), 41 (68%) – райони м. Харкова. Жодного переможця не мали команди інтернатних навчальних закладів обласного підпорядкування. Найбільшу кількість переможців серед районів м. Харкова мали Дзержинський (11 учнів), Фрунзенський (6 учнів) та Орджонікідзевський (5 учнів); серед районів області – Вовчанський (4 учні) та Валківський (3 учні) райони; 2 переможці мала команда м. Ізюма.

Кращі результати у 2010/2011 навчальному році показали такі навчальні заклади:

по 3 нагороди отримали учні Харківської загальноосвітньої школи (ЗОШ) № 28 (учителі Степаніщева О. М. – 2 переможці, Лаптева Т. Ю. – 1 переможець), Харківського навчально-виховного комплексу (НВК) № 45 «Академічна гімназія» (учителі Хітущенко О. В., Шишко О. О., Одинцова Л. П.), Харківського ліцею № 161 «Імпульс» (учителі Косенко Н. І. – 2 переможці, Доценко І. Б. – 1 переможець);

по 2 нагороди отримали учні Валківського ліцею ім. О. Масельського (учителі Губська Т. В., Іллющенко О. С.), Старосалтівської гімназії Вовчанського району (учитель Матвієвська Л. М.), Перемозької ЗОШ Лозівського району (учитель Куштим Л. О.), Харківської гімназії № 6 (учитель Балова Г. А.), Харківської гімназії № 14 (учитель Дубиніна І. В.), Харківського університетського ліцею (учителі Ушаков Д. О., Литовченко С. Д.).

Систематично, з року в рік готують переможців III етапу олімпіади Барвінківська гімназія № 1, Борівська гімназія № 1, Старосалтівська гімназія, Перемозька ЗОШ, Роганський аграрний ліцей Харківського району, Ізюмська гімназія № 1, а також навчальні заклади м. Харкова: гімназії № 6, 14, 47; фізико-математичний ліцей № 27; НВК № 169, 45 «Академічна гімназія»; спеціалізовані школи № 80, 119; ліцеї № 149, 161 «Імпульс», університетський.

У 2010/2011 навчальному році переможців III етапу олімпіади з історії підготували 54 вчителі. Переважна більшість їх (41) мають вищу кваліфікаційну категорію. 14 учителів готують переможців обласного етапу олімпіади три останні роки поспіль (із них 13 мають вищу кваліфікаційну категорію). З року в рік готують переможців обласного етапу олімпіади вчителі м. Харкова: Калашнікова Н. Д. (гімназія № 47), Здойма Л. І. (ліцей № 149), Куликова Т. А. (НВК № 169), Литовченко С. Д. (університетський ліцей) – Дзержинський район; Ніколаєва Т. В. (спеціалізована школа № 119), Тарасова В. Г. (спеціалізована школа № 80) – Орджонікідзевський район; Хуснутдінова Т. Л. (фізико-математичний ліцей № 27) – Жовтневий район; Дубиніна І. В. (гімназія № 14) – Фрунзенський район; у районах Харківської області: Белік О. А. (Барвінківська гімназія № 1), Куштим Л. О. (Перемозька ЗОШ Лозівського району), Латинян Г. С. (Борівська гімназія № 1), Матвієвська Л. М. (Старосалтівська гімназія Вовчанського району), Савченко О. В. (Роганський аграрний ліцей Харківського району); в містах обласного підпорядкування: Шафранек Р. П. (Ізюмська гімназія № 1). Найбільшу кількість переможців III (обласного) етапу олімпіади за останні 2-3 роки підготували: Ніколаєва Т. В., вчителька Харківської спеціалізованої школи № 119 (7 учнів); Калашнікова Н. Д., вчителька Харківської гімназії № 47 (6 учнів); Шишко О. О., вчителька Харківського НВК № 45 «Академічна гімназія» (6 учнів).

Аналіз кількісного складу переможців цього року за типами навчальних закладів (без урахування питомої ваги того чи іншого типу) показує, що

найбільшу кількість переможців дають загальноосвітні школи (35%) і гімназії (32%), значно меншу – ліцеї (17%). Стабільно невисокою залишається кількість переможців зі спеціалізованих шкіл та навчально-виховних комплексів (по 8%). Зовсім відсутні переможці інтернатних навчальних закладів обласного підпорядкування (див. діаграму 2).

Діаграма 2.

Відносна кількість переможців III (обласного) етапу Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії (за типами навчальних закладів)



На перший погляд видається парадоксальним, що більшість переможців-старшокласників навчаються у класах фізико-математичного (25%), філологічного (19%) та універсального (19%) профілів. Учні класів історичного профілю складають лише 9% переможців олімпіади, не посівши жодного першого місця.

Зрозуміло, що в порівнянні з учнями класів історичного профілю інші учні мають менше можливостей для засвоєння історичного матеріалу на уроках історії (різні навчальні програми, менша кількість годин). До того ж, щоб досягти високих результатів в учнівських змаганнях, недостатньо вивчити лише програмовий матеріал. Необхідно читати додаткову літературу, відвідувати профільні спецкурси або гуртки, тренуватись у розв'язуванні олімпіадних завдань з історії, тобто повсякденно працювати з історичним матеріалом. Ці умови мають учні класів історичного профілю. Тому їхні низькі результати можуть свідчити про недостатній рівень поглибленого вивчення профільного предмету в цих класах. Не виключено також, що має місце нерівноцінний відбір учнів до класів різних профілів, внаслідок чого історичний профіль обирають як аматори історії, так і ті, хто не сильний у точних науках. Тож, вірогідно, переможці III етапу змогли досягти високих результатів завдяки своїм загальним інтелектуальним здібностям, а не спеціальній історичній підготовці. Закономірно, що на IV етапі олімпіади їм не вистачило знань позапрограмового матеріалу, і це стало однією з причин невисоких результатів команди області.

Учасникам III етапу Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії пропонувалося 5 завдань, за які можна було максимально набрати 65 балів, для учнів 8-10 класів, та 6 завдань, за які можна було максимально набрати 80 балів, – для учнів 11 класу. Уперше учням усіх паралелей було запропоновано завдання з використанням контурної карти, а одинадцятикласникам – з аналізом візуальних джерел.

У першому завданні учні всіх паралелей заповнювали прогалини в таблиці, склавши логічні ланцюжки з наведених імен історичних постатей, місця і часу події, терміна чи поняття, що відповідають події. Максимальна кількість балів за перше завдання складала 8 балів. Саме це завдання учні всіх класів виконали найкраще.

Учням 10-11 класів у другому завданні необхідно було з наведеного логічного рядка вибрати зайвий елемент. Восьмикласникам пропонувалося назвати подію, яка об'єднує названих історичних діячів та охарактеризувати роль цих людей в означеній події. Учні 9 класу визначали подію за наведеними датами. Завдання оцінювалося у 8 балів.

Виконуючи третє завдання, школярі працювали з контурною картою (максимальна кількість балів – 12).

Четверте завдання для 10 класу та п'яте завдання для 11 класу передбачало роботу учнів з висловлюваннями політичних діячів, а для 8-9 класів – відповідь на творче запитання (максимальна кількість балів – 17).

Восьмикласникам у п'ятому завданні треба було висловити свою думку щодо існування протилежних оцінок історичних подій, дев'ятикласникам – знайти помилку в зображенні на пам'ятній медалі, присвяченій подіям XVI та XIX століть, а учням 10 класу – визначити жанр наведених історичних текстів та справедливність запропонованих у них суджень (максимальна кількість балів – 20).

Учні 11 класу в четвертому завданні працювали з візуальними джерелами (максимальна кількість балів – 15), а в шостому – аналізували різнопланові судження про події «хрущовської відлиги» (максимальна кількість балів – 20).

Кількість балів, набраних переможцями, вказує на загалом невисокий відсоток виконання завдань навіть цією категорією учасників: учні, які посіли I місце, набрали в різних паралелях від 55% до 72% балів; II місце – 41-65%; III місце – 34-60% (див. табл. 1).

Таблиця 1

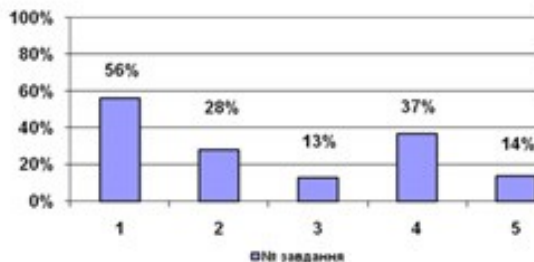
**Кількість балів, набраних переможцями III (обласного) туру
Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії**

Клас	I місце	II місце	III місце
8	47 (72%)	35-38 (54-58%)	26-34 (40-52%)
9	36-39 (55-60%)	27-31 (41-48%)	22-24 (34-37%)
10	44-47 (68-72%)	40-42 (61-65%)	34-39 (52-60%)
11	46-56 (57-70%)	37-39 (46-49%)	31-35 (39-44%)

Відсоток виконання завдань у кожному класі відображений на діаграмах 2-5. Він свідчить про загальний низький рівень підготовки учнів до інтелектуального змагання. Тільки одне питання, яке передбачало знання фактичного матеріалу, у всіх паралелях виконали більше 50% учнів.

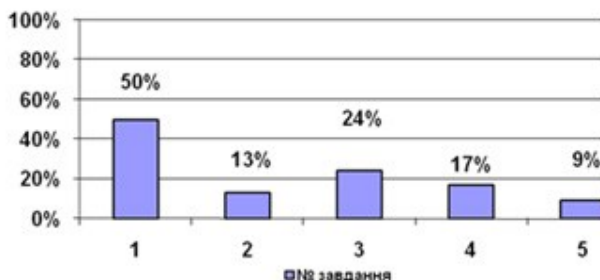
Діаграма 2.

Виконання олімпіадних завдань учнями 8 класу



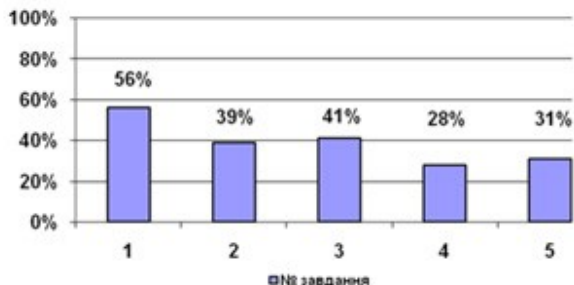
Діаграма 3.

Виконання олімпіадних завдань учнями 9 класу



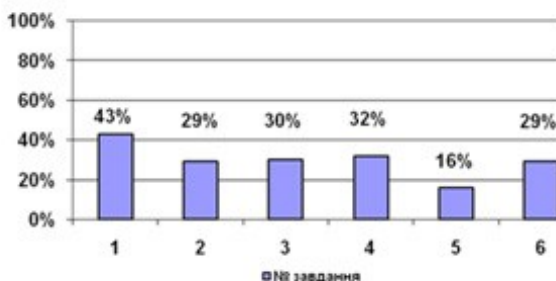
Діаграма 4.

Виконання олімпіадних завдань учнями 10 класу



Діаграма 5.

Виконання олімпіадних завдань учнями 11 класу



Як видно з наведених діаграм, найкраще учні всіх паралелей виконали завдання № 1, яке передбачало складання логічних ланцюжків з імен історичних постатей, місця і часу події, терміна чи поняття.

Найбільше проблем викликало завдання № 5 для 9 класу: «Перед Вами два варіанти напису (мовою оригіналу), вибитого на пам'ятній медалі: *«Отторгнуты насилием (1596), воссоединены любовью (1839)»*; *«Отторгнутые насилием (1569 г.) присоединены любовью (1839 г.)»*. В одному з них допущено дві істотні помилки – знайдіть їх. Свою думку обґрунтуйте. Як Ви вважаєте, якій події була присвячена медаль? Спираючись на відомий Вам матеріал, покажіть, наскільки зміст напису відповідав реальним подіям». Учні не змогли застосувати знання з історії України (запровадження та скасування Брестської церковної унії) у нестандартній ситуації, яка вимагала глибокого знання фактичного матеріалу (далеко не всі учні пам'ятали про унію і мало хто з них знав про її скасування, не кажучи вже про характер імперської політики в церковно-релігійному і «українському» питаннях), його переосмислення в даному контексті (щодо «насилием», «воссоединены», «любовью»), елементів текстологічного аналізу.

Слід зазначити, що завдання на виявлення сформованості просторової компетентності учні 9-11 класів виконали краще, ніж у минулому році. Це свідчить про те, що вчителі старших класів приділяють увагу роботі з картографічним матеріалом на уроках історії. Але серед учнів 8 класу тільки 13 % змогли виконати завдання на контурній карті. Чимало з них не знали і не розуміли поняття «легенда», внаслідок чого на завдання «складіть легенду» непоодинокими були відповіді такого характеру: «Легенда. Жила-була дівчинка... і т. д.».

Важкими для учнів 8-11 класів виявилися завдання на аналіз діяльності історичних осіб. Тільки 16% одинадятикласників змогли правильно визначити, кому з відомих політичних діячів (Й. Сталін, А. Гітлер, Ф. Рузвельт, М. Тетчер та інші) належать наведені висловлювання та які ідеології вони відображають.

Разом із цим члени журі вказали на такі типові недоліки: застосування у відповідях загальних фраз і штампів, які не розкривають зміст питання; підміна аналізу подій простим викладом фактів; спрощене визначення причинно-наслідкових зв'язків; невміння робити позначки на контурній карті та складати легенду карти; недостатня аргументація власної точки зору; слабе вміння структурувати відповідь; відсутність чітко сформульованих висновків.

Аналізуючи результати III (обласного) етапу олімпіади з точки зору гауссівського розподілу, можна зробити висновок, що переважна кількість учасників показали дуже низькі результати, тобто фактична конкуренція мала місце лише серед невеликої кількості учасників олімпіади. Причинами цього, очевидно, є низька якість відбору на II (районному) етапі учнів і недостатня підготовка учнів до участі в III етапі олімпіади. Можливо, є сенс говорити і про складність олімпіадних завдань, проте вони, по-перше, значно простіші, ніж завдання IV етапу (на які зі зрозумілих причин не можна не орієнтуватися), і, по-друге, дістали загалом позитивну оцінку з боку педагогічної громадськості.

Результати контрольних робіт, які виконували учасники відбірково-тренувальних зборів для переможців III етапу олімпіади, показали, що учні краще володіють фактичним програмовим матеріалом, ніж умінням давати оцінку історичним подіям, їх аналізом та порівнянням. Відповідаючи на проблемні питання, учні слабо аргументували свою думку та структурували відповідь.

Очевидно, що за такого стану справ не варто було очікувати на високі результати команди Харківської області на IV етапі Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії. Проблеми, пов'язані з низькою конкуренцією і достатньо невисокими результатами переможців, виникли вже на стадії відбору і формування команди області. В кінцевому підсумку вона складалася з чотирьох учнів: Іщенко Олексій (8 клас Харківської гімназії № 55), Безродний Олексій (9 клас Харківської спеціалізованої школи № 62), Гела Оксана (10 клас Роганського аграрного ліцею), Ляпко Юрій (11 клас Борівської гімназії № 1). Жоден учасник команди не виборов диплома переможця IV етапу олімпіади. Учням не вистачило знань позапрограмового матеріалу з історії. Зокрема, складними виявились питання, пов'язані з розвитком культури, геральдикою та краєзнавчим матеріалом Запоріжжя (де проводився IV етап), робота з фотокартками історичних діячів.

Ще можна пояснити тим, що вчителі на уроках історії (особливо в старших класах) приділяють більше уваги роботі з тестовими завданнями (готуючи учнів до ЗНО), і поза їхньою увагою залишається робота учнів над формуванням уміння розв'язувати творчі завдання. Специфічним негативним чинником є той факт, що переможцями обласного етапу й

учасниками команди на IV етапі олімпіади стали учні класів не історичного профілю, які поглиблено вивчають інші предмети, але не мають часу на опрацювання факультативного історичного матеріалу.

Таким чином, серед учасників III (обласного) етапу Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії три роки поспіль досить високі та відносно стабільні результати показує лише команда Дзержинського району. Три роки поспіль серед трійки лідерів етапу були команди Барвінківського, Борівського та Вовчанського районів, але вони утримували лідерство тільки рік. Десятка лідерів олімпіади кожного року змінюється, що свідчить про нестабільність та безсистемність при підготовці учнів до інтелектуального змагання.

Найбільшу кількість переможців III етапу Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії мають гімназії та загальноосвітні школи. Учні саме цих навчальних закладів показують кращу історичну підготовку. Серед переможців етапу дуже малий відсоток учнів із профільних історичних класів, що негативно впливає на рівень сформованості в них історичних компетентностей.

Виконання учнями олімпіадних завдань показало, що вчителі при проведенні уроків та підготовці учнів до інтелектуальних змагань більше уваги приділяють роботі з тестовими завданнями, які перевіряють знання фактичного матеріалу, ніж відпрацюванню вміння розв'язувати творчі завдання.

Характерне для останніх років погіршення результатів виступів команди Харківщини на IV етапі Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії свідчить про зниження загального рівня історичної підготовки учнів області.

Література

1. *Баханов К. О.* Всеукраїнська олімпіада юних істориків: підсумки і нові завдання / К. О. Баханов // *Історія в школах України*. – 2001. – № 4.
2. *Баханов К. О.* Всеукраїнські олімпіади юних істориків: сторінки історії, завдання, підсумки / К. О. Баханов. – Запоріжжя, 2004.
3. *II етап Всеукраїнського конкурсу-захисту науково-дослідницьких робіт учнів-членів МАН України: Підсумки історико-географічного відділення, відділення філософії та суспільствознавства*. – Харків, 2011.

Нова література з проблем викладання в ЗОСШ та вищій школі

Рекомендаційний список літератури (2010–2011)

Штан Г. В.

I. Загальні питання виховання, освіти та навчання

Книги

1. Авдеева И. Н. Подготовка учителя к реализации интерактивного личностно-развивающего образования : учеб. пособие для студ. пед. специальностей и слушателей системы последиплом. пед. образования / И. Н. Авдеева, И. А. Закирьянова ; М-во образования и науки Украины, Севастопол. гор. гуманитар. ун-т. – Севастополь : Рибэст, 2009. – 194 с.
2. Автомонов П. П. Дидактика вищої школи : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / П. П. Автомонов ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Київ. ун-т, 2008. – 167 с.
3. Акімова О. В. Теоретико-методичні засади формування творчого мислення майбутнього вчителя в умовах університетської освіти / О. В. Акімова. – Вінниця : Балюк І. Б., 2007. – 351 с.
4. Актуальні проблеми підготовки фахівців у галузі соціально-педагогічної діяльності : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., 5–7 листоп. 2009 р. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – 240 с.
5. Архипова С. П. Основи соціально-педагогічних досліджень : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Архипова ; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2011. – 239 с.
6. Асланян С. А. Педагогічні, соціальні та психофізіологічні основи використання технічних засобів навчання для забезпечення якості професійно-прикладної фізичної підготовки у межах Болонського процесу / С. А. Асланян, А. В. Осіпцов, В. М. Пристинський ; Київ. міжнар. ун-т. – К. : КиМУ, 2009. – 132 с.
7. Бандура О. О. Правознавство в системі наукового знання. Аксіологічно-гносеологічний підхід / О. О. Бандура ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 271 с.
8. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка : схеми, таблиці, коментарі : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Безпалько ; Київ. міськ. пед. ун-т ім. Б. Д. Грінченка. – К. : Центр учбов. л-ри, 2009. – 207 с.

9. Боголіб Т. М. Роль освіти і науки у постіндустріальному розвитку України / Т. М. Боголіб ; М-во фінансів України, Акад. фін. упр. – К. : Корпорація, 2010. – 407 с.
10. Бугаєнко Л. П. Методичні рекомендації з питань організації виховної роботи / Л. П. Бугаєнко, І. Б. Грушницька ; Одес. нац. політехн. ун-т, Одес. автомоб.-дор. коледж. – Одеса : Астропринт, 2010. – 110 с.
11. Булгакова Н. Б. Вища освіта і Болонський процес. Педагогіка вищої школи : навч.-метод. посіб. / Н. Б. Булгакова : Нац. авіац. ун-т. – К. : НАУ-друк, 2009. – 84 с.
12. Васильченко Л. В. Створення навчально-методичних комплексів дистанційного навчання : метод. рек. / Л. Васильченко, І. Лапшина ; Упр. освіти і науки Запоріж. облдержадмін., Комун. закл. «Запоріж. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти» Запоріж. облради, Навч.-метод. центр дистанц. навчання. – Запоріжжя : ЛІПС, 2010. – 122 с.
13. Види навчально- та науково-дослідної роботи студентів (навчально-методичний посібник щодо написання рефератів, курсових, дипломних робіт, наукових статей і тез доповідей з дисциплін циклу професійно-практичної підготовки) / [С. В. Беляєв, Т. Ф. Новицька, В. І. Одарченко та ін.] ; за заг. ред. І. П. Репко ; М-во освіти і науки України, Харк. облрада, Голов. упр. освіти і науки Харк. облдержадмін., Харк. гуманіт.-пед. ін-т. – Вид. 2-ге, виправл. і доповн. – Х. : Захаренко В. В., 2010. – 116 с.
14. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Автономна Республіка Крим / [В. П. Андрущенко, М. В. Багров, Е. Ш. Бекірова та ін.] ; Акад. наук України, Асоц. ректорів пед. ун-тів Європи, Ін-т вищ. освіти. – К. : Знання України, 2009. – 295 с.
15. Вікторов В. Г. Управління якістю освіти (соц.-філос. аналіз) / В. Г. Вікторов ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – 2-ге вид., доповн. та перероб. – Дніпропетровськ : Пороги, 2010. – 286 с.
16. Вітвицька С. С. Педагогічна підготовка магістрів в умовах ступеневої освіти: теоретико-методологічний аспект / С. С. Вітвицька ; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 434, [1] с.
17. Вознюк О. В. Розвиток вітчизняної педагогічної думки: синергетичний підхід / О. В. Вознюк ; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 182, [1] с.
18. Вознюк О. В. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід / О. В. Вознюк, О. А. Дубасенюк ; Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 683 с.

19. Волканова В. В. Організація методичної роботи : [зб. рек.] / В. В. Волканова. – К. : Шк. світ, 2010. – 124, [1] с. – (Б-ка «Шк. світу»).
20. Галета Я. В. Інформаційні технології в освіті : навч. посіб. / Я. В. Галета ; Кіровоград. держ. пед. ун-т ім. Володимира Вінниченка. – Кіровоград : Авангард, 2009. – 151 с : іл.
21. Герчанівський Д. Л. Інноваційні технології контролю успішності студентів з гуманітарних дисциплін / Д. Л. Герчанівський, Е. Ф. Іпатов, В. В. Павловський ; Нац. техн. ун-т України «Київ. політехн. ін-т». – К. : НАКККиМ, 2010. – 190 с.
22. Гісем О. В. Історія [України] : довід. + тести : повний повтор. курс, підгот. до зовніш. незалеж. оцінювання / О. В. Гісем. – 3-тє вид., доповн. та переробл. – Кам'янець-Подільський : Сисин О. В. ; Абетка, 2011. – 587, [1] с.
23. Гонтаровська Н. Б. Освітнє середовище як фактор розвитку особистості дитини / Н. Б. Гонтаровська ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т пробл. виховання. – Д. : Дніпро-VAL, 2010. – 622 с.
24. Данилкович А. Г. Основи наукових досліджень у вищому навчальному закладі : навч. посіб. / А. Г. Данилкович ; Київ. нац. ун-т технологій та дизайну. – К. : КНУТД, 2010. – 294 с.
25. Джурик Н. Р. Методологія і організація наукових досліджень: кредит-модул. система орг. навч. процесу : навч. посіб. / Н. Р. Джурик, І. М. Мельник ; Укоопспілка, Львів. комерц. акад. – Львів : Львів. комерц. акад., 2010. – 171 с.
26. Дидактичні засади формування навчальних профілів / [В. І. Кизенко, О. К. Корсакова, Л. А. Липова та ін.] ; за наук. ред. В. І. Кизенка ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К. : Пед. думка, 2010. – 130, [1] с.
27. Довідник вожатого дитячого оздоровчого табору / [авт.-упоряд. Н. В. Долгая] ; Криворіз. держ. пед. ун-т. – Кривий ріг : Вид. дім, 2009. – 307 с.
28. Дослідно-експериментальна робота з оновлення змісту освіти та підвищення її якості на базі навчальних закладів : інформ.-аналіт. довід. / упоряд. Т. І. Бережна [та ін.] ; за заг. ред. Ю. І. Завалевського. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 383 с.
29. Дослідно-експериментальна робота з оновлення змісту освіти та підвищення її якості на базі навчальних закладів : інформ.-аналіт. довід. / [упоряд. Т. І. Бережна та ін.] ; за заг. ред. Ю. І. Завалевського ; [М-во освіти і науки України ; Ін-т інновац. технологій і змісту освіти]. – Х. : Оберіг, 2010. – 431 с.
30. Ельбрехт О. М. Науково-практичні основи вищої освіти / О. М. Ельбрехт. – К. : Фенікс, 2008. – 294, [1] с.

31. Енциклопедія педагогічної освіти України / [авт.-упоряд. В. Болгов]. – К. : Укр. конфедер. журналістів : Ін-т біогр. дослідж., 2010. – 371, [12] с.
32. Інноваційні педагогічні технології: теорія та практика використання у вищій школі / [В. П. Коцур, О. І. Шапран, Л. М. Різник та ін.] ; Переяслав.-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих АПН України. – Переяслав-Хмельницький : Карпук С. В., 2008. – 284, [1] с.
33. Кайдалова Л. Г. Педагогічна майстерність викладача : навч. посіб. / Л. Г. Кайдалова, Н. Б. Щокіна, Т. Ю. Вахрушева ; М-во охорони здоров'я України, Нац. фармац. ун-т. – Х. : Вид-во НФаУ, 2009. – 139 с.
34. Карамушка В. І. Розроблення та реалізація освітніх проектів : навч.-метод. комплекс / В. І. Карамушка ; Акад. пед. наук України, Ун-т менедж. освіти, Ф-т менедж. та психології. – К. : Ун-т менедж. освіти, 2009. – 32 с.
35. Карпенчук С. Г. Виховний процес: вивчення ефективності : (наук.-метод. посіб.) / [С. Г. Карпенчук] ; Ін-т інновац. технологій і змісту освіти, Укр. акад. акмеол. наук, Рівнен. держ. гуманітар. ун-т. – Рівне : Волин. обереги, 2009. – 179 с.
36. Квіск М. Університет і держава: вивчення трансформацій / М. Квіск; пер. з англ. Т. Цимбала. – К. : Таксон, 2010. – 384 с.
37. Киричук В. О. Проектування навчально-виховного процесу в комп'ютерному комплексі «Універсал» : навч.-метод. посіб. / В. О. Киричук ; Ін-т обдаров. дитини [та ін.]. – [2-ге вид., доповн.]. – К. : Інформ. системи, 2010. – 212 с.
38. Ковальчук В. В. Основи наукових досліджень : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. В. Ковальчук ; М-во освіти і науки України. – К. : Слово, 2009. – 239 с.
39. Козак Н. Л. Університетська освіта : навч. посіб. / Н. Л. Козак ; Хмельниц. екон. ун-т. – Львів : Новий Світ-2000, 2011. – 178 с.
40. Концептосфера педагогічної аксіології : матеріали філос.-методол. семінару «Аксіологічна концептосфера педагогічної освіти» / авт. ідеї і упоряд. Т. П. Усатенко. – К. ; Ніжин : Лисенко М. М., 2010. – 299 с.
41. Костишина Г. І. Формування навчально-пізнавальної діяльності студентів вищих навчальних закладів : теорія і практика / Г. Костишина, В. Чайка. – Тернопіль : ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – 349 с.
42. Краткий словарь педагогических понятий : учеб. пособие для студ. вузов / [авт.-сост. А. А. Пермяков, В. В. Морзов, Э. Р. Зарединова]. – Кривой Рог : Вид. дім ; Симферополь : [Б. и.], 2010. – 129, [1] с.
43. Кузьмінський А. І. Технологія і техніка шкільного уроку : навч. посіб. / А. І. Кузьмінський, С. В. Омеляненко. – К. : Знання, 2010. – 335 с.

44. Кузьмінський А. І. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. / А. І. Кузьмінський. – 2-ге вид. – К. : Знання, 2011. – 486 с.
45. Лозинська Н. Б. Адаптація студентів до навчання в університеті та випускників до педагогічної діяльності / Н. Б. Лозинська ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – 164, [1] с.
46. Малахова Н. Б. Наукові основи викладання у вищій школі : конспект лекцій / Н. Б. Малахова ; Харк. нац. екон. ун-т. – Х. : ХНЕУ, 2010. – 123 с.
47. Мартинець Л. А. Імідж сучасного вчителя / Л. А. Мартинець. – К. : Шк. світ, 2011. – 91, [1] с.
48. Модернізація вищої освіти в контексті європейського виміру : наук.-метод. зб. / [редкол. : О. М. Завальнюк та ін.] ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. – 343 с.
49. Модернізація вищої освіти в Україні і світі: десять років наукового пошуку / [В. П. Андрущенко, В. П. Бех, Ю. В. Бех та ін.] ; за заг. ред. В. П. Андрущенка [та ін.] ; Акад. пед. наук України, Ін-т вищ. освіти. – Х. : Вид-во НУА, 2009. – 501, [1] с.
50. Муковіз О. П. Формування вмінь самостійної пізнавальної діяльності у студентів педагогічних ВНЗ засобами інформаційних технологій / О. П. Муковіз ; Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. – Умань : Жовтий О. О., 2010. – 181 с.
51. Наука в університетах: п'ятирічний досвід діяльності Ради проректорів з наукової роботи / [упоряд. О. В. Савич] ; М-во освіти і науки України. – К. : Екмо, 2010. – 355 с.
52. Нечепоренко Л. С. Педагогічна майстерність / Л. С. Нечепоренко ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 274 с.
53. Нечепоренко Л. С. Педагогічна освіта в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна / Л. С. Нечепоренко, С. М. Куліш ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. – 211 с.
54. Онищенко Н. П. Методика виховної роботи: за кредит-модул. системою орг. навчання : навч. посіб. / Н. П. Онищенко ; Держ. вищ. навч. закл. «Переяслав.-Хмельниц. держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький : Карпук С. В., 2009. – 325 с.
55. Організація наукових досліджень, написання та захист магістерської дисертації : навч. посіб. / А. Ю. Берко, Є. В. Буров, О. М. Верес [та ін.] ; Держ. вищ. навч. закл. «Ужгород.нац. ун-т». – Ужгород : Гранда, 2010. – 433, [6] с.

56. Осадчий В. В. Створення електронного підручника: принципи, вимоги та рекомендації : навч.-метод. посіб. / В. В. Осадчий, С. В. Шаров ; Мелітопол. держ. пед. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Мелітополь : ММД, 2011. – 118 с.
57. [Освітні горизонти] : інформ.-метод. вісн. : спецвипуск / упоряд. З. Б. Луценко ; Упр. освіти Луц. міськради, Міськ. метод. каб. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2009. – 146 с.
58. Основи педагогіки : навч. посіб. / [Г. П. Шевченко, Є. А. Зеленов, О. Г. Стьопіна, Н. В. Фунтікова] ; Східноукр. нац. ун-т ім. В. Даля, Ін-т духов. розв. людини. – Луганськ : Ноулідж, 2010. – 194 с.
59. Пантюк М. П. Підготовка майбутнього вчителя до виховної роботи: історико-педагогічний аспект / М. П. Павлюк. – Дрогобиц. держ. пед. ун-т ім. І. Франка, 2010. – 397 с.
60. Педагогіка вищої школи і вищої освіти : курс лекцій для магістрів / І. П. Аносов, Т. Ф. Бельчева, М. В. Елькін [та ін.] ; Мелітопол. держ. пед. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Мелітополь : ММД, 2009. – 315 с.
61. Педагогічна майстерність сучасного вчителя: теорія і практика : підруч. за кредит-модул. технологією навчання для бакалаврів / [Т. Ф. Бельчева, С. С. Ізбаш, М. В. Елькін та ін.] ; Мелітопол. держ. пед. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Мелітополь : ММД, 2010. – 360, [3] с.
62. Педагогічна освіта в Україні і Польщі : реалії та перспективи = Pedagogiczna oswiata na Ukraine I w Polsce : realia i perspektywy : зб. наук. пр. / за ред. Д. Герцюка, Р. Кухи. – Л. : Тріада плюс, 2008. – 347 с.
63. Педагогічна практика : навч.-метод. комплекс / [уклад. О. М. Павлюк] ; Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – 46, [1] с.
64. Педагогічні проблеми забезпечення професійної підготовки фахівців в умовах євроінтеграції : матеріали Міжнар. круглого столу, 23 квіт. 2009 р. / [редкол. : Г. О. Козлакова та ін.]. – Д. : ІМА-прес, 2009. – 212 с.
65. Пелех Ю. В. Ціннісно-смісловий концепт професійної підготовки майбутнього педагога / Ю. В. Пелех ; за ред. М. Б. Євтуха. – Рівне : МЕНУ ім. С. Дем'янука, 2009. – 307, [1] с.
66. Пенішкевич Д. І. Соціальна педагогіка: модульна технологія начального курсу : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / Д. І. Пенішкевич, Л. І. Тимчук ; Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : ЧНУ ім. Ю. Федьковича, 2010. – 495 с.
67. Приходько В. В. Інноваційна реформа вищої освіти в сучасній Україні / В. В. Приходько. – Д. : Пороги, 2010. – 454 с.
68. Приходько В. М. Парадигми моніторингу якості освіти і педагогічного процесу : (в запитаннях і відповідях) /

- В. М. Приходько. – Х. : Основа, 2010. – 191 с. – (Б-ка журналу «Управління школою»; вип. 3 (87).
69. Проблеми гуманізації навчання та виховання у вищому закладі освіти / П. В. Мельник, Л. С. Воробйова, Н. Ю. Громакова [та ін.] ; наук. ред. Н. В. Ківенко, Ю. П. Чорноморець ; Держ. податк. адмін. України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь : НУДПС України, 2010. – 254 с.
70. Проблеми освіти у Польщі та в Україні в контексті процесів глобалізації та євроінтеграції : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. [22–24 квіт. 2009 р., Житомир] / за ред. В. Кременя [та ін.]. – К. : КІМ ; Житомир : [Б. в.], 2009. – 799 с. : іл.
71. Проблеми сучасної освіти : зб. ст. / [за ред. В. Н. Холина] ; Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна ; – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2009. – 165 с.
72. Професійна педагогічна освіта: інноваційні технології та методики / [О. А. Дубасенюк, С. В. Лісова, М. М. Осадчий та ін.] ; Житомир. держ. ун-т ім. Івана Франка. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 563 с.
73. Рева Ю. В. Гармонійно-синодичний підхід у сучасних технологіях навчання і виховання : наук.-метод. посіб. / Ю. В. Рева; Криворіз. держ. пед. ун-т. – Кривий ріг : Вид. дім, 2009. – 407 с.
74. Розвиток психологічної готовності педагогів до творчої професійної діяльності : наук.-метод. посіб. / [за наук. ред. Е. О. Помиткіна] ; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих, Миколаїв. спеціаліз. шк. І–ІІІ ступенів мистецтв та приклад. ремесел «Акад. дит. творчості». – К. : Ін-т пед. освіти і освіти дорослих ; Миколаїв : Миколаїв. облдрук., 2010. – 288 с.
75. Русанова О. О. Індивідуалізація навчання у вищій школі: теоретичні та методичні засади / О. О. Русанова ; Макіїв. екон.-гуманіт ун-т. – Донецьк : Дмитренко Л. Г., 2010. – 211 с.
76. Сікорський П. І. Розвиток національної освіти і науки в Україні : [навч. посіб.] / П. І. Сікорський. – Львів : Корпан Б. І., 2009. – 326 с.
77. Січкаренко Г. Г. Трансформації вищої освіти в незалежній Україні / Г. Г. Січкаренко ; Київ. нац. лінгв. ун-т. – К. : КИЛУ, 2009. – 362 с.
78. Скиба М. Є. Моніторинг якості навчального процесу у вищому закладі освіти / М. Є. Скиба, Є. Г. Кострогриз, Г. В. Красильникова. – Хмельницький : Хмельниц. нац ун-т, 2009. – 219 с.
79. Словник-довідник з педагогіки і психології вищої школи : [для студ. вищ. навч. закл.] / Н. Є. Герасимова, Н. В. Касярум, В. М. Король, О. П. Савченко. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. – 212 с.
80. Стадніченко О. О. Основи наукових досліджень та інформаційна культура студентів : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] /

- О. О. Стадніченко, І. Л. Мацегора ; Держ. вищ. навч. закл. «Запоріж. нац. ун-т». – Запоріжжя : Запоріж. нац. ун-т, 2010. – 205 с.
81. Становлення третього циклу освіти в Україні: дослідницькі університети / [В. П. Моринець, М. І. Винницький, Л. І. Кострова та ін.] ; Нац. ун-т «Києво-Могилян. акад.». – К. : Пульсари, 2009. – 123 с.
 82. Товканець Г. В. Університетська освіта : навч.-метод. посіб. : [для студ. вищ. навч. закл.] / Г. В. Товканець ; Мукачів. держ. ун-т, Лаб. наук. дослідж. та інновац.-освіт. технологій. – К. : Кондор, 2011. – 184 с.
 83. Третяченко В. В. Соціально-психологічні технології професійної підготовки студентів в умовах сучасного освітнього простору / В. Третяченко, О. Левченко. – К. : Укр. вид. консорціум ; Світлиця, 2008. – 240 с.
 84. Франчук Т. Й. Цілісний освітній простір: педагогічні основи його формування / Т. Й. Франчук ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2009. – 243 с.
 85. Химинець В. В. Інноваційна освітня діяльність / В. В. Химинець. – Тернопіль : Мандрівець, 2009. – 358 с.
 86. Цегольник П. А. Концепция опережающего развития образования (образование XXI века как сфера опережающего развития) / П. А. Цегольник. – Хмельницький : Хмельниц. нац. ун-т, 2009. – 309 с.
 87. Чайкіна Н. О. Організація внутрішнього моніторингу якості професійної підготовки фахівців в умовах кредитно-модульної системи навчання : наук.-метод. посіб. / Н. О. Чайкіна, О. М. Ніколенко ; Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. – Полтава : ПНПУ, 2010. – 11 с.
 88. Шестопалюк О. В. Розвиток громадянської компетентності майбутніх учителів / О. В. Шестопалюк ; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця : Консоль, 2009. – 311 с.
 89. Як підготувати і захистити дисертацію на здобуття наукового ступеня : (метод. поради) / [авт.-упоряд. Л. А. Пономаренко]. – 4-ге вид., випр. і доповн. – К. : Бюл. Вищ. атестац. коміс. України ; Толока, 2010. – 80 с.
 90. Як правильно оформити дисертацію та документи атестаційної справи : зб. нормат. док. з питань атестації наук. кадрів вищої кваліфікації / [упоряд. Ю. І. Цеков. – Вид. 2-ге, випр. і доповн.]. – К. : Бюл. Вищ. атестац. коміс. України ; Толока, 2010. – 48 с.
 91. Ярошук Л. Г. Основи педагогічних вимірювань та моніторингу якості освіти : навч. посіб. / Л. Ярошук. – Бердянськ : Ткачук О. В., 2010. – 246 с. ; іл.

Журнальні публікації

92. Бабин І. І. Забезпечення якості вищої освіти: європейський, національний та інституційний рівні / І. І. Бабин // *Наука і освіта*. – 2011. – № 1. – С. 7–14.
93. Бардашевська Ю. О. Проблема педагогічної взаємодії в аксіологічному аспекті: (історія і становлення) / Ю. О. Бардашевська // *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. – 2011. – Вип. 27. – С. 197–201.
94. Берека В. Є. Інформаційні технології в позааудиторній навчальній діяльності студентів / В. Є. Берека // *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. – 2011. – Вип. 27. – С. 205–210.
95. Бондар В. Інклюзивне навчання як соціально-педагогічний феномен / В. Бондар // *Рідна школа*. – 2001. – № 3. – С. 10–14.
96. Васильєва М. П. Соціокультурна рекреація і саморефлексія культури в проблемно-тематичному вимірі сучасної культурологічної освіти / М. П. Васильєва, О. Ю. Волох // *Культура України*. – 2011. – Вип. 33. – С. 75–82.
97. Внукова Н. Інноваційний потенціал вищої школи у глобальних викликах ХХІ століття / Н. Внукова // *Вища школа*. – 2010. – № 12. – С. 26–36.
98. Грудок-Костюшко М. О. Діалогова компетентність в умовах реформування сучасної освіти / М. О. Грудок-Костюшко // *Наука і освіта*. – 2011. – № 1. – С. 31–35.
99. Домбровська С. М. Якість освіти як одна із заповрок вдалого державного реформування вищої школи України / С. М. Домбровська // *Актуальні проблеми державного управління*. – 2011. – № 1. – С. 149–154.
100. Журавська Н. С. Педагогічна освіта у вищих навчальних закладах / Н. С. Журавська // *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. – 2011. – Вип. 27. – С. 23–28.
101. Зарубінська І. В. Експериментальне дослідження когнітивного компоненту соціальної компетентності студентів вищого навчального закладу / І. В. Зарубінська // *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. – 2010. – Вип. 26. – С. 264–269.
102. Захожай В. Б. Актуальні питання запровадження навчальних інновацій у вищу освіту / В. Б. Захожай, О. О. Казак // *Вісник економічної науки України*. – 2010. – № 2. – С. 41–42.

103. Золотарьова І. Імплементация європейських підходів до університетських магістерських програм у системі вищої освіти України / І. Золотарьова, Ж.-Ю. Шоша // Вища школа. – 2010. – № 10. – С. 42–48.
104. Игнатюк О. А. Творческое саморазвитие преподавателя как процесс совершенствования его профессионализма / О. А. Игнатюк // Проблемы та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. – 2011. – Вип. 28. – С. 9–16.
105. Кадемія М. Ю. Інформаційно-комунікаційні технології в фаховій підготовці майбутнього педагога / М. Ю. Кадемія // Проблемы та перспективи формування національно-технічної еліти. – 2010. – Вип. 27, ч. 2. – С. 62–71.
106. Кадемія М. Ю. Підвищення якості навчання у вищому навчальному закладі за допомогою інтерактивних засобів / М. Ю. Кадемія // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2011. – № 1. – С. 9–13.
107. Кивлюк О. Н. Оптимальні параметри застосування інформаційної педагогіки / О. П. Кивлюк // Гілея. – 2011. – Вип. 43 (№ 1). – С. 374–381.
108. Клименюк А. Синергетический инструментарий раскрытия чёрного ящика исторического явления / А. Клименюк // Україна – Європа – Світ. Серія : Історія, міжнародні відносини. – 2010. – Вип. 5, ч. 1. – С. 224–251.
109. Клокар Н. Теоретико-методологічні засади та організаційно-управлінські механізми очно-дистанційного навчання в системі підвищення кваліфікації педагогічних кадрів регіону / Н. Клокар // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2010. – № 5. – С. 25–38.
110. Ковальова Г. П. Культурологічні засади національного виховання в контексті глобалізації / Г. П. Ковальова // Культура України. – 2010. – Вип. 14, кн. 1. – С. 308–318.
111. Ковбаса Т. Третє покоління стандартів вищої освіти: порівняльний аналіз для України, Російської Федерації та Республіки Білорусь / Т. Ковбаса // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2011. – С. 37–40.
112. Козловський Ю. М. Компоненти готовності до наукової діяльності працівників вищих навчальних закладів / Ю. М. Козловський // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – 2011. – Вип. 27. – С. 348–356.
113. Козяр М. М. Модернізація навчально-виховного процесу на основі використання єдиного інформаційного освітнього середовища / М. М. Козяр // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2011. – № 1. – С. 3–8.

114. Козяр М. М. Професійна компетентність викладача ВНЗ / М. М. Козяр // Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми. – 2010. – Вип. 26. – С. 314–319.
115. Коць М. Ю. Структурно-функціональна модель розгортання процесу педагогічної взаємодії майбутнього вчителя / М. Ю. Коць // Проблеми сучасної психології. – 2011. – Вип. 12. – С. 516–525.
116. Кравець В. Парадокс педагогічної освіти в епоху цивілізаційних змін / В. Кравець // Україна – Європа – Світ. Серія : Історія, міжнародні відносини. – 2010. – Вип. 5, ч. 1. – С. 37–49.
117. Кравцов В. О. Формування методологічної культури як чинник ефективної соціалізації майбутнього вчителя / В. О. Кравцов // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2010. – Вип. 14, кн. 1. – С. 183–193.
118. Кремень В. Освіта в структурі цивілізаційних змін / В. Кремень // Вища освіта України. – 2011. – № 1. – С. 8–11.
119. Линовицька О. Освіта як чинник соціокультурного розвитку особистості / О. Линовицька // Вища освіта України. – 2011. – № 2. – С. 20–26.
120. Марченко О. В. Категорія освітнього простору як предмет методологічної рефлексії / О. В. Марченко // Мультиверсум. – 2011. – Вип. 2. – С. 179–191.
121. Онуфрієва Л. А. Формування психологічної готовності випускників педагогічних спеціальностей ВНЗ до професійної діяльності / Л. А. Онуфрієва // Проблеми сучасної психології. – 2011. – Вип. 13. – С. 185–195.
122. Отич О. Особистість і діяльність учителя у вимірах педагогічної естетики / О. Отич // Рідна школа. – 2011. – № 3. – С. 21–24.
123. Попелюшко Р. Акмеологічний підхід як умова підвищення якості освіти / Р. Попелюшко // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2010. – № 3. – С. 60–68.
124. Расієва О. Розвиток інноваційної діяльності ВНЗ: формування сучасних фахівців на засадах державно-приватного партнерства / О. Расієва // Вища школа. – 2010. – № 12. – С. 37–49.
125. Рідей Н. Освіта і наука для сталого розвитку в програмних документах і угодах світових зібрань / Н. Рідей, Ю. Рибалко, Т. Вітренко // Освіта і управління. – 2011. – Т. 14, № 1. – С. 90–97.
126. Романовський О. Г. Педагогіка успіху: її сутність та основні напрями вивчення / О. Г. Романовський // Теорія і практика управління соціальними системами: філософія, психологія, педагогіка, соціологія. – 2011. – № 2. – С. 3–8.

- 127.Рябченко В. Освіта, навчання, виховання й соціалізація як поняття й процеси та рамки осягнення ними особистості / В. Рябченко // Вища освіта України. – 2011. – № 1. – С. 46–54.
- 128.Суліма Є. Невідкладні завдання системи вищої освіти на новому етапі Болонського процесу / Є. Суліма // Вища школа. – 2010. – № 11. – С. 5–13.
- 129.Теслюк В. М. Методика підготовки і проведення семінарських занять у вищому навчальному закладі / В. М. Теслюк, А. О. Стульнікова // Вісник Національного університету оборони України. – 2011. – № 3. – С. 61–66.
- 130.Хоружий Г. Інноваційність як принцип діяльності вищої школи / Г. Хоружий // Вища школа. – 2010. – № 11. – С. 14–25.
- 131.Шевченко Л. С. Особливості методичної роботи в умовах інформаційного простору / Л. С. Шевченко // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти. – 2010. – Вип. 27, ч. 3. – С. 199–206.
- 132.Яковлев А. И. Роль фундаментально-гуманитарной направленности в подготовке будущих специалистов / А. И. Яковлев // Наука і наукознавство. – 2011. – № 1. – С. 108–112.

II.Методика. Практика. Досвід

Книги

- 133.Анпілогова Т. Ю. Національне відродження в Україні мовою документів : підручник-хрестоматія для студ. спец. «Історія» / Т. Ю. Анпілогова ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка». – Луганськ : ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2010. – 299 с.
- 134.Антощук С. В. Правознавство : 10 клас. Профільний рівень / С. В. Антощук, Л. Г. Чабан. – Х. : Основа, 2010. – 159 с. – (Б-ка журн. «Історія і правознавство» ; вип. 5 (77)).
- 135.Атамась О. Всесвітня історія 1900–1921 рр. : опорний зошит для 10-го кл. / О. Атамась, В. Даниленко. – К. : Учитель, 2010. – 95 с.
- 136.Атамась О. Всесвітня історія 1900–1929 рр. : опорний конспект для 10-го кл. / О. Атамась, В. Даниленко. – К. : Учитель, 2010. – 95 с.
- 137.Бакалець О. А. Історія України з найдавніших часів до початку ХХІ ст. : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] : (конспекти лекцій, персоналії, табл., док., хронологія, слов.) / О. А. Бакалець ; Глухів. нац. пед. ун-т ім. Олександра Довженка. – Львів : Магнолія 2006, 2010. – 572 с.

138. Бердичевський Я. М. Всемирная история : учеб. для 9-го класса общеобразоват. учеб. заведений / Я. М. Бердичевский, И. Я. Щупак, Л. В. Морозова. – Запорожье : Премьер, 2009. – 319 с.
139. Бердичевський Я. М. Всесвітня історія : підруч. для 9-го класу загальноосвіт. навч. закл. / Я. М. Бердичевський, І. Я. Щупак, Л. В. Морозова. – Запоріжжя : Прем'єр, 2009. – 319 с.
140. Бобіна І. А. Історія України : [І половина ХХ ст.] : темат контроль знань : 10-й кл. / І. А. Бобіна. – Х. : Сівак Т. К., 2008. – 79, [1] с.
141. Богданова О. Ф. Історія України: плани-конспекти уроків за прогр. для 12-річної шк. : 8-й кл. : II семестр / О. Ф. Богданова. – К. : Шк. світ, 2009. – 126, [1] с.
142. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України : питання теорії, методики, історії : [навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.] / О. М. Богдашина. – [3-тє вид., доповн. та перероб.]. – Х. : Сага, 2009. – 212, [1] с.
143. Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. : [для студ. вищ. навч. закл.] / О. Д. Бойко. – 3-є вид., доповн. – К. : Академвидав, 2010. – 687 с.
144. Бойко О. Д. Історія України : навч. посіб. : [для студ. вищ. навч. закл.] / О. Д. Бойко. – 3-є вид., доповн. – К. : Академвидав, 2010. – 687 с.
145. Бойко Т. В. Історія України :тест. зошит : 9-й кл. / Т. В. Бойко, О. В. Буштрук. – Х. : Халімон Л. В., 2009. – 75, [3] с.
146. Бологіна Н. В. Історія України : тест. зошит : 11-й клас / Н. В. Бологіна. – Х. : Халімон Л. В., 2009. – 61, [3] с.
147. Брецько Ф. Ф. Історія України 1914–1939 років : конспект-довід. / Ф. Ф. Брецько. – Тернопіль : Мандрівець, 2009. – 166 с.
148. Брецько Ф. Ф. Історія України 1939–2009 років : конспект-довід. / Ф. Ф. Брецько. – Тернопіль : Мандрівець, 2010 – 328 с.
149. Буштрук О. В. Всесвітня історія : тест. зошит : 9-й клас / О. В. Буштрук. – Х. : Л. В. Халімон, 2009. – 62, [2] с.
150. Власов В. С. История Украины : учеб. для общеобразоват. учеб. заведений : 8-й кл. / В. С. Власов ; под ред. Ю. А. Мыщика. – 2-е изд. – К. : Генеза, 2010. – 303 с.
151. Власов В. С. История Украины : учеб. для общеобразоват. учеб. заведений : 8-й кл. / В. С. Власов ; под ред. А. Ю. Мыщика. – 3-е изд. – К. : Генеза, 2011. – 303 с.
152. Власов В. С. Робочий зошит з історії України для 8 класу / В. С. Власов. – К. : Генеза, 2011. – 78 с.
153. Ворожейкіна О. М. Народні звичаї та обряди : 1-11 класи / О. М. Ворожейкіна. – Х. : Основа, 2010. – 223 с. – (Позакласні заходи).

154. Всесвітня історія. 9 клас : хрестоматія : док. і матеріали / [авт.-упоряд. І. В. Коляда та ін.] ; за наук. ред. І. І. Доброта. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2010. – 63 с.
155. Всицева Н. О. Вивчення історичних постатей на уроках історії України в 7 класі / Н. О. Всицева. – Х. : Основа, 2010. – 127 с.
156. Габрієлян О. А. Філософія історії : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. А. Габрієлян, І. І. Кальної, О. П. Цветков. – К. : Академвидав, 2010. – 213 с. – (Альма-матер).
157. Гавриш С. Б. Правознавство : підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, акад. рівень / С. Б. Гавриш, В. Л. Сутковий, Т. М. Філіпенко. – К. : Генеза, 2010. – 415, [1] с.
158. Гавриш С. Б. Правознавство : підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, акад. рівень / С. Б. Гавриш, В. Л. Сутковий, Т. М. Філіпенко. – К. : Генеза, 2010. – 415, [1] с.
159. Гаряєва Г. М. Правознавство : навч.-метод. посіб. для студ. всіх спец. / Г. М. Гаряєва, О. Л. Муренко, С. В. Головін ; Нац. техн. ун-т України «Харк. політехн. ін-т». – Х. : НТУ «ХПІ», 2010. – 74 с.
160. Гісем О. В. Всесвітня історія : контрол. тести : 9-й [кл.] / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Кам'янець-Подільський : Сисин О. В., 2009. – 28, [1] с.
161. Гісем О. В. Всесвітня історія : 9 клас : розроб. уроків / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х. : Ранок, 2010. – 319, [1] с.
162. Гісем О. В. Історія України : 8 клас : розроб. уроків / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х. : Ранок : Веста, 2010. – 318, [2] с.
163. Гісем О. В. Історія України : контрол. тести : 9-й [кл.] / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Кам'янець-Подільський : Сисин О. В., 2009. – 55, [1] с.
164. Гісем О. В. Історія України : навч.-практ. посіб. : повний курс / С. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Х. : Ранок, 2010. – 400, [1] с.
165. Гісем О. В. Історія України : типові тестові завдання за специфікацією 2011 / [О. В. Гісем, О. О. Мартинюк]. – Х. : Факт, 2011. – 128 с.
166. Гісем О. В. Історія України : 10 кл. : конспекти уроків : рівень стандарту, акад. рівень : посіб. для вчителя / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2011. – 467 с.
167. Гісем О. В. Історія України: експрес-підготовка : 7–12 кл. / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. – Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2010. – 342, [1] с.
168. Голікова О. М. Історія України : навч. посіб. для студ. підгот. відня / О. М. Голікова ; М-во аграр. політики України, Харк. нац. аграр. ун-т ім. В. В. Докучаєва. – Х. : ХНАУ, 2010. – 119 с.

169. Головка О. В. Історія України (тести, контрол. питання, завдання) : навч. посіб. / О. О. Головка ; Харк. держ. ун-т харчування та торгівлі. – Х. : ХДУХТ, 2009. – 85 с.
170. Гончарова Н. О. Методика викладання історії у вищій школі : навч. посіб. : [для студ. вищ. навч. закл.] / Н. О. Гончарова. – Х. : Шейніна О. В. ; Ізмаїл : [Б. в.], 2009. – 327 с. : іл.
171. Грива О. А. Педагогічна діяльність в дитячому оздоровчому таборі. Я їду працювати до «Артеку» : навч. посіб. для студ. пед. спец. ВНЗ / О. А. Грива ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманов, Міжнар. дит. центр «Артек». – [Вид. 2-ге, випр. і доповн.]. – Сімферополь : Сімферопол. міськ. друк., 2010. – 127 с.
172. Гром В. М. Історія України : інтеракт. комплекс навч.-метод. забезп. : кредит.-модул. система орг. навч. процесу : для студ. усіх напрямків НУВГП / В. М. Гром, В. І. Цибульський ; Нац. ун-т вод. госп-ва та природокористування. – Рівне : НУВГП, 2009. – 176 с.
173. Губарев В. К. Всесвітня історія : довід. школяра і студ. : [пер. з рос. / В. К. Губарев]. – Донецьк : БАО, 2011. – 494 с.
174. Губарев В. К. История Украины : универс. ил. справ. / В. К. Губарев. – Донецк : БАО, 2010. – 573, [1] с.
175. Губіна С. Л. Історія України : зовніш. незалеж. оцінювання : тренув. вправи / С. Л. Губіна, В. П. Сідорчук. – Х. : Співак В. Л., 2009. – 143 с.
176. Губіна С. Л. Історія України : усе про ЗНО – 2010 + тренув. вправи / С. Л. Губіна, В. П. Сідорчук. – Х. : Співак В. Л., 2010. – 215 с.
177. Гунько О. А. Зроби цікавим урок історії : 8–11 кл. / О. Гунько. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 189 с. – (Перлини досвіду).
178. Десятов Д. Л. Використання історичних анекдотів на уроках історії / Д. Л. Десятов. – Х. : Основа, 2010. – 127, [1] с. – (Б-ка журн. «Історія і правознавство» ; вип. 3 (75)).
179. Добров В. В. Історія України : курс лекцій і структур.-логіч. схеми / В. В. Добров, І. М. Єсін ; Донец. нац. ун-т. – Донецьк : Вебер, 2009. – 472 с.
180. Довжук І. В. Нова історія України (середина XVII – початок XX ст.) : підруч. : [для студ. вищ. навч. закл.] / І. В. Довжук ; Східноукр. нац. ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ : СПУ ім. В. Даля, 2010. – 731 с.
181. Дудка Р. А. Історія стародавнього світу : (практикум за вимогами кредит.-модул. системи навчання) : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Р. А. Дудка, О. О. Лейберов, І. О. Кидун ; за заг. ред. Р. А. Дудки ; Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 394, [1] с.

- 182.Єрмоленко А. О. Усі уроки до курсу «Історія України» : 10 клас: стандарт. та акад. рівні / А. О. Єрмоленко, О. П. Мокрогуз. – Х. : Основа, 2010. – 239, [1] с. – (Серія «12-річна школа»).
- 183.Земерова Т. Ю. Всесвітня історія за всією шкільною програмою : практ. довід. / Т. Ю. Земерова. – Х. : Т. К. Співак, 2010. – 768 с.
- 184.Земерова Т. Ю. Всесвітня історія: схеми і таблиці / Т. Ю. Земерова. – Х. : Співак В. Л., 2010. – 703 с.
- 185.История Украины : учебник [для иностр. студ. вузов / Г. Д. Казьмирчук, В. И. Гусев, В. П. Капелюшный и др.] ; Киев. нац. ун-т им. Т. Шевченко. – К. : Київ. ун-т, 2010. – 631 с.
- 186.Іванченко Л. П. Історія України у таблицях і схемах : 9–12 класи / Л. П. Іванченко, М. П. Бурдученко, В. М. Клопіт. – Х. : Укр. кн. мережа, 2009. – 132, [1] с.
- 187.Історія України : підручник [для студ. вищ. навч. закл. / Г. Д. Казьмирчук, А. П. Коцур, О. В. Вербовий та ін.] ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Київ. ун-т, 2009. – 695 с.
- 188.Історія України : посібник : тести : 6–11 кл. / [авт.-упоряд. О. Д. Бойко та ін.] ; за ред. О. Д. Бойка. – К. : Академвидав, 2011. – 271 с.
- 189.Історія України : практ. підгот. до ЗНО / [авт.-уклад. В. А. Греченко, Ю. Г. Лебедева]. – Х. : Торсінг плюс, 2009. – 160 с.
- 190.Історія України : тести : 6–11 кл. : посібник / за ред. О. Д. Бойка. – К. : Академвидав, 2008. – 271 с.
- 191.Історія України : тест. завдання : навч.-метод. посіб. для студ. спец. «Історія» / [упоряд. Т. Ю. Анпілогова та ін.] ; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ : ЛНУ ім. Т. Шевченка, 2009. – 203, [1] с.
- 192.Історія України : [довідник / упоряд. С. Крупчан та ін.]. – 5-е вид., переробл. і доповн. – К. : Казка, 2010. – 735 с. – (Новий довідник).
- 193.Історія України. 9 клас : готові дидакт. набори / [упоряд. Н. М. Морозова]. – Х. : Основа, 2009. – 175, [1] с.
- 194.Історія України : 10 клас : готові дидакт. роботи / [упоряд. Н. М. Морозова]. – Х. : Основа, 2011. – 159 с.
- 195.Історія України : комплекс. довід. / [уклад. В. В. Воропаєв та ін.]. – Х. : Співак В. Л., 2010. – 576 с.
- 196.Історія українознавства : навч. посіб. : [для студ. вищ. навч. закл.] / П. П. Кононенко, Л. К. Токар, О. Г. Бажан та ін. ; за ред. П. П. Кононенка. – К. : Академвидав, 2011. – 508 с.
- 197.Історія українського права : навч. посіб. для вищ. навч. закл. / [І. А. Безклубий, О. Й. Вовк, І. С. Гриценко та ін.] ; за ред.

- І. А. Безклубного ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Грамота, 2010. – 334 с.
198. Кармалюк С. П. Історія України : хрестоматія для студ. вищ. закл. освіти, неіст. спец. / С. П. Кармалюк, М. М. Сайко. – Чернівці : Технодруk, 2009. – 463 с.
199. Клопот В. М. Історія України : тест. зошит : 10-й кл. / В. М. Клопот, О. В. Бурштук. – Х. : Є. В. Халімон, 2008. – 64 с.
200. Клопот В. М. Історія України: програм. матеріал у форматі ЗНО : 9 кл. / В. М. Клопіт. – Х. : Нова тема, 2010. – 79, [1] с.
201. Кожем'яка О. Л. Всесвітня історія. 9 [кл.] / О. Л. Кожем'яка. – Х. : Основа, 2010. – 120 с. – (Мій конспект).
202. Кожем'яка О. Л. Історія України : експрес-контроль : 25 тестів × 10 хв. : 5-й [кл.] / О. Л. Кожем'яка. – Х. : Ранок, 2009. – [64] с.
203. Кожолєнко Г. К. Народознавство. Українознавство : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / Г. К. Кожолєнко ; Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : [Б. в.] ; Вишниця : Черемош, 2011. – 341 с.
204. Коляда І. А. Всесвітня історія. 9 клас : кн. для вчителя / І. Коляда, В. Милько, О. Кирієнко ; за заг. ред. О. П. Рєєнта. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2010. – 415, [1] с.
205. Коніщева С. Є. Історія України: тренінг до тестування сертифікат УЦОЯО : зовніш. незалеж. оцінювання, 2010 / С. Є. Коніщева. – К. : Майстер-клас, 2010. – 79 с.
206. Коніщева С. Є. Історія України : тренінг до тестування на сертифікат УЦОЯО 2011 : зовніш. незалеж. оцінювання / С. Є. Коніщева. – К. : Майстер-клас, 2011. – 79 с.
207. Коростей В. И. Теория государства и права Украины: становление и развитие : курс лекций / В. И. Коростей ; Донец. ун-т економіки и права. – 2-е изд., доп. и перераб. – Донецк : Юго-Восток, 2011. – 211 с.
208. Крестовська Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн : хрестоматія-практикум : [для студ. вищ. навч. закл.] / Н. Крестовська, О. Цвіркун. – Х. : Одиссей, 2010. – 487 с.
209. Кульчицький С. В. Історія України : підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. : рівень стандарту, акад. рівень / С. В. Кульчицький, Ю. Г. Лебедева. – К. : Генеза, 2010. – 301, [1] с.
210. Кульчицький С. В. Новітня історія України (2001-2010) : дод. до підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. / С. В. Кульчицький. – 2-ге вид, переробл. та доповн. – К. : Генеза, 2010. – 48 с.
211. Лавриненко А. С. Всесвітня історія : тест. зошит : 11-й клас / А. С. Лавриненко, О. В. Буштрук. – Х. : Л. В. Халімон, 2009. – 79, [1] с.

- 212.Ладиченко Т. В. Всесвітня історія : підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. : профіл. рівень / Т. В. Ладиченко, С. О. Осмоловський. – К. : Генеха, 2010. – 302 с.
- 213.Лазарович М. В. Історія України : відповіді на питання екзаменац. білетів : навч. посіб. / М. Лазарович, Н. Лазарович. – К. : Знання, 2009. – 438 с.
- 214.Лебедева Ю. Г. Історія України : навч. посіб. для підготов. до зовніш. незалеж. оцінювання / Ю. Г. Лебедева. – К. : Генеза, 2010. – 181 с.
- 215.Левицька Н. М. Історія України. Україна в світі : історія і сучасність: навч. посіб. / Н. М. Левицька ; Нац. ун-т харч. технологій. – К. : Кондор, 2011. – 416 с.
- 216.Литвин В. М. Історія України : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. Литвин. – К. : Наук. думка, 2009. – 828 с.
- 217.Литвиненко Т. А. Словник-довідник юридичних термінів / Т. А. Литвиненко, В. І. Плахтеева. – Х. : Форт, 2010. – 194 с.
- 218.Луняк Є. М. Матеріали з української історіографії : (навч.-метод. посіб. для студ.-істориків заоч. форми навчання) / Є. Луняк ; Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. – 2-ге вид., доповн. і перероб. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2009. – 131 с.
- 219.Мироненко А. І. Історія України : 8 [кл.] / А. І. Мироненко, О. П. Мокрогуз. – Х. : Основа, 2010. – 96 с. – (Мій конспект).
- 220.Мисан В. О. Вступ до історії України : підруч. для 5-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. Мисан. – Вид. 2-ге, переробл. та доповн. – К. : Генеза, 2010. – 175 с.
- 221.Мисан В. О. Сучасний урок історії : навч.-метод. посіб. / В. Мисан. – К. : Шк. світ, 2009. – 117, [1] с.
- 222.Мисан О. В. Писемні джерела на уроках історії : 5-11 класи : навч.-метод. посіб. / В. Мисан. – К. : Шк. світ, 2009. – 99, [1] с.
- 223.Мицик Ю. А. Історія України : [навч. посіб. для загальноосвіт. навч. закл.] / Ю. А. Мицик, О. Г. Бажан, В. С. Власов. – 3-є вид., доповн. і переробл. – К. : Києво-Могилян. акад., 2010. – 594, [1] с.
- 224.Мокрогуз О. П. Усі уроки до курсу «Всесвітня історія» : 10 клас : стандарт. та акад. рівні / О. П. Мокогуз, О. Є. Розумієнко. – Х. : Основа, 2010. – 255 с.
- 225.Морозова Н. М. Всесвітня історія : 8 [кл.] / Н. М. Морозова. – Х. : Основа, 2010. – 72 с.
- 226.Морозова Н. М. Всесвітня історія : 9 клас : готові дидакт. набори / Н. М. Морозова. – Х. : Основа, 2010. – 141 с.
- 227.Морозова Н. М. Історія України : 9 [кл.] / Н. М. Морозова. – Х. : Основа, 2010. – 96 с. – (Мій конспект).

228. Навчально-методичний комплекс з дисципліни «Історія країн Азії, Африки та Латинської Америки нового часу» / [уклад. А. П. Іржавська, Т. В. Терещенко]; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Черкаси : ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2010. – 367 с.
229. Навчально-методичний комплекс з історії України : (за вимогами кредит.-модул. системи) : для студ. 1-го курсу неіст. ф-тів / [О. В. Ростовська, Г. М. Дудченко, О. П. Кривобок та ін.] ; Ніжин. держ. ун-т ім. М. Гоголя. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 99 с.
230. Нагірняк О. Р. Методичні рекомендації для вивчення курсу «Історія України» з урахуванням Болонського освітнього процесу / О. Нагірняк ; Київ. держ. ін-т декор.-приклад. мистецтва і дизайну ім. М. Бойчука. – К. : О. Ханко, 2010. – 191 с.
231. Наровлянський О. Д. Правознавство : 10 [клас] : акад. рівень / О. Д. Наровлянський. – Х. : Основа, 2010. – 72 с.
232. Непран Л. М. Історичні олімпіади: від шкільної до Всеукраїнської : навч.-метод. посіб. : 8–9-й кл. / Л. М. Непран, Н. І. Ольхіна, А. Б. Ольхін. – Донецьк : Каштан, 2010. – 327, [2] с.
233. Нетьосов С. І. Навчання основ правознавства з використанням інформаційно-комунікаційних технологій / С. І. Нетьосов. – Х. : Основа, 2010. – 127 с. – (Б-ка журн. «Історія і правознавство» ; вип. 4 (76)).
234. Ніраз Ю. Календарно-тематичне планування уроків з історії України та всесвітньої історії : 5–11 кл. [2009–2010 навч. рік] / Ю. Ніраз, С. Манюк. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2009. – 63 с.
235. Новий довідник: історія України [довід. посіб. для школярів та абітурієнтів / упоряд. С. Крупчан та ін.]. – 4-е вид., переробл. і доповн. – К. : Казка, 2009. – 735 с.
236. Олексін Ю. П. Навчання вітчизняній історії як засіб формування рис громадянськості старшокласників : навч.-метод. посіб. / Ю. П. Олексін ; Рівнен. обл. ін-т після диплом. пед. освіти. – Рівне : Ассоль, 2010. – 176 с.
237. Опри І. А. Історія країн Азії та Африки у середні віки : навч.-метод. посіб. для студ. 2-го курсу іст. ф-ту / І. А. Опри ; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2009. – 42 с.
238. Орленко В. І. Історія держави і права зарубіжних країн : посіб. для підгот. до іспитів / В. І. Орленко, В. В. Орленко. – Вид. 5-те., стер. – К. : Паливода А. В., 2011. – 243 с.
239. Орленко В. І. Історія держави і права України : посіб. для підготов. до іспитів / В. І. Орленко, В. В. Орленко. – 4-е вид. – К. : Паливода А. В., 2011. – 162 с.

240. Осмоловский С. А. Всемирная история : учеб. для 9-го класса общеобразоват. учеб. заведений / С. А. Осмоловский, Т. В. Ладыченко. – К. : Генеза, 2009. – 239 с.
241. Осмоловский С. А. Всемирная история : учеб. для 9-го кл. общеобразоват. учеб. заведений / С. А. Осмоловский, Т. В. Ладыченко. – 2-е изд. – К. : Генеза, 2011. – 239 с.
242. Осмоловський С. О. Всесвітня історія : підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / С. О. Осмоловський, Т. В. Ладиченко. – К. : Генеза, 2009. – 239 с.
243. Основы правоведения Украины : учеб. пособие : пер. с укр. / С. В. Кивалов, П. П. Музыченко, Н. Н. Крестовская, А. Ф. Крыжановский ; Одес. нац. юрид. акад. – Х. : Одиссей, 2010. – 462 с.
244. Островський В. В. Готуємося до зовнішнього незалежного оцінювання : зб. тест. завдань з історії України / В. В. Островський. – 2-ге вид, доповн. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 423 с. – (Зовнішнє незалежне оцінювання).
245. Охредько О. Е. Всесвітня історія : експрес-контроль : 24 тести × 10 хв. : 9-й [кл.] / О. Е. Охредько. – Х. : Ранок, 2009. – [96] с.
246. Очерки истории Украины : [учеб. пособие для студ. вузов / П. П. Толочко, Н. Ф. Котляр, А. А. Олейников и др.] ; под общ. ред. П. П. Толочко. – К. : Киев. Русь, 2010. – 474, [2] с.
247. Павлюк В. В. Новітня історія країн Західної Європи та Північної Америки (1918–1945 рр.) : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / В. Павлюк. – Львів : Піраміда, 2010. – 281 с.
248. Панчук І. І. Історія стародавнього світу. Історія України. Всесвітня історія : (інтегрований курс) : тест-контроль : 8-й кл. / І. І. Панчук. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2011. – 63, [2] с.
249. Панчук І. І. Історія України. Всесвітня історія : тест-контроль : 7-й кл. / І. І. Панчук. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2010. – 63, [1] с.
250. Панчук І. Історія України : контроль навч. досягнень : тести : 9-й кл. / І. І. Панчук. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2009. – 79 с.
251. Панчук І. І. Історія України. Всесвітня історія : тест-контроль : 10-й кл. / І. І. Панчук. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2010. – 93 с.
252. Панчук І. Історія України : оцінювання навч. досягнень : тест. завдання : 9-й кл. / І. І. Панчук. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2009. – 96 с.
253. Панчук І. Історія України : тест. завдання для підготов. до зовніш. незалеж. оцінювання / І. І. Павчук. – Тернопіль : Підруч. і посіб., 2010. – 272 с.

254. Педагогічна практика: навч.-метод. посіб / [уклад. В. Є. Бузинська, І. І. Горбачевська] ; Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : ЧНУ, 2010. – 143 с.
255. Пилипчатина Л. Н. Тест-контроль. Правоведение : практ. курс : текущее темат. и годовое оценивание : 9-й [кл.] / Л. Н. Пилипчатина. – Х. : Весна ; Спивак В. Л., 2010. – 79 с.
256. Подоляк Н. Г. Всесвітня історія. Новий час (кінець XV – XVIII ст.) : робоч. зошит : [аналогічний підручнику Н. Г. Подоляк «Всесвітня історія. Новий час (кінець XV–XVIII ст.)» : 8-й кл.] / Н. Г. Подоляк, Ю. Б. Малієнко. – К. : Генеза, 2011. – 101, [1] с.
257. Полянский П. Б. Всемирная история : [учеб. для общеобразоват. учеб. заведений] : уровень стандарта, акад. уровень : 10-й кл. / П. Б. Полянский. – К. : Генеза, 2010. – 254 с.
258. Полянський П. Б. Всесвітня історія : [підручник] : рівень стандарту, акад. рівень : 10-й кл. / П. Б. Полянський. – К. : Генеза, 2010. – 254 с.
259. Пометун І. О. Історія. Середні віки : підруч. для 7-го класу [загальноосвіт. навч. закл.] / О. І. Пометун, Ю. Б. Малієнко ; Акад. пед. наук України, Ін-т педагогіки. – К. : Пед. думка, 2008. – 231 с.
260. Пометун О. І. Історія України : зб. тест. завдань для підготов. до зовніш. незалеж. оцінювання / О. І. Пометун, В. С. Власов, Г. О. Фрейман. – Вид. 2-е, виправл. та доповн. – К. : Генеза, 2010. – 127 с.
261. Пометун О. І. Історія України : підруч. акад. рівня для 10-го кл. профіл. навч. закл. / О. І. Пометун, Н. М. Гупан. – К. : Пед. думка, 2010. – 173 с.
262. Практикум з історії Росії XVIII – XIX ст. : навч. посіб. / упоряд. Ю. М. Давиденко, Ю. В. Кузьменко ; Ніжин. держ. ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2010. – 299 с.
263. Ржепецький Л. А. Формування національної самосвідомості учнів на уроках історії України / Л. А. Ржепецький ; Ін-т пробл. виховання Акад. пед. наук України. – Миколаїв : Іліон, 2010. – 147 с.
264. Рогожкин О. В. Історичний атлас України : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / О. В. Рогожкин, Р. М. Морозов, Д. Д. Білий ; М-во освіти і науки України, М-во внутр. справ. України, Донец. юрид. ін-т Луган. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, Каф. українознав. – Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – 138 с.
265. Савельєв О. М. Всесвітня історія : зошит для уроків узагальнення : (за типологією завдань для зовніш. оцінювання) : 6-й клас / О. М. Савельєв, С. І. Шевченко. – Тернопіль : Навч. кн. ; Богдан, 2010. – 150, [2] с.

266. Савельєв О. М. Історія України : 533 завдання для інтерактив. навчання : 9-й кл. / О. М. Савельєв. – Тернопіль : Навч. кн. ; Богдан, 2010. – 62, [1] с.
267. Савельєв О. М. Історія України: довід., хронологія подій, словник для учнів та абітурієнтів / О. М. Савельєв. – Тернопіль : Навч. кн. ; Богдан, 2010. – 405 с.
268. Саміло Г. О. Теорія держави і права : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / Г. О. Саміло ; Запоріж. нац. техн. ун-т. – Запоріжжя : Просвіта, 2010. – 347 с.
269. Сеніна Л. В. Історія України: перші кроки до ЗНО : 7–9-ті класи / Л. В. Сеніна, В. П. Клопот. – Х. : Нова тема, 2010. – 125 с.
270. Сидоренко С. А. Правова освіта та правове виховання : наук.-метод. рек. щодо проведення правоосвіт. заходів та викладання основ правознавства / С. А. Сидоренко, О. В. Карпушина ; Луган. обл. ін-т післядиплом. пед. освіти [та ін.]. – Луганськ : Резніков В. С., 2009. – 203 с.
271. Сидоренко С. А. Правова освіта та правове виховання : наук.-метод. посіб. для навч. закл. та викладачів правознав. дисциплін / С. А. Сидоренко, Т. М. Ткачова, О. В. Карпушина ; М-во освіти і науки України [та ін.]. – 2-ге вид. – Луганськ : Резніков В. С., 2010. – 375 с.
272. Сікорський В. П. Українознавство : навч. посіб. для серед. шк. : 12 кл. / Н. В. Сікорський ; Львів. крайове т-во «Рідна шк.». – Львів : Корпан Б. І., 2009. – 285 с.
273. Скирда І. М. Історія України : експрес-контроль : 19 тестів × 10 хв. : 9-й [кл.] / І. М. Скирда, О. Л. Кожум`яка. – Х. : Ранок, 2009. – [80] с.
274. Словник історичних та політологічних термінів і терміносполук / [уклад. І. С. Беркешук] ; Кам`янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – Кам`янець-Подільський : Кам`янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2010. – 38, [1] с.
275. Слюсаренко А. Г. Україна в роки Другої світової війни [навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл.] / А. Г. Слюсаренко, І. К. Патриляк, М. А. Боровик ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. ; Ніжин : Лисенко М. М., 2009. – 447 с.
276. Смолей В. В. Історія України : контроль навч. досягнень учнів : 7-й [кл.] / В. В. Смолей. – Кам`янець-Подільський : Сисин О. В., 2009. – 151, [1] с.
277. Смолий В. А. История Украины : учебник для 7-го кл. общеобразоват. учеб. заведений : [пер. с укр.] / В. А. Смолий, В. С. Степанков. – 2-е изд. – К. : Генеза, 2010. – 227, [2] с.
278. Стрижак В. М. Усе. Всесвітня історія [хроном. табл. з комент. до кожної події] / В. М. Стрижак, В. М. Мітягін. – К. : Нац. кн. проект, 2010. – 671 с.

279. Стриженська З. П. Всесвітня історія : тест. зошит : 9-й клас / З. П. Стриженська. – Х. : Л. В. Халімон, 2009. – 63, [1] с.
280. Терно С. О. Проблемні задачі з історії : дидакт. посіб. для учнів 6–7-х кл. / С. Терно, З. Коган, І. Полтавська. – Тернопіль : Мандрівець, 2009. – 19 с.
281. Терно С. О. Проблемні задачі з історії : дидакт. посіб. для учнів 8–9-х кл. / С. Терно, А. Хінева. – Тернопіль : Мандрівець, 2009. – 31 с.
282. Трофанчук Г. І. Історія держави та права : навч. посіб. / Г. І. Трофанчук ; М-во освіти і науки України. – К. : Юрінком інтер, 2010. – 381 с.
283. Турченко Ф. Г. Історія України : підруч. для загальноосвіт. навч. закл. : профіл. рівень : 10-й кл. / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 2010. – 300, [2] с.
284. Турченко Ф. Г. Історія України: підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Г. Турченко, В. М. Мороко. – К.. : Генеза, 2009. – 349, [1] с.
285. Українознавство : навч. посіб. : 6-й клас / І. Д. Васильків, Н. С. Білик, О. Є. Яремчишин, О. К. Якубечко ; Львів. крайове т-во «Рідна шк.». – Львів : Корпан Б. І., 2007. – 218 с.
286. Українознавство : навч. посіб. : 7-й клас / І. Д. Васильків, А. М. Затхей, О. В. Лучко [та ін.] ; Львів. крайове т-во «Рідна шк.». – Львів : Корпан Б. І., 2007. – 224 с.
287. Українознавство : навч. посіб. : 8-й кл. / Н. І. Луців, Н. Б. Мариняк, З. І. Ольхова [та ін.]. – Львів: Корпан Б. І., 2007. – 298 с.
288. Українознавство : навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл. / М. І. Обушний, Н. М. Авер'янова, Л. В. Божук та ін.] ; за заг. ред. М. І. Обушного ; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К. : Київ. ун-т, 2008. – 671 с.
289. Українознавство : навч. посіб. для серед. шк. : 10-й кл. / О. І. Приставська, І. Д. Васильків, С. Я. Федорчук [та ін.] ; Львів. крайове т-во «Рідна шк.». – Львів : Корпан Б. І., 2009. – 370 с.
290. Українознавство : навч. посіб. для серед. шк. : 11-й кл. / І. П. Байдюк, І. Д. Васильків, Г. П. Васянович [та ін.] ; Львів. крайове т-во «Рідна шк.». – Львів : Корпан Б. І., 2009. – 362 с.
291. Усе для атестації вчителя історії та правознавства / [авт.-уклад. І. П. Нікітіна та ін.]. – Х. : Ранок, 2010. – 176 с.
292. Усі уроки «Правознавство. Практичний курс» : 10 клас : акад. рівень / [упоряд. О. О. Івакін]. – Х. : Основа, 2010. – 159 с. – (12-річна школа).

293. Харківщинознавство : навч. посіб. для учнів 8–9-х кл. загальноосвіт. навч. закл. / [О. І. Грінченко, С. Л. Губіна, Т. В. Дрожжина та ін.]. – 3-є вид., переробл. й доповн. – Х. : Гімназія, 2010. – 444, [3] с.
294. Харківщинознавство : робочий зошит [для 8–9 класів / О. І. Грінченко, С. Л. Губіна, Л. І. Дух, К. М. Слесик]. – Х. : Гімназія, 2009. – 104, [1] с.
295. Хрестоматія з історії України: за всією шк. прогр. : практ. довід. / [уклад.] В. В. Воропаєва. – Х. : Співак В. Л., 2010. – 462 с.
296. Цвілюк С. А. Історія України: навч.-метод. посіб. для семінар. занять / С. А. Цвілюк. – 2-ге вид., доповн. й ілюстр. – Одеса : Друк, 2009. – 302 с.
297. Чужикова В. Г. Методика викладання права : навч. посіб. [для студ. юрид. ф-тів вищ. навч. закл.] / В. Г. Чужикова ; Держ. вищ. навч. закл. «Київ. нац. екон. ун-т імені Вадима Гетьмана». – К. : КНЕУ, 2009. – 430 с.
298. Шалагінова О. І. Історія стародавнього світу : підруч. для 6-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. І. Шалагінова, Б. Б. Шалагінов. – К. : Зодіак-ЕКО, 2009. – 285, [2] с.
299. Шигаль Д. А. Історія держави і права зарубіжних країн : курс лекцій / Д. А. Шигаль. – Х. : ФІНН, 2010. – 338 с.
300. Юрійчук Є. П. Політична історія України ХХ ст. – початку ХХІ ст. : навч.-метод. комплекс / Є. П. Юрійчук : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці : ЧНУ, 2009. – 78, [1] с.
301. Яковенко М. А. Всесвітня історія: навч. посіб. для студ. ВНЗ I–II рівнів акредитації / М. А. Яковенко ; Поліцейс. фін.-прав. акад. – Бровари : [Б. в.] ; Хмельницький : ХмЦНТЕІ, 2010. – 373 с.

Журнальні публікації

302. Венгурська В. О. Творення історії протягом ХІХ ст.: національний та імперський вимір / В. О. Венгурська // Гілея. – 2011. – Вип. 45 (№ 3). – С. 5–11.
303. Гомотюк О. Здобутки українознавства: історичні уроки / О. Гомотюк // Українознавство. – 2011. – № 1. – С. 85–90.
304. Камбалова Я. Застосування новітніх методологічних підходів до викладання шкільного курсу всесвітньої історії як основа формування міжетнічної та міжконфесійної толерантності учнів / Я. Камбалова // Історія в школах України. – 2011. – № 6. – С. 32–37.
305. Коваль Н. Є. Підручник історії як інструмент політики примирення: балканський досвід / Н. Є. Коваль // Гілея. – 2011. – Вип. 47, № 5. – С. 706–712.

- 306.Кульчицький С. Не вшухають термінологічні суперечки : [Про підручник з історії] / С. Кульчицький // Історія в школах України. – 2011. – № 5. – С. 35–36.
- 307.Лиман С. І. Історія середніх віків у творчості та навчальних курсах професора Київського університету Олексія Івановича Ставровського (1811–1882 рр.) / С. І. Лиман // Вісник Харківської державної академії культури. – 2011. – Вип. 33. – С. 29–40.
- 308.Пендзей І. Болонський процес і проблеми викладання та вивчення новітньої історії країн Західної Європи і Америки / І. Пендзей // Вища освіта України. – 2010. – № 4. – С. 39–47.
- 309.Петрук Н. Про деякі методологічні засади українознавства / Н. Петрук // Українознавство. – 2011. – № 1. – С. 91–94.
- 310.Сич О. Про деякі гуманітарні аспекти історичної освіти / О. Сич // Україна – Європа – Світ. Серія : Історія, міжнародні відносини. – 2010. – Вип. 5, ч. 1. – С. 61–66.

Список статей, що були опубліковані в «Методичному віснику історичного факультету» в 2002–2011 рр.

Нові напрямки в шкільній освіті

Автор	Назва статті	Номер	Рік видання	Сторінки
Балацинова А. Д.	Управління процесом впровадження нового змісту шкільної історичної освіти в Харківській області	4	2005	5 - 9
Бутенко В. І.	Запровадження інновацій у навчальний процес при підготовці майбутнього вчителя-історика: науково-теоретичний аспект	3	2004	5 - 12
Бутенко В. І.	Інноваційна діяльність педагога: постановка проблеми	7	2008	51 - 62
Бутенко В. І.	Проблемність у навчанні історії в середньоосвітніх навчальних закладах	2	2003	15 - 22
Бутенко В. І.	Творчо-імпровізаційна модель навчання історії в школі: теоретичні засади, практичні здобутки	5	2006	23 - 30
Вольянська С. Є.	Профільна освіта Харківщини: від витоків до сьогодення	9	2011	38 - 45
Зоркіна Н. В.	До питання про критичне мислення на уроках історії	2	2003	23 - 32
Ивашенко В. Ю.	Учебный курс «Специальные исторические дисциплины»: вариативность обучения	5	2006	37 - 42
Калініченко В. В.	Методологія і методи дослідження земельної громади в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.)	9	2011	46 - 50
Кашаба О. Ю.	Місце історичного краєзнавства в системі шкільної освіти (з досвіду 1920-х років)	7	2008	9 - 18

Корниенко С. И., Гагарина Д. А.	Использование источников-ориентированных информационных систем в историческом образовании	8	2010	45 - 51
Куделко С. М., Павлова О. Г., Проценко М. В.	Первый опыт компьютерного тестового контроля на историческом факультете ХНУ имени В. Н. Каразина	5	2006	20 - 22
Куликов В. А.	DjVu - формат электронных документов (к 10-летию проекта)	5	2006	43 - 50
Куликов В. А.	Информационные технологии в историческом образовании	3	2004	13 - 16
Куликов В. О.	Персональні системи управління бібліографічною інформацією	4	2005	21 - 29
Литовченко С. Д.	Використання можливостей всевітньої мережі (Інтернет) в процесі викладання історії	4	2005	17 - 20
Литовченко С. Д.	Внешнее оценивание выпускников средних школ и применение компьютерных технологий	5	2006	17 - 19
Марченко О. С., Скирда І. М.	Використання посібників нового типу на уроках історії	1	2002	39 - 40
Марченко О. С., Скирда І. М.	Методичні рекомендації до вивчення хронології в курсі історії України	3	2004	17 - 22
Плотнікова Т. М.	Необхідність громадянської освіти	1	2002	41 - 43
Польовий М.А.	Досвід побудови імітаційних моделей розвитку історико-теоретичного пізнання	5	2006	5 - 16
Проценко С. П.	Шляхи активізації пізнавальної діяльності учнів у курсі історії	1	2002	31 - 35
Романова Л. М.	Методичні рекомендації до курсу «Громадянська освіта в демократичному суспільстві»	3	2004	23 - 26
Романова Л. Н.	Ученическое самоуправление в УВК № 6	1	2002	36 - 38
Рябокобила О. О.	Використання інтерактивних методів навчання під час проведення уроків історії	9	2011	54-62

Татаринів М. В.	Вивчення ключових питань історії православної церкви в рідному краї на уроках курсу «Харківщинознавства»	2	2003	5 - 14
Татаринів М. В.	Європейські виміри системи правової освіти та виховання у закладах освіти Харківської області: досягнення, проблеми та шляхи їх вирішення	5	2006	51 - 71
Татаринів М. В.	Зовнішнє незалежне оцінювання з базових навчальних дисциплін: досвід, результати та перспективи проведення в Харківському регіоні	7	2008	28 - 35
Татаринів М. В.	Роль місцевих органів управління освітою в Харківській області у впровадженні курсу «Харківщинознавство»	3	2004	27 - 33
Татаринів М. В.	Сучасний стан розвитку ліцейської історичної освіти (за результатами діяльності ліцеїв при вищих навчальних закладах Харкова)	4	2005	10 - 12
Татаринів М. В.	Упровадження допрофільного та профільного навчання в загальноосвітніх навчальних закладах Харківської області в умовах підвищення дидактичної компетентності вчителя, якості загальної середньої освіти та пріоритетні напрями роботи в 2010 році	9	2011	71-91
Ушаков Д. І.	К вопросу об использовании компьютерной техники на уроках истории	4	2005	13 - 16
Филиппов К. В.	Использование мультимедийных средств в учебном процессе	8	2010	102-106
Чорна Т. В.	Гра «передвиборчі дебати» як форма проведення повторювально-узгальноючого заняття з	7	2008	19-27

	учнями 10 класу			
Чувпило О. О., Ліпейко В. Ф., Чувпило Р. І.	Деякі найважливіші шляхи підвищення мотивації та активізації навчальної діяльності учнів на уроках історії в школах для дітей з важкими вадами мовлення	6	2007	76-84
Чувпило А. А., Ліпейко В. Ф., Чувпило Р. І.	Использование компьютерных технологий для эффективного развития устной речи учащихся на уроках истории в речевой школе	9	2011	31-37

На допомогу викладачу історії та суспільно-політичних дисциплін

Балацинова А. Д.	Сім видів інтелекту г. Гарднера і викладання історії в школі	5	2006	92 - 97
Балыкина Е. Н., Приборович А. А., Човжик Е. А.	Электронные игровые средства обучения в самостоятельной работе студентов исторических специальностей	8	2010	5-22
Безрукова Т. М.	Історія деяких навчальних закладів селища Буди Харківського району Харківської області	9	2011	92-100
Бейхан Асма	Очерк истории российско-турецких отношений в новейшее время.	7	2008	112-116
Бердута М. З.	Голодомор 1932-1933 рр. в Україні	5	2006	72 - 73
Бердута М. З.	Історія державного прапору України	7	2008	63-68
Бердута М. З.	З історії національної і державної символіки України	6	2007	85-96
Бердута М. З.	Події Великої Вітчизняної війни на Харківщині: на допомогу вчителю при вивченні курсу «Харківщинознавство»	1	2002	56 - 58

Бердута М. З., Бережная С. В.	Особенности развития материальной культуры в русско-украинском пограничье в конце XVIII – XIX веках	3	2004	34 - 40
Бердута М. З., Буйнов Ю. В.	К вопросу о возникновении Харькова	2	2003	33 - 42
Бердута М. З., Півень В. О.	Кількісний вимір національного складу населення Харківщини в 1970–2001 рр. за даними загальних переписів населення (навчально-методичні матеріали з курсу «Харківщинознавство»)	9	2011	101-109
Бердута М. З., Солошенко О. М.	Слобідська Україна в XVII – XVIII ст.	3	2004	41 - 47
Бердута М. З., Солошенко О. М.	Харківщина в роки Великої Вітчизняної війни	4	2005	30 - 35
Бердута М. З., Шпорт Г. М	Основні місця осідання українських переселенців у Західному Сибіру (кінець XIX - початок. XX ст.)	5	2006	98 - 104
Боброва М. И., Журавлева И. К.	Травники XVI и XVIII вв. в фонде Центральной научной библиотеки Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина	9	2011	110-117
Борисенко А. Л.	Политическая ситуация в Японии на рубеже веков (1993–2005)	5	2006	123-129
Бородіна О. Б.	Освіта в Японії періоду Мейдзі (1867–1912 рр.)	4	2005	88 - 94
Бородіна О. Б.	Іслам у турецькій республіці	6	2007	124-131
Бурлака Євген	Еволюція ідей унітаризму та федералізму в історії України: методичні матеріали для вчителів	5	2006	155-157
Бутенко В. І.	Педагогічна практика на історичному факультеті ХНУ ім. В. Н. Каразіна в умовах модернізації історичної освіти	3	2004	48 - 50

Бутенко В. І.	Розвивальне навчання: його суть, мета, принципи	4	2005	44 - 52
Бутенко В. І.	Творчо-пошукова діяльність учнів в процесі вивчення історії	1	2002	73 - 76
Бутенко В. І., Проценко М. В., Філіппов К. В.	Методичні аспекти освітньої діяльності вищої школи	9	2011	117-120
Воропаєва В. В., Татарінов М. В.	Наш край (Харківщина) в роки Великої Вітчизняної війни: методичне супроводження вивчення теми	2	2003	85 - 94
Гоков О. А.	Консерватизм: возникновение, развитие и основные черты в XVIII–XXI вв.	5	2006	130-135
Гоков О. А.	Лібералізм в Західній Європі в II пол. XX ст.	4	2005	70 - 75
Гоков О. А.	Социалистическое движение от роспуска Первого интернационала до Первой мировой войны (учебно-методические материалы к курсу всемирной истории, 9 класс)	9	2011	121-129
Гоков О. А.	Становление социалистического движения (до роспуска I интернационала)	6	2007	110-117
Духопельников В.М.	Вчити чи вивчати?	4	2005	76 - 82
Духопельников В.М.	Методические указания к изучению специального курса «Русская культура XII–XVIII ст.» (для студентов, преподавателей, учащихся)	5	2006	74 - 91
Духопельников В. М., Щербина В. П.	Самостійна робота студентів – важлива складова в підготовці студентів-істориків	6	2007	45-60
Іванов С. Ю.	Вплив міграції на зміни в чисельності населення Харківщини наприкінці XX – на поч. XXI ст.	7	2008	102-108

Івашенко В. Ю., Марченко О. С.	Виставкова діяльність музею історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна як важлива складова навчально-виховного процесу	6	2007	61-64
Кириллов А. В.	Компьютерное тестирование – важнейший элемент управления самостоятельной работой студентов	8	2010	36-44
Киселева Ю. А., Проценко М. В.	Виртуальный тур в рамках сайта Музея истории Харьковского университета: современное состояние и перспективы развития	9	2011	6-8
Корнилова В. А., Степаненко Г. Л.	Записки иностранцев - важный источник изучения истории России XVI–XVII вв. на семинарских занятиях	5	2006	105-112
Красовська Я. О.	Воспитание детей в российских дворянских семьях второй половины XVIII – начала XIX ст.	7	2008	86-94
Куликов В. А., Посохов И. С.	Технологии борьбы с плагиатом в студенческих работах по истории. Сравнительный опыт Харьковского и Майями университетов	8	2010	55-65
Куліков В. О.	Пошук історичної інформації в інтернеті	6	2007	30-44
Ліпейко В. Ф., Чувпило О. О., Чувпило Р. І.	Корекційна робота на уроках історії в школах для дітей з важкими вадами мовлення	3	2004	66 - 71
Лушней О. С.	Методичні рекомендації проведення історичного гуртка «Народний календар» у 8-9 класах	9	2011	129-142
Майстренко В. С.	Сторінки історії дисидентського руху та інакомислення на Харківщині в 60-80-х рр. XX ст	4	2005	95 - 101
Маслюченко С. В.	Уйгурська проблема в Китаї: історія і сучасність	3	2004	51 - 57

Медреш Е. В.	Гуманитарная природа исторического знания в контексте способов его академического оценивания	6	2007	23-29
Мирошниченко М. С., Скирда В. В.	Археологія в школі	1	2002	59 - 61
Можаева Г. В.	Сетевые структуры и технологии в развитии виртуальной академической мобильности	9	2011	8-17
Наумов С. О.	Національне відродження, націєтворення, „український проект”: ключові поняття в курсі історії України імперської доби та їх сучасні інтерпретації	6	2007	97-104
Пастушенко А. О.	Про пов'язані з дефініціями методологічні проблеми в дослідженнях історії колоніального піратства XVI ст.	6	2007	71-75
Полевой Н. А.	Опыт информатизации текущего контроля знаний в масштабе ВУЗа	8	2010	73-74
Посохов С. И.	Болонский процесс и Украина: сложное взаимодействие	7	2008	5-8
Посохов С. И.	Харьковский университет как центр региональной образовательной системы: история, проблемы, перспективы	9	2011	51-54
Приборович А. А.	Специализированное программное обеспечение Хронолайнер v. 1.0 для образования историка	8	2010	77-80
Ришкова А. О.	Охорона дитинства в Україні 20-х роках XX ст.	7	2008	108-112
Румянцев М. В., Барышев Р. А.	Электронная справочная система «Коллекции Красноярского художественного музея им. В. И. Сурикова»	8	2010	81-90

Ручинська О. А.	Про сучасний підхід до викладання курсу «Антична культура»	2	2003	74 - 78
Смолин А. А.	Возможности виртуальной реконструкции в научно-исследовательской и образовательной деятельности	9	2011	17-23
Смолин А. А., Румянцев М. В.	Виртуальные трехмерные реконструкции	8	2010	91-101
Солошенко О. М.	А. Ф. Коні (1844–1927 рр.) – харківський період діяльності	6	2007	105-109
Солошенко О. М.	До питання про основні тенденції розвитку вищої освіти України в умовах євроінтеграції (на прикладах вищих навчальних закладів Харківського регіону)	7	2008	43-51
Солошенко О. М.	Етнічний склад Слобожанщини наприкінці XIX століття: освітній аспект (корпоративний аналіз Харківської та Курської губерній)	9	2011	142-152
Солошенко О. М.	Методичні рекомендації для проведення занять по темі: «День українського козацтва»	5	2006	136-143
Степаненко Т. Л.	Работа с источниками по истории русской общественной мысли XVI ст. на семинарских занятиях	7	2008	79-86
Степаненко Т. Л., Федоренко Л. В.	Методика проведення семінарських занять за темою: "Росія в період Смути" (кінець XVI – поч. XVII ст.)	3	2004	58 - 65
Страшнюк С. Ю.	Повоєнна відбудова та утворення «держави загального добробуту» в західній Європі (1945–1973)	2	2003	43 - 55
Страшнюк С. Ю.	«Холодная война»: причины, содержание, основные этапы	1	2002	62 - 72

Татаринів М. В.	Методичні матеріали для проведення занять за темою «Євроатлантична інтеграція України наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття»	6	2007	132-141
Татаринів М. В., Тесленко О. В.	Історична освіта у загальноосвітній школі в умовах 12-бальної системи оцінювання навчальних досягнень учнів	1	2002	44 - 47
Татаринів М. В., Тесленко О. В.	Принципи національного виховання учнів на основі міжпредметних зв'язків	2	2003	79 - 84
Тумаков А. И.	Китай в 60-90-е годы XIX века (материалы к лекционному курсу)	9	2011	152-163
Тумаков О. І.	Китайський національний рух на рубежі ХІХ-ХХ ст.	4	2005	36 - 43
Тумаков О. І.	На шляху до демократизації та економічного піднесення: Тайвань у кінці 40-х – 90-ті роки ХХ ст.	1	2002	48 - 55
Тумаков А. И.	Период Маньчжурского правления в истории Китая	2	2003	64 - 73
Тумаков А. И.	Япония в начале XX века (Материалы к курсу «Новая история стран Азии и Африки»)	5	2006	144-154
Фещенко А. В.	Технологии веб 2.0 и историческое образование	9	2011	23-30
Філіппов К. В.	Аксіологічні аспекти загальноєвропейського простору освіти	6	2007	65-70
Філіппов К.В.	Основи зміни в Конституції України; Теоретичний конспект і методичні рекомендації по вивченню у вищих навчальних закладах та школах	4	2005	102-108
Філіппов К. В.	Університети в освіті ХХІ століття (за Болонським процесом)	7	2008	35-43

Ходин С. Н., Балыкина Е. Н., Бузун Д. Н.	Информатизация образования на историческом факультете Белорусского государственного университета	8	2010	107-122
Чорна Т. В.	Підвищення мотивації навчальної діяльності учнів шляхом підготовки учнівських проєктів (на прикладі теми «Моя Батьківщина і Велика Вітчизняна війна»)	9	2011	163-171
Чувпило О. О.	Мусульманська ліга та Індійський національний конгрес: аналіз взаємовідносин (1907–1927 рр.)(Навчально-методичні матеріали з курсу всесвітньої історії)	7	2008	68-78
Чувпило О. О.	Мусульманська ліга у пошуках власного шляху: аналіз взаємовідносин з індійським національним конгресом (1927–1937 рр.) (навчально-методичні матеріали з курсу всесвітньої історії)	9	2011	172-184
Чувпило О. О.	Політичні партії сучасної Індії	2	2003	56 - 63
Чувпило О.О.	Розвиток партійно-політичної та державно-правової структури Індії (1947–2000 рр.)	4	2005	53 - 69
Чувпило О.О.	Сучасна Індія (2000–2006 рр.) (Навчально-методичні матеріали з курсів всесвітньої історії та країнознавства)	5	2006	113-122
Шишко О. О.	Групові форми роботи на уроках історії	4	2005	83 - 87
Шпагин С. А.	Итоги и проблемы внедрения компьютерных технологий в учебный процесс исторического факультета Южного федерального университета	8	2010	123-134

Шпорт Г. М.	Економічне становище українців-переселенців на сибірських землях(кінець XIX – початок XX ст.)	6	2007	118-123
Шпорт Г. М.	Господарські будівлі українців-сибіряків кінця XIX – початку XX ст. (Тоболо-Іртишське межиріччя)	9	2011	184-188
Ямпольська Л. М.	До питання дефініції явища «інтеграція»та розвитку зарубіжних інтеграційних теорій другої половини XX ст.	7	2008	94-102

З досвіду освітньої роботи викладача історії

Балацінова А. Д.	Робота з обдарованими учнями. Аналіз результатів III та IV етапів Всеукраїнської учнівської олімпіади з історії	2	2003	114 - 117
Безрукова Т. М.	Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна і шкільне краєзнавство Харківського району	6	2007	142-145
Бердута М. З., Меляков А. В.	Конкурси МАН з історії України та історичного краєзнавства: проблеми та перспективи (на матеріалах Дзержинського району м. Харкова)	3	2004	72 - 77
Бердута М. З., Солошенко О. М.	Організація самостійної роботи студентів при вивченні курсу "Історії України" у вищих навчальних закладах	2	2003	95 - 98
Бородіна О. Б.	Про викладання історії Сходу у 8-11 класах загальноосвітніх навчальних закладів	5	2006	158 - 162
Бутенко В. И.	Инновационная проектная технология обучения как результат объединения «метода проектов» и электронной связи (из опыта исторического факультета ХНУ им. В. Н. Каразина)	8	2010	23-30
Бутенко В. I.	«Метод проєктів» в контексті особистісно-орієнтованої освіти ХХІ ст.: питання теорії та	6	2007	5-22

	практика запровадження на історії ХНУ імені В. Н. Каразіна в курсах «методологія освіти в суспільстві ХХІ ст.» і «методика навчання історії в середньо-освітніх навчальних закладах»			
Бутенко В. І., Посохов С. І.	Обласна олімпіада юних істориків: підсумки і нові завдання	1	2002	17 - 20
Валетов Т. Я.	Преподавание курсов «Компьютерная графика для историков»и «Разработка интернет-ресурсов для историков» на историческом факультете МГУ им. М. В. Ломоносова	8	2010	31-35
Віннікова Л. П.	Інтерактивні форми навчального процесу на уроках історії	4	2005	109 - 115
Волосник Ю. П.	Деякі нотатки про викладання історії	3	2004	81 - 84
Вукіна Н. В.	Самоврядування в українській школі: адаптація американського досвіду	4	2005	116 - 123
Грінченко Г. Г., Посохов С. І.	Мета та завдання Мегапроекту Міжнародного фонду "Відродження" "Вища освіта: лідерство для прогресу"	1	2002	5 - 11
Духопельников В. М., Степаненко Т. Л., Федоренко Л. В.	Методика изучения проблемы абсолютизма на семинарских занятиях	2	2003	99 - 107
Зайцев Б. П., Павлова О. Г.	Викладання архівознавства на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології Харківського університету (1964-2006 рр.)	5	2006	183 - 190
Зоркина Н. В.	Критическое мышление – мышление ХХІ в.	1	2002	77 - 82
Лазаренко О. В.	Организация самостоятельной работы учащихся в системе непрерывного образования	8	2010	66-72

Литовченко С. Д.	К вопросу о совместимости среднего и высшего гуманитарного образования в Украине	3	2004	78 - 80
Лушней О. С.	Тематичне оцінювання навчальних досягнень учнів з історії: урок-гра класу	7	2008	128-141
Марченко О. С.	Методичні рекомендації до теми "Україна в боротьбі за збереження державної незалежності (1918–1920)"	2	2003	108 - 113
Марченко О. С., Скирда І. М.	Методичні рекомендації та дидактичні матеріали до теми «Культура України другої половини XVIII ст.» (9 клас)	5	2006	168 - 175
Раєвська Т. І.	З досвіду краєзнавчої роботи в школі	7	2008	142-145
Рачкова Л. О.	Методична розробка. «Місце та значення домашнього завдання в навчальному процесі»	7	2008	117-119
Рубан Ж.В.	Методичні матеріали до вивчення теми "Держава. Право. Суспільство" з курсу "Основи правознавства"	4	2005	124 - 133
Рябокобила Г. О.	Проблемний підхід у викладанні історії України у 8 класі	1	2002	95 - 99
Скирда І. М.	Методичні та дидактичні матеріали для проведення відкритої лекції з всесвітньої історії. Тема: Німеччина в 1917–1939 рр. для учнів 10-го класу	7	2008	120-128
Смирнова М. Є.	Російська революція 1917 р.: її причини та початок (методична розробка уроку)	1	2002	83 - 94
Сухарєв П. Б.	Інноваційна педагогічна технологія "Читання та письмо для розвитку критичного мислення"	1	2002	100 - 106
Татаринів М.В.	Педагогічний моніторинг у Харківському ліцеї будівництва та архітектури (на матеріалах аналізу рівня навчальних досягнень учнів з історичних курсів)	5	2006	176 - 182

Татаринів М. В.	Результати вивчення практичного досвіду роботи методичних служб місцевих органів управління освітою та окремих загальноосвітніх навчальних закладів щодо впровадження профільного навчання у Харківській області	6	2007	146-150
Титаренко Н. В.	Формування авторських методик музейної педагогіки в сучасних науково-просвітницьких програмах Харківського художнього музею	9	2011	62-70
Штыров А. В.	Особенности информатизации учебного процесса на историческом факультете педагогического вуза	8	2010	135-143
Щегленко А. В.	Про нові фактори підвищення пізнавальної активності студентів технікуму при вивченні історії	5	2006	163 - 167

Рецензії, огляди, спогади, меморія

Балова Г. А., Гридіна О. А.	Традиції Маріїнської гімназії (до 130-річчя української гімназії №6)	1	2002	12 - 16
Буйнов Ю. В.	Рецензія на монографію Бабенко П.І. Пісочинський курганний могильник скіфського часу, - Харків: ДІ Райдер, 2005. - 284 с.	4	2005	163 - 165
Буйнов Ю. В.	Рецензия Основы этнологии/ Под ред. В. В. Пименова. – М., 2007. – 686 с.	7	2008	175-177
Бутенко В. І.	В. В. Воропаєва, М. В. Татаринів «Всесвітня історія. 11 клас. Готові дидактичні набори до уроків» - Харків, 2007. – 174 с.	6	2007	175-176
Дмитроченко М.Ф.	Волосник Ю. П. «Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу». – Харків: НМЦ "СД", 2002. – 384 с.	2	2003	134 - 135
Домановский А. Н., Сорочан С. Б.	Могаричев Ю. М. Византийский Крым. Крым в VI – XII вв. – Симферополь: НАТА, 2008. – 236	9	2011	189-192

	с.			
Донская Е. Г.	Воспоминания Г. М. Донского	1	2002	21 - 30
Духопельников В. М.	Рукопис навчального посібника «Історія Росії XVII ст.» (Кам'янець-Подільський національний університет)	9	2011	192-194
Епштейн А. І.	Б. П. Зайцев, В. В. Скирда, В. В. Воропаєва, О. С. Марченко, І. М. Скирда. Історія рідного краю (Харківщинознавство). – Харків, 2002. – 258 с.	2	2003	136 - 139
Журавльова І. К., Полякова Ю. Ю., Шевченко Ю. Г., Штан Г. В.	Нова література з проблем викладання в ЗОСШ та вищій школі. Рекомендаційний список літератури (2008–2009)	9	2011	194-229
Зайцев Б. П., Кадеєв В. И., Куделко С. М., Посохов С. И.	Валентина Денисовна Прокопова (1935–2005)	3	2004	112 - 113
Куделко С. М.	"Забудьте про те, чому вас вчили у школі", або деякі роздуми щодо навчальної шкільної літератури (з приводу «Конспекту-зошита з історії України» для 11 класу, авторами якого є В. В. Воропаєва, О. С. Марченко, І. М. Скирда)	1	2002	122 - 123
Куделко С. М.	Путешествовать по научному. Парфиненко А. Ю. Туристичне країнознавство. –Х.: Бурун Книга, 2009. – 288 с.	9	2011	229-230
Лантух В. В.	В. В. Кириллов. История России. Учебное пособие. – М.: Юрайт, 2007. – 661 с.	6	2007	177-182
Лантух В. В.	Оніпко Т. В. Торговельна діяльність споживчої кооперації України в період непу (історико-економічний аспект). – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2010. – 345 с.	9	2011	231-232
Лантух В. В.	Рецензія на підручник проф. Лісовицького В. М. "Історія економічних вчень"	2	2003	140 - 141
Ленько А. В	Профанация образования или воспитание невежд («недоумевающий анализ» учебника для 10-х классов	3	2004	98 - 105

	общеобразовательных учебных заведений П. Б. Полянского «Всемирная история, 1914–1939», 2003 г.)			
Павлова О. Г.	Рецензія на краєзнавчі дослідження, присвячені Краснокутщині	7	2008	172-173
Полякова Ю. Ю.	Нова література з проблем викладання в ЗОСШ та вищій школі	3	2004	85 - 97
Полякова Ю.Ю., Шевченко Ю. Г.	Нова література з проблеми викладання в ЗОСШ та вищій школі	4	2005	146 - 162
Полякова Ю.Ю., Шевченко Ю. Г.	Нова література з проблеми викладання в ЗОСШ та вищій школі	5	2006	191 - 204
Посохов С. І., Павлова О. Г.	Пам'яті учителя Луньова Афанасія Федоровича	3	2004	110 - 111
Посохова Л. Ю.	Рецензія на навчально-методичний посібник. Богданішиної О. М. Джерелознавство історії України: теорія, методика, історія. – Харків: Штрих, 2004. – 164 с.	3	2004	108 - 109
Прокопова В. Д.	Нова література з проблем викладання в ЗОСШ та вищій школі	2	2003	118 - 130
Прокопова В. Д.	Рекомендаційний список літератури (1999–2001 рр.)	1	2002	107 - 115
Скирда В. В.	Великая Скифия (курс лекций): Институт археологии Национальной Академии наук Украины, Запорожский государственный университет. – Киев; Запорожье, 2002. – 340 с., ил.	1	2002	116 - 118
Степаненко Т. Л.	В. Духопельников. История России. Курс лекций: в 2-х частях. – Харьков, 2002–2003	2	2003	131 - 133
Тумаков А. И.	Андрій Козицький. Новітня історія країн Азії та Африки (1918–1999 рр.). Курс лекцій. – Львів: Видавництво науково-технічної літератури; Видавнича фірма «Афіша», 2000. – 159 с.	1	2002	119 - 121

Тумаков А. И.	Рецензия С. В. Д'ячков, С. Д. Литовченко. «Всесвітня історія. Новий час (XV – XVIII ст.). 8 клас: Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів. – Х.: Видавництво «Ранок», 2008. – 224 с.	7	2008	173-175
Шевченко Ю. Г., Полякова Ю. Ю.	Нова література з проблем викладання в ЗОСШ та вищій школі	6	2007	151-174
Шевченко Ю. Г., Полякова Ю. Ю.	Нова література з проблем викладання в ЗОСШ та вищій школі. Рекомендаційний список літератури (2007-2008)	7	2008	145-171
Шпорт А. М.	Коровушкин Д. Г. Украинцы в Западной Сибири: Расселение и численность в конце XIX – начале XXI века. – Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН, 2007. – 248 с.	9	2011	232-236
Ячменихин К. М.	Рецензія на курс лекцій В. М. Духопельникова "История России XII – XVIII вв." Части I-II. – Харьков, 2002–2003	3	2004	106 - 107
	Цього від вчителя історії чекає сучасна школа. Школа XXI століття!	4	2005	135 - 145
	Александр Андреевич Кобенко	5	2006	205

Наші автори

Бердута Михайло Захарович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Візірякіна Ольга Михайлівна – учитель вищої категорії, вчитель-методист Харківської загальноосвітньої школи 1-3 рівня № 140 Харківської міської ради Харківської області, керівник методичного об'єднання вчителів історії Московського району м. Харкова.

Д'ячков Сегій Володимирович - канд. іст. наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, директор Університетського ліцею

Домановський Андрій Миколайович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Духопельников Володимир Михайлович – канд. іст. наук, професор, завідувач кафедри історії Росії історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Іващенко Вікторія Юрївна – канд. іст. наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кізілов Олександр Іванович – канд. соц. наук, завідувач кафедри методів соціологічних досліджень соціологічного факультету, директор науково-дослідного Інституту соціально-гуманітарних досліджень Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Кізілова Ксенія Олександрівна – аспірантка кафедри прикладної соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Коритнікова Надія Володимирівна - канд. соц. наук, доцент кафедри методів соціологічних досліджень Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Куліков Володимир Олександрович – канд. іст. наук, доцент кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Лиман Сергій Іванович – док. іст. наук, професор кафедри музеєзнавства і пам'яткознавства Харківської державної академії культури

Литовченко Сергій Дмитрович - канд. іст. наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Майстренко Володислав Сергійович - . іст. наук, доцент кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Малікова Наталія Леонідівна – аспірантка кафедри методів соціологічних досліджень соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Наумов Сергій Олександрович - док. іст. наук, професор кафедри історії України Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Сидорчук Валентина Павлівна - учитель вищої категорії, вчитель-методист, методист Центру аналізу та прогнозування розвитку освіти комунального вищого навчального закладу "Харківська академія неперервної освіти"

Скирда Ірина Миколаївна - викладач вищої категорії, викладач-методист Харківського училища культури

Татаринів Михайло Вікторович – учитель вищої категорії, завідувач Центру методичної роботи з керівними кадрами комунального вищого навчального закладу «Харківська академія неперервної освіти», вчитель–методист приватного закладу«Харківський ліцей будівництва та архітектури» Харківської області»

Тумаков Олександр Іванович – канд. іст. наук, доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Тумакова Валентина Дмитрівна – викладач вищої категорії Харківського електромеханічного технікуму транспортногo будівництва

Шалигіна Дар'я Леонідівна – студентка 5 курсу історичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Шведова Лариса Панасівна - провідний редактор відділу історії видавництва "Ранок"

Штан Геннадій Валерійович – канд. іст. наук, бібліограф Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

НАУКОВО-МЕТОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Методичний вісник історичного факультету №10

Комп'ютерна верстка Проценко М. В.

Макет обкладинки Дончик І. М.

Підписано до друку 20.12.2011 Формат 60х84^{1/16}.

Папір офсетний. Друк ризографічний.

Умов. друк. арк. 11,22. Обл. вид. арк. 14,03.

Наклад 110 прим. Ціна договірна.

61022, Харків, пл. Свободи, 4,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано: Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна
61022, Харків-22, пл. Свободи, 4.
Тел. 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК№3367 від 13.01.09

